

ERUDITIO – EDUCATIO

A Selye János Egyetem Tanárképző Kara tudományos folyóirata
Research Journal of the Faculty of Education of J. Selye University
Vedecký časopis Pedagogickej fakulty Univerzity J. Selyeho v Komárne

2021/1

(16. évfolyam / Volume 16.)

Alapító főszerkesztő / Founder Editor in Chief

Erdélyi Margit

Főszerkesztő / Editor in Chief

H. Nagy Péter

Szerkesztőbizottság / Academic Editorial Board

Dr. habil. PaedDr. Horváth Kinga, PhD. as Head of the Board (J. Selye University Faculty of Education, Dean)

Dr. habil. PaedDr. Juhász György, PhD. (J. Selye University, Rector)

Dr. Kalmár Melinda (University of Szeged Department of Contemporary History)

Dr. habil. Kaposi József, PhD. (Pázmány Péter Catholic University Faculty of Arts and Social Sciences Budapest)

Prof. Dr. Kéri Katalin, DSc. (University of Pécs Faculty of Humanities)

Doc. PaedDr. Viliam Kratochvíl, PhD. (Comenius University Bratislava Faculty of Arts)

Dr. habil. PhDr. Liszka József, PhD. (J. Selye University Faculty of Education)

Dr. habil. Miklós Péter, PhD. (University of Szeged Juhász Gyula Faculty of Education Department of Applied Social Sciences)

Prof. Tatsuya Nakazawa, PhD. (Tokaj University Faculty of Human Sciences, Tokyo)

Prof. PaedDr. Martin Pekár, PhD. (Pavol Jozef Šafárik University in Košice Faculty of Arts)

Dr. habil. Szarka László, CSc. (J. Selye University Faculty of Education)

Prof. Dr. Tóth Péter, PhD. (J. Selye University Faculty of Education)

Dr. Yuko Kambara, PhD. (University of Kitakyushu Center for Fundamental Education, Kitakyushu Japan)

Dr. habil. Vajda Barnabás, PhD. as Executive Editor (J. Selye University Faculty of Education)

Olvasószerkesztő / Language Editor

Dr. habil. Keserű József, PhD.

Dr. Sándor János Tóth, PhD.

English abstracts reviewed by

PaedDr. Péter Zolczer

Fordítás / Translation

Dr. habil. Vajda Barnabás PhD.

Tudományos folyóiratunk megtalálható a Central and Eastern European Online Library (CEEOL) nemzetközi adatbázisban.

Our scientific journal is registered in and databased by the Central and Eastern European Online Library (CEEOL).

Náš vedecký časopis je databázovaný v medzinárodnej databáze Central and Eastern European Online Library (CEEOL).

Realizované s finančnou podporou Fondu na podporu program kultúry národnostných menšín 2021 Kultminor

Tartalom / Content

TANULMÁNYOK / STUDIES

H. Nagy Péter:

Vírusok és járványok a tudománynépszerűsítésben. Nicholas A. Christakis
Apollo's Arrow című könyvének kontextusa 5

Bencze Dávid:

A történeti gondolkodás és a történész mestersége. 1. rész: A történeti gondolkodás antik hagyományai 21

Engel Enikő:

Az emancipáció kérdése a két világháború közti nőknek szánt lapokban .. 39

Molnár Bálint:

Álruhában a semmi közepén. Megközelítési szempontok Bret Easton Ellis regényeihez 56

Mucha Dóra:

Mese, disztópia vagy tanúságtétel? Margaret Atwood A szolgálólány meséje című regényének műfaji vizsgálata 72

Baka L. Patrik:

A horogkereszt árnyékában I. Horváth László Imre: Lett este és lett reggel vs. Trenka Csaba Gábor: Egyenlítői Magyar Afrika 81

Patrik Šenkár:

Vkročit' či nevkročit' do raja? (niekoľko nástrah, návodov a námetov pre dnešných i budúcich učiteľov – v pozadí románu Petra Andrušku Nevkročíš do raja) 95

RECENZÍÓK / REVIEWS

Márkus Éva:

Propsz Eszter: Zum Studium der ungarndeutschen Literatur 110

H. Nagy Péter:

Németh Csilla: Lira – Test – Képek 113

SZERZŐINK / AUTHORS 116

Vírusok és járványok a tudománynépszerűsítésben

Nicholas A. Christakis *Apollo's Arrow* című könyvének kontextusa

H. Nagy Péter

Viruses and Epidemics in Science Writing Context of Nicholas A. Christakis's *Apollo's Arrow*

Abstract

The study outlines a possible intercultural approach to Nicholas A. Christakis's book *Apollo's Arrow*, published in 2020. First, it recalls some of the virus stories found in science popularizing literature, and then it deals with the cultural-historical relationship systems of epidemiology themes. In context building, it touches on a variety of disciplines through popularizing publications, from virology, through historiography, and climate research to network theory. Then, of the literature on COVID-19, it draws attention to Christakis's book, which is one of the most productive enterprises in the outlined context and the most complex undertaking to discuss a pandemic. The study thus simultaneously makes available the point of view components of *Apollo's Arrow* and their antecedents in the field of science popularization.

Keywords: science popularizing literature; viruses; epidemics; Michael B. A. Oldstone; Nicholas A. Christakis; *Apollo's Arrow*

Kulcsszavak: tudománynépszerűsítő irodalom; vírusok; járványok; Michael B. A. Oldstone; Nicholas A. Christakis; *Apollo nyila*

Subject-Affiliation in New CEEOL: Social Sciences – Education – Higher Education

DOI: 10.36007/eruedu.2021.1.005-019

Az Enzo Gallori által készített *Genetika* című képes enciklopédia a következőképpen írja le a vírusokat: „A vírusok az ismert élet legegyszerűbb élőlényei, noha még folyik róla a vita, hogy minden szempontból valódi élőlénynek tekinthetők-e. Annyi biztos, hogy nem autonóm sejtek, hanem *obligát sejtparaziták*, azaz kizárólag annak a sejtnek a belsejében képesek szaporodásra, amelyet megfertőznek. Amint behatolnak a plazmamembránon át a sejtbe, a maguk szolgálatába állítják annak teljes enzimmészletét, és saját többszöröződésükre használják fel. A beépülő vírus szaporodását ekkor már semmi nem állíthatja meg, az ezerszámra létrejövő

vírusok tönkreteszik a sejtet, a gazdasejten élőködnek egészen annak pusztulásáig.” (Gallori 2010, 92, kiemelés az eredetiben) A vírusokat aszerint csoportosítják a biológusok, hogy milyen sejteket fertőznek meg (bakteriofágok, növény-, illetve állati vírusok), és aszerint, hogy a genomjuk DNS- vagy RNS-molekulát tartalmaz. A vírusok tevékenysége – a közhiedelemmel ellentétben – nem minden esetben káros. Valószínűleg kevesen tudják, hogy az óceánokban hemzsegek a vírusok: a felszíni tengervíz minden cseppje kb. 10 milliót tartalmaz belőlük. Legtöbbjük bakteriofág, azaz baktériumfaló. Az általuk megtámadott sejtek szétesnek, és tartalmuk szétterjed a környezetben. Számos kulcsfontosságú anyag (pl. aminosavak, nukleinsavak, nitrogén, foszfor, vas) így kerül be az óceánok vizébe.

Az úgynevezett koronavírusok közé tartozó SARS-CoV-2 állati RNS-vírus, amely – valószínűleg egy köztes gazdán keresztül – átkerült az emberre. (Ezt a folyamatot zoonózisnak nevezik.) 2020 júniusára a kutatók ezt a vírust szinte atomról atomra feltérképezték, és nagy valószínűséggel kizárták, hogy mesterséges eredetű lenne. A rekombináció következtében (ami szintén természetes folyamat) a koronavírusnak kialakult egy olyan változata, amely hatékonyabban tud kapcsolódni az emberi sejtekhez. Ezt a mechanizmust ismerjük, a kórokozó eredeti változata a denevérből származhat, és a kínai Vuhanban jelent meg ez az új változat (az eredete utáni kutatás még folyik a WHO szervezésében), de ha az ehhez hasonló mechanizmusokat szélesebb kontextusban szemléljük – ahogy ez a nézet elterjedt a médiában –, akkor azt is mondhatjuk, hogy az ilyen esetekért lényegében a klímaváltozás lehet a felelős, melynek következtében megváltoznak a vírus hordozó állatok élőhelyei. (Ezeket az állatokat vektoroknak nevezik, és mivel a környezetük átalakulóban van, a genetikai balesetet egy olyan denevér okozta, amelynek addig kevés esélye volt arra, hogy kapcsolatba kerüljön az emberrel.)

A SARS-CoV-2 által okozott betegség a COVID-19, mely 2019 végén kezdett rohamosan terjedni, majd világjárvánnyá duzzadt. (A kínai egészségügyi hatóságok december 31-én jelentették be egy ismeretlen eredetű tüdőgyulladás-járvány kitérését, de az első esetek november közepére/december elejére datálhatók. Január 23-án Vuhant karantén alá vonták, és leállították a tömegközlekedést, a járvány azonban akkorra már továbbterjedt a Föld több pontjára. Az első előfordulásokat Európában január 24-én jelentették be Franciaországban. Egy nappal később Kínában 18 városra terjesztették ki a karantént.) Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) 2020. január 31-én elrendelte a legmagasabb szintű nemzetközi vészhelyzetet, majd a járványt 2020. március 11-én pandémiává nyilvánította. A járványügyi intézkedések ettől a pillanattól kezdve elvileg mindenkit érintettek, az ehhez vezető lépéseket az olvasó számos kiadványból és internetes forrásból rekonstruálhatja, melyek aprólékosan tartalmazzák a járvány krónikáját. Az alábbi tanulmány a vírusokkal kapcsolatos tudománynépszerűsítő irodalom területére koncentrálna, bemutatja azt a tudásszerkezetet, amely a népszerűsítő kiadványokból szabadon hozzáférhető, és Nicholas A. Christakis 2020-ban megjelent *Apollo's Arrow* című könyvének kontextusaként funkcionálhat.

1. Vírustörténetek a tudomány népszerűsítő irodalomban

A tudomány népszerűsítő irodalom mértékadó teljesítményeit ma már hosszú lenne felsorolni. (A kérdéskör tágabb, több tudományterületre kiterjedő kontextusához lásd: Dawkins 2008, speciális változataihoz: H. Nagy 2019, 17–25) Erre a reflektált beszédmódra sok-sok példát lehetne hozni Darwin vagy inkább Kepler óta, előbbinek természetesen *A fajok eredete* (1859), utóbbinak *A hatszögletű hópehely* (1610) című munkája említhető itt. Sokat publikált ebben a fontos műfajban később George Gamow is, gondoljunk például a neves elméleti fizikus *Mr. Tompkins sorozatára*, vagy Richard Feynman, akinek humoros előadásmódjáról legendák keringenek azóta is. A zseniális fizikus nagyon szellemesen, egyben lényegbevágóan fogalmazta meg például a termodinamika második főtételének – az idő irányával kapcsolatos – következményeit. *A fizikai törvények jellege* című könyvében így ír: „[...] léteznie kellene egy olyan elvnek, hogy, teszem azt, az »üngyümök« csak »büngyümökké« fejlődhetnek, de fordítva ez nem lehetséges – tehát egész idő alatt a természet úgy fejlődik, hogy »üngyüm« jellegűből »büngyüm« jellegűvé alakul át, és a kölcsönhatások ilyen egyirányúsága eredményezi aztán azt, hogy a világ jelenségei csak egy irányba mehetnek végbe, megfordíthatatlanok.” (Feynman 1984, 178–179) Remek javaslat arra vonatkozóan, hogyan lehet észben tartani és felidézni egy bonyolult fizikai törvény alapmechanizmusát.

Aztán jött Richard Dawkins *Az önző gén* című munkája, Carl Sagan *Cosmos* című könyve vagy Stephen Hawking *Az idő rövid története* című alapműve. Az utóbbi nemcsak megváltoztatta a bestsellerről (és az univerzumból) kialakult képünket, de azt is bizonyította, hogy a tudomány eladható és széles érdeklődésre tarthat számot, ha megfelelő módon találják. Vagyis még a legnehezebben befogadható természettudományos kérdésekről (elemi részecskék, határozatlansági elv, kvazárok, fekete lyukak, féregjáratok stb.) is írható olyan könyv, amely elegánsan, érthetően fogalmazza meg az adott problémákat, miközben nem számolja fel azok összetettségét. Hozunk erre egy példát máshonnan (nagyon sok helyről lehetne immár), amely valóban/szintén nehéz feladatra vállalkozik. A Brian Cox és Jeff Forshaw szerzőpáros így kezdi $E=mc^2$ című mértékadó kötetét: „Könyvünk megírásával az volt a célunk, hogy kifejtsük Einsteinnek a térről és az időről szóló gondolatait, szándékaink szerint a lehető legegyszerűbben, de úgy, hogy az Olvasó is meglássa ennek az elméletnek a különös szépségét. Eljutunk a híres egyenlethez, amely kimondja, hogy $E=mc^2$, miközben nem használunk Pitagorasz tételénél bonyolultabb matematikát.” (Cox – Forshaw 2012, 7) Ez az a maxima, az így felfogott közérthetőség kritériuma, amely ezt a műfajt életre hívta, és a mai napig meghatározza/meghatározta az alább idézett tudósok gondolkodásmódját is.

Ha feltennénk azt a kérdést, hogy a szóban forgó műfajon, kommunikációs szisztémán belül készült-e olyan mű, amely a vírusok témaköréről szól, és mind színvonalban, mind összetettségben felveszi a versenyt a fentebb említettekkel (illetve megfelel a közérthetőség kritériumának), akkor Michael B. A. Oldstone *Vírusvadászok* című könyvét kell megemlítenünk válaszként. Ez a könyv nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy bevezessen a vírusokkal foglalkozó tudományterületek alapjaiba (ez mindenekelett a virológia és az immunológia), majd olyan betegségekkel

és járványokkal foglalkozik, melyek ellen sikeresen vettük fel a küzdelmet (himlő, sárgaláz, kanyaró, gyermekbénulás). Ezután az újabban felbukkanó virális kórokozókat tekinti át, az akkori jelen és a jövő kihívásaira koncentrálna (vérzések, Lassa-láz, Ebola, Hantavírus, AIDS, kergemarhakór, influenza). Majd a később keletkezett utóiratban felvet néhány, most is aktuális kérdést, például a védőoltások folytatásáról és a visszatérő betegségek veszélyeiről. „Kétségtelen – írja Oldstone –, hogy az embert sújtó járványok közül az influenza azok közé tartozik, amelyek állandó készenlétet igényelnek, mert biztosak lehetünk abban, hogy az influenza valamilyen formában mindig visszatér.” (Oldstone 2002, 238) (A *Vírusvadászok* influenzát tárgyaló része az *Istencsapás, ami megismétlődhet* alcímet kapta; a virológus ebben a fejezetben mutatja be, hogy miért Kína az az ország, ahonnan a világjárványok kiindulnak.)

Oldstone könyve több mint húsz évvel ezelőtt íródott, mégis érdemes fellapozni. Hogy miért, az az imént felvázolt szerkezetéből azonnal látszik. Először lefekteti az alapokat ahhoz, hogy megértsük a vírusok biológiai működését, és átlássuk az ellenük folytatott küzdelem főbb állomásait. (Tudjuk, hogy a járványok létrejötte a kultúrát is feltételezi.) Mivel a gondolatmenet előfeltevése szerint „a vírusok és az emberek küzdelme tulajdonképpen világunk története” (Oldstone 2002, 246), nagyon sok történelmi eseményt idéz fel, rálátást biztosít a járványok kialakulására, lefolyására és következményeire. Eközben a virológiai kutatások lezárhatatlanságával is szembeállít, nyitott és továbbírandó horizontba állítva a járványtani összefüggéseket. „Ahogyan változnak a vírusok, és új meg új típusok bukkannak fel, úgy változik folyamatosan felfogásunk is a vírusok járványt okozó képességéről.” (Oldstone 2002, 247) Ebből következően, ha egyes részletek korrekcióra szorulnak is (hiszen a járványtan újabb és újabb stratégiák kidolgozására és tesztelésére kényszerül), a vírusokról és az irtózatossá váló (olykor globális) hatásokról kialakított összképpel feltétlenül érdemes szembenézni, mielőtt lebecsülnénk ennek a területnek a jelentőségét. Oldstone könyvének elolvasása után egészen biztosan nem fogjuk.

Folytassuk néhány érdekességgel. Jared Diamond *Háborúk, járványok, technikák* című multidiszciplináris munkájában hivatkozik egy vírusokkal kapcsolatos igen tanulságos esetre, a myxomatosiszal megfertőzött ausztráliai nyulak történetére. A myxo vírus brazil vadnyúl-fajban őshonos, viszont halálos járványt okoz egy másik faj, az európai házinyulak populációjában. Ezt a kórokozót 1950-ben bevetették Ausztráliában, azzal a szándékkal, hogy megszüntesse a túlszaporodott európai nyulaktól a kontinenst. Sikeredett a kísérlet? Nos – amint Diamond is beszámol róla –, az első évben a myxo 99,8%-os pusztulást okozott, a második évben már csak 90%-osat, majd 25%-osra csökkent a hatékonysága, s ezzel a terv kudarcba fulladt. Miért tanulságos ez az eset? A történetek rámutatnak, hogy a vírus önálló evolúciós utat járt be. „A vírus úgy változott meg, hogy kevesebb nyulakat pusztított el, és a halálosan fertőzött nyulakat is tovább engedte élni. Így egy szelídebb myxo vírus kezdte terjesztani utódait jóval nagyobb számú nyulban, mint az eredeti, rendkívül virulens myxo.” (Diamond 2006, 210) Az ehhez hasonló folyamatok tanulmányozása segít megérteni a vírusok alkalmazkodási képességét, amely jelen esetben – és lényegében erre futtatható ki ez a példa – nem esik egybe sem az emberek, sem a nyulak érdekeivel.

Ugorjunk egy másik érdekesítő olvasmányra. Steve Jones *Darwin szelleme* című könyve – amely felfogható *A fajok eredete* újraírásaként is – nagyon jól szemléltet egy, az előbbihez hasonló jelenséget a HIV-vírussal kapcsolatban. Az egyik áldozattól a másikba átkerülő mikroorganizmusokban apró módosulások történnek, mely elváltozások alapján nyomon követhető a betegség evolúciójának útvonala. Az AIDS-fa HIV-1 és HIV-2 ága genetikailag bármennyire is különbözik egymástól, egy nagyszabású természetes rendszerre utal. A rokonsági struktúra kutatása alkalmas arra, hogy képet alakítsunk ki a járvány eredetéről. A HIV-vírus a módosult leszármasítás tekintetében meglehetősen messze jutott, például egy orvosság elleni immunitást kifejlesztő mutáció a HIV-1-ről nem terjed át a HIV-2-re. Ebből következően a vírusnak régebbinek kell lennie a meglévő elágazásainál. „Elképzeltető – írja Jones –, hogy századokon keresztül az AIDS helyi jelleggel többször is fölbukkant Afrikában, s mindannyiszor más-más emberszabású majomtól származott a fertőzés. Nem terjedt el egy olyan korban, amikor az emberek nem utaztak, nem alkalmaztak veseátültetést és a tobzódó promiszkuitás sem járta. A betegség csak az 1950-es években tudott annyira elterjedni, hogy beborítsa a földet.” (Jones 2003, 41) Az emberi dimenziókban zajló változások egyik hajtómotorja tehát a mobilitás.

Ez a kulcstényező más szempontból is lényeges. Lynn Margulis *Az együttélés bolygója* című könyvében anno felhívta a figyelmet arra (és ezzel nem volt egyedül, később pedig sok helyen visszhangozták), hogy a vírusok minden bizonnyal akkor jelentenek problémát, amikor kinövik a természetes tartózkodóhelyüket. „A vírus- vagy egyéb források túlfejlődése mindinkább az ökoszisztéma gyengülésének, illetve szétesésének tulajdonítható. Legalább annyira nem vagyunk kigyógyíthatók vírusainkból, mint amennyire nem szabadulhatunk meg agyunk frontális lebenyétől. Saját magunk vírusai vagyunk.” (Margulis 2000, 66–67) A gondolat mindkét része aktuális ma is, ami azon is mérhető, hogy nagy karriert futottak be a tudománypopularizáló irodalomban, melynek biológiával-ökológiával (vagy a replikációval) foglalkozó ágazatai lépten-nyomon érintik a vírusok kérdéskörét akkor is, ha az egyes könyveknek nem ez a központi témájuk. (Erre még visszatérünk a következő fejezetben.) Mindebből tökéletesen látszik, hogy az emberek és a vírusok együttélése nem szüntethető meg, evolúciós múltunk és jövőnk egyaránt gondoskodik erről. Innen nézve valóban rendkívül találó Peter Medawar meghatározása, amely szerint a vírusok „rossz hírekkel körülvett nukleinsavak”. Vagyis a szerves anyagok szervesen komplexeként meghatározható vírusokat a megtámadott (vagy inkább átprogramozott) sejteken túl körülveszi az emberi tényező (az info- és a pszichoszféra is beleértve), amely befolyásolja terjedésüket.

A biológiai indíttatású könyvekkel párhuzamosan érdemes bevezetnünk egy másik perspektívát is, amely a matematika felől közelít a járványok leírhatóságához. Példaként Kit Yates *Ne hidd el az igazságot!* című ismeretterjesztő munkáját említenénk, amelynek elsődleges témája az információellenőrzés a társadalmi környezetben. A sokrétű gondolatmenet utolsó fejezetének alcíme igen beszédes: *A betegségek megfékezése rajtunk múlik*. A szerző abszolút lényegre törően magyarázza el a járványok mögött húzódó mintázatokat, és áttekinti, hogy ezeket a mintázatokat milyen matematikai modellek teszik hozzáférhetővé. Yates a SIR-modell létrejöttével és továbbfejlesztésével szemlélteti a modern epidemiológia matemati-

kai alapjait, közben pedig rövid esettanulmányokkal vegyíti az adatkezelés elméleti kérdéseinek kibontását. (Ilyen például a nulladik betegről szóló történet, amely az ebola kitörését szemlélteti, de ugyanakkor felvázolja a kontaktkutatás működését is.) Ez a stratégia mindenekelőtt azért tartható sikeresnek, mert nem hipotetikusan viszonyul a járványokkal kapcsolatos fejleményekhez, hanem az olvasók közvetlen környezetéből veszi át a példákat. Lényeges megkülönböztetés a fejezetben, hogy tisztázza, mi következik a kórokozók tulajdonságaiból, és mi függ össze az emberi reakciókkal. Így jutunk el a karanténintézkedések és a vakcináció területére, és Yates nem hagy kétséget afelől, hogy egy világjárvány esetében mindannyinknak fontos döntéseket kell hoznunk. Ezeknek a döntéseknek a megértését segíti elő a matematikai epidemiológia: „Tágabb értelemben megmutatja, milyen stratégiával lehet legyőzni a járványokat, továbbá milyen megelőző intézkedésekkel lehet őket elkerülni.” (Yates 2020, 342)

Megkerülhetetlen könyv a közelmúltból a témával kapcsolatban Alessandro Vespignani *A jóslás algoritmusai* című munkája is, amely tág kontextusban teszi hozzáférhetővé a számítógépes epidemiológia működését és eredményességét. A könyv az algoritmusokkal készített modellek tárgyalása közben többször utal a járványtani előrejelzések készítésének főbb paramétereire, kitér például az Ebola-, a Zika- és az influenzajárványok komputeres szimulációjának hatékonyságára. Vespignani alapján különbséget tudunk tenni az olyan modellek között, melyek a múlttal kapcsolatos ismereteinken alapulnak és az olyanok között, melyek valós időben teszik lehetővé az előrejelzést. „Ezért elképzelhetünk olyan forgatókönyveket – írja a szerző –, melyekben a fertőzött személyeket karanténba helyezük, tanulmányozhatunk olyan mesterséges világokat, amelyekben betiltják a repülőjáratokat, elgondolhatunk olyan városokat, amelyekben tilos az autóhasználat. A számítógép és a modellek laboratóriummá alakulnak át, ahol jövőbeli világokat vizsgálhatunk, felvázolva a jövő földrajzi térképét, amely lehetséges választásainkat tükrözi.” (Vespignani 2020, 175) Sőt, ezek a szimulációk arra is alkalmasak lesznek, hogy egy kisebb közösséget alapul véve megjósolják, ki lehet influenzás. A valószínűségek és a tényleges viszonyok folyamatos összehangolása ráadásul egy olyan jövőt tételez, melyben az előrejelzés és az arra adott reakciók is szerepet játszanak. Ezeknek a dinamikus modelleknek a folyamatos megbízhatósága is remekül alátámasztja, hogy az utóbbi bő évtized valóban sikertörténet a számítógépes epidemiológia számára.

2. A járványtematika kultúrtörténeti kapcsolatrendszerei

A vírusokkal és a járványokkal kapcsolatban érdemes kézbe venni olyan munkákat is, melyek nem biológiai indíttatásúak, nem kifejezetten erről a témakörrel és tudományterületről szólnak, mégsem tudják megkerülni a szóban forgó jelenségeket. (Lényegében a fentebb említett kiadványok egy része is ilyen volt, de tovább tágitva a kontextust, elmozdulnánk a kultúrtörténet irányába, illetve nem korlátozzuk ezt a kitékintést a vírusok által okozott járványokra. Másfelől sűrűn bukkannak fel a témával kapcsolatos kérdéskörök olyan könyvekben is, melyek magával a tudományos gondolkodással foglalkoznak, mint például Ben Goldacre *Rossz tudomány* című

híres munkája, amelyben az oltásellenességről szóló fejezet tartozik ide. [Goldacre 2012, 303–345]) Mindez remekül mutatja, hogy mi mindennel van kapcsolatban ez a problémakomplexum. A legegyszerűbb talán – kezdjük mindjárt ezzel – a történelem kutatása. A kismillió példa közül, mintegy jelképes darabként, egy olyan művet emelnénk ki, amely az egyik leghíresebb és leghírhedtebb járványhullám időszakába enged bepillantást egy város életén keresztül. Így abba a szituációba is, amely a hagyomány szerint a karantén megszületéséhez vezetett pár évtizeddel később, bár nem ez van a munka fókuszában.

Roger Crowley *Kalmárköztársaság: Hogyan hozta létre és veszítette el tengeri hatalmát Velence* című ismeretterjesztő könyve a történelmi és az írói tevékenység látványos ötvözete. Crowley regényszerű érzékletességgel ismerteti az eseményeket, sikerül átélhetővé tennie a múltat. A következő idézet az 1348-as pestisjárvány hatását ecseteli. „Mire a pestis végül magától elcsitul, Velence lakosságának kétharmada veszett oda; ötven nemesi család megszűnt létezni. Az életben maradtak a szó szoros értelmében holttesteken jártak. A lagúna néptelen szigetein partra lépő óvatlan halászok még évszázadokon át tiportak a pestis sietősen eltemetett áldozatainak fehérülő csontjain. A fekete halál alapvetően megváltoztatta a velencei kereskedők élet- és világszemléletét.” (Crowley 2018, 201) A pestis a város százötven éves fellendülésének vetett véget. A kereskedelem hatósugarának kibővítése azonban nemcsak a gazdagságot, az értékes árucikkeket hozta Velencébe Belső-Ázsiából, hanem a pestisbaktériumot is. Hiába vezettek be rendkívüli intézkedéseket, hiába állították le a kereskedelmet és gyűjtötták fel a hajókat, hiába zárták be a kocsmákat, a járvány megállíthatatlan volt, a bánat és a gyász – ugyancsak futótűzként terjedve – eluralta a várost. Az emberek az itáliai tengeri köztársaságokat vádolták a történetekért, vagy – tudományos magyarázat híján – a kapzsiság isteni büntetésének tekintették a fekete halált. Ugyanakkor a kereskedők óvatosabbak lettek, így ettől az időszaktól kezdve Velence biztosította a járványoktól Európa határait.

Most vessünk egy pillantást arra, hogy mit mond ugyanerről a járványhullámról (és majd egy másikról) a klímakutatás. Wolfgang Behringer *A klíma kultúrtörténete: A jégkorszaktól a globális felmelegedésig* című könyvében számos példát találunk az éghajlatváltozás és a járványok kapcsolatára. A pestisjárvánnyal összefüggésben Behringer arra utal, hogy az 1330-as évek klímaromlása az egész északi féltekét érintette, aminek következtében a Kína felől érkező járvány Európában kedvező táptalajra lelt. Másrészt a szokatlan hideg beköszöntével még zabot sem lehetett aratni, késett a virágzás, elfagyott a szőlő, és így tovább. A pusztítást előkészítette továbbá a pár évvel korábbi éhínség, amely szintén erősítette a betegség iránti fogékonyságot. Ezeknek a tényezőknek a fényében állítja Behringer a következőt. „Ahhoz, hogy a fekete halál ilyen pusztítást tudott végezni Európában, a korábbi évtizedek történései is hozzájárultak: a járvány csökkent ellenálló képességgel rendelkező, legyengült lakosságot sújtott.” (Behringer 2010, 145) Ha ugjunk az időben, a helyzet hasonló összetettséget mutat: a huszonhatszor fellángoló járvány erőssége ugyancsak az emberek fizikai állapotával kapcsolatos, ráadásul más betegségekkel karöltve jelentkezett (tifusz, himlő, vérhas, skarlát, influenza stb.). Mindez a kis jégkorszak mortalitási krízisének egyik szelete.

Az éghajlat és a különféle járványok összefüggésére álljon itt egy másik példa is Behringer könyvéből, az úgynevezett Tambora-fagy jelensége. A Tambora kitörése 1815-ben az egész Földre kiterjedő három-négy fokos lehűlést okozott. Ez vezetett az úgynevezett „nyár nélküli év”-hez Európában és Észak-Amerikában, míg a nagy mennyiségű hamu a napsugárzás megszűnésével járt Izlandon, az emberek pedig mindezzel párhuzamosan különös égi jelenségekre lettek figyelmesek. A következmények igen szerteágazóak, és lényegében egyik sem magyarázható meg a klímátörténeti nézőpont nélkül, ahogy az első világméretű kolerajárványt is a Tambora-lehűlés kísérte. A kolera az indiai szubkontinensen tört ki, majd az Orosz Birodalmon keresztül jutott át Európába, majd Észak-Amerikába. A betegséget okozó baktérium a bélfőrában telepszik meg, ezért a rossz egészségügyi körülmények és a szennyvízelvezetés hiányosságai szintén hozzájárultak a gyors terjedéshez. A vulkanikus lehűlés globális katasztrófa volt, mindenhol érezte a hatását, befolyásolta – természetesen – még a politikai viszonyokat is. A Tambora-fagy pedig egy specifikus járvány, a kolera pandémiává válásához vezetett.

Egy hirtelen vágással térjünk át korunk egy másik fontos tudománytörténeti fejleményére, a hálózatkutatásra. A járványok történetében 2009 fordulópontot jelentett, ugyanis ekkor a hálózati szakemberek előre jelezték valós időben a H1N1 terjedését és lefolyását, vagyis sikeresen modellezték a vírusterjedést a hálózatok alapján. Ennek előfeltétele annak megértése volt, hogy a világméretű közlekedési hálózatok struktúrája és dinamikája adatokat szolgáltat a fertőzés útjának feltérképezéséhez. (Alessandro Vespignani és csapata egy videót is készített a projektről.) Barabási Albert-László *A hálózatok tudománya* című monstre könyvében a következőképpen foglalja össze ennek jelentőségét. „2000 előtt a járványmodellezésben a térbeli modellek voltak a legelterjedtebbek. Ezek a modellek azt teszik fel, hogy bárki megfertőzhet bárkit, ha azonos társas/fizikai térben tartózkodik vele. A hálózatos gondolkodás ezt alapjaiban változtatta meg, és az előre jelezhetőség új szintjét kínálta. Manapság a hálózatkutatás egyik legaktívabb alkalmazási területe a járványtani előrejelzés; segíti például az influenza terjedésének becslését vagy az ebola megfékezését.” (Barabási 2016, 47) Ebből is kiténik, hogy a hálózatkutatás kulcsfontosságú területeken bizonyul hatékonynak, ugyanakkor Barabási is hangsúlyozza, hogy az elmélet hatása túlmutat a járványtanon. (Megjegyzendő, hogy *A hálózatok tudománya* egyetemi tankönyvként is használható a hálózatokkal kapcsolatos kurzusokhoz.)

Az idézetben említett évszám (2000) részben a szerző egy másik könyvére is utalhat, ezzel kezdődik ugyanis Barabási *Behálózva* című tudományos bestsellere; másrészt az időpont a hálózati gondolkodás áttörését, tudománytörténeti fordulót is jelöli. A könyv egyik kérdése – a sok közül – arra vonatkozik, hogyan terjednek a vírusok a valódi hálózatokban. „A hálózatok fejlődését irányító mechanizmusok felfedezése nyomán megértettük annak az eszköztárnak az egyetemességét, amelyet a természet használ arra, hogy létrehozza a bennünket körülvevő világot.” (Barabási 2018, 122) A *Behálózva* tizedik fejezete („láncszeme”) részben a vírusok terjedésével foglalkozik; például az AIDS kapcsán azt mutatja be, hogy a szexuális háló tanulmányozása miként teszi lehetővé a vírusterjedés hatékonyságának átlátását. „Az AIDS rendelkezésére álló skálafüggetlen topológia tette lehetővé a vírus ter-

jedését és fennmaradását.” (Barabási 2018, 155) A szexháló ugyanis ugyanazzal a középpontok uralta felépítéssel rendelkezik, mint sok más rendszer. A skálafüggetlen hálózatokban a legtöbb pontnak csak kevés kapcsolata van, néhány középpont pedig nagy összekötöttséggel rendelkezik, s ez tartja össze a hálózatot, amely kábé úgy néz ki vizuálisan, mint a légiforgalmi rendszer vagy térkép. Ebben sok kis repülőteret néhány fő középponton, nagyobb repülőtéren át lehet összekötni, ami az AIDS esetében azt jelenti, hogy a fertőzöttek között a nagyszámú kapcsolattal rendelkező centrumok igen gyorsan a partnereik százait fertőzték meg. (A szuperterjesztők a COVID-19 pandémiává válásában is döntő szerepet játszottak.)

A hálózati gondolkodás után levezetésképpen vessünk egy pillantást még a mesterségesintelligencia-kutatásra. Max Tegmark *Élet 3.0* című könyvében szerepel egy hallatlanul jópofa példa arra vonatkozóan, hogyan képzeljük el a veszélyes MI működését. Nick Bostrom elhíresült, szándékosan bugyuta hasonlata egy szuperintelligens lényről szól, amely maximalizálja a gemkapocsgyártást. A Tegmark által kommentált példa arra vonatkozik, hogy az MI célja független lehet az intelligenciájától. „A gemkapocs-maximalizáló MI igyekszik a Föld minél több atomját gemkapocsokba építeni, és sebesen terjeszkedve gyárat telepít a kozmoszba. Az emberrel szemben táplált bármiféle ellenérzés nélkül, pusztán azért gyilkol halomra minket, mert szüksége van az atomjainkra a gemkapocstermeléshez.” (Tegmark 2018, 207) Elképzelhetjük ezt a folyamatot Hans Moravec alapján úgy is, hogy egy rádióüzenet érkezik a Földre, amely egy önmagát tökéletesítő, és a világot az uralma alá hajtó MI programját tartalmazza. Ez az MI hatalmas építkezési területté alakítaná át a Naprendszer, hogy olyan hatalmas rádióantennákat hozzon létre, melyek egyetlen célja az üzenet szétsugárzása. Az emberek azt hinnék, hogy az MI valami nagyszabású dologra készül, pedig mindössze a jelet akarja továbbítani a programja szerint. Így jön létre egy kozmikus méretű számítógépes vírus. Az üzenet megfertőzi a biológiai alapon kifejlődött civilizációkat, közvetve kipusztítja azokat, majd fénysebességgel terjed tovább az univerzumban, „kietlen ürességet hagyva a szába szökkenő civilizációk helyén” (Tegmark 2018, 208). A példa alapján nemcsak az látható be, hogy – David Wallace-Wells kifejezésével élve – a járványok is globalizálódnak, hanem az is, hogy – bizonyos változatai – akár az egész világegyetemet megfertőzhetik.

3. Ismeretterjesztő irodalom 2020-ban

2020-ban – természetesen a COVID-19 miatt – a tudománynépszerűsítő- és ismeretterjesztő irodalmat újabb kihívások érték. Az álinformációk rendkívül hatékony terjedésével nem volt egyszerű felvenni a küzdelmet, ahogy nem könnyű feladat ma sem. Az adatkezelésben beállt fordulat elsősorban abban érhető tetten, hogy rendkívül felgyorsult az információk továbbítása, a tudományos eredmények pedig szinte azonnali és folyamatos átértékelődésen mentek keresztül, így magát ezt a jelenséget is magyarázni kellett. Természetes működési mechanizmusról van egyébként szó, a tudomány a saját hibáiból tanulva halad előre, de a pillanatról pillanatra változó helyzet sokakban azt a benyomást keltette/kelti, mintha a kutatói hálózatok

csődöt mondtak volna, holott ennek éppen az ellenkezője igaz. (Jó példa erre a vakcinák kifejlesztése, mely példátlan tudományos összefogás eredménye volt.) Ebből következően a járvánnyal kapcsolatos adatok feldolgozása napi feladattá vált, nem lehetett megvárni, amíg úgymond letisztulnak a folyamatok, mert minden késedelem életetekbe kerülhetett. Ily módon nemcsak nagy feladat hárult az ismeretterjesztésre, de szinte azonnal reflektálni kellett egy olyan mintázatra, amelynek nem lehetett belátni minden elemét. Jól tükrözi ezt a situációt a könyvkiadás is, hiszen a COVID-19-cel foglalkozó kiadványok szinte mindegyike köztes pozícióban van, hangsúlyozottan az ideiglenesség indexével rendelkezik. Viszont ennek ellenére is fokozottan ráirányítja a figyelmet a tudománynépszerűsítő műfajtömb funkciójára. A továbbiakban néhány olyan könyvre hivatkozunk röviden, melyek forgatása nem pusztán hasznos lehet, de a fenti situáció miatt kordokumentumként is olvashatók.

A fenti két szempontrendszer ötvözésére épül a koronavírus-járvánnyal kapcsolatban megjelent könyvek közül a legimpozánsabb vállalkozás, Nicholas A. Christakis *Apollo's Arrow* című munkája. Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy számos kiadvány jelent meg rekordgyorsasággal a COVID-19 kezdete óta, s ezek némelyike eleget tesz a fentebb említett kritériumoknak. Paolo Giordano *Járvány idején* című könyve gyors reagálás a pandémiára még a járvány első szakaszából. Korrekt helyzetjelentés Rómából, egy fizikus-író félelmeire koncentráva, mindenki számára érthető nyelven, egyszerűen vázolja a bonyolult mintázatokat. „Ez a ragály a kapcsolati hálónk megfertőződése” (Giordano 2020, 16) – írja a szerző, és kifejti, hogy milyen hatással van a világjárvány az emberi társadalomra. Számba veszi a reakciókat, melyek közül az egyik legegyszerűbb a lenullázódástól való félelem. Giordano ugyanakkor kifejti, hogy mire való járványügyi helyzetben a matematika, és hogy miért szükséges arra támaszkodnunk a pusztá vélemények elfogadása helyett. A könyv talán legsúlyosabb állítása mégis a tudományba vetett bizalom megrendülésének konstataciója. Ezen a ponton éles különbséget kell tennünk a tudós személyes véleménye és a tudomány kételyre épülő működése között. A jelenség valóban égető problémákat vet fel, és az is megfontolandó, hogy az adatokat értelmezni kell, s olykor azokból többféle, egymástól eltérő tendencia is kiolvasható. Meg kell itt jegyeznünk, hogy ez jelen esetben összefügghet azzal, hogy 2020 elején valószínűleg azért nem lehetett magabiztosan kiszámítani minden tendenciát, mert az egyes országok nem zárt rendszerek. A különféle, eltérő fázisban meghozott döntések pedig különböző módon hatottak a járvány lefolyására.

Egy másik példa a gyors reagálásra Michael Mosley *COVID-19: Minden, amit tudni kell a koronavírusról és a vakcináért folyó versenyről* című ismeretterjesztő könyve, amely ugyancsak használható bevezető a kialakult járványhelyzet tanulmányozásához, majd átmeny életmód-tanácsadásba. A munka első fele összefoglalja a koronavírussal kapcsolatos tudnivalókat, leírja a fertőzés folyamatát, és áttekinti, hogy a szervezet hogyan védekezik a behatolóval szemben. Közben olyan statisztikákra támaszkodik, melyek később módosultak, de a megközelítési útvonalak helytállóan tarthatók, amennyiben nem zárják ki a hivatkozott kutatások ideiglenességét sem. Hasznos áttekintés a könyv *Hogyan szökött meg a vírus?* című fejezete, amely a járvány első 100 napjának krónikáját mondja el a vuhani bejelentéstől a korlátozások enyhítéséig. (Ezt követi egy laza rész, amelyben a szerző

a hozzá befutott leggyakoribb kérdésekre válaszol, majd pedig az immunrendszer – feltételezett – erősítéséhez ajánl különféle eljárásokat az étrend megválasztásától a testgyakorlásig.) Végül egy rövid fejezetben kitér Mosley arra is, hogy a könyv megírásának pillanatában hol tart a vakcináért folyó verseny. Ez a történet nyilvánvalóan kiegészítésre szorul a 2020-as őszi fejlemények és eredmények fényében, de arra mindenképpen jó, hogy az olvasó képet kapjon a vakcináció elméletéről és különböző változatairól. A könyv végén megfogalmazódik az a gondolat is természetesen, amely számos formában tér vissza a COVID-19-ről szóló irodalmakban, ily módon a pandémia egyik központi alakzatának tekinthető, és valójában a régebbi virológiai kutatások (pl. Oldstone) alapelvét hangsúlyozza: „Amíg vakcina nem lesz, meg kell találnunk a módját annak, hogy együtt éljünk a vírussal.” (Mosley 2020, 143)

Mielőtt ízelítőt nyújtanánk az *Apollo's Arrow* összetettségéből, érdemes megemlíteni további kontextusként, hogy Christakis Fowlerrel közösen írt, *Connected* című könyvében többféle értelemben is szó van különféle járványokról. A közösségi hálózatok működésének precíz feltérképezésekor olyan jelenségekre is kitérnek, mint a nevetőgörcs, a tömegpszichózis, a táncőrület, az agresszió vagy a boldogság terjedése. Másrészt foglalkoznak a szerzők például a nemi betegségek terjedésével (szifilisz), illetve a HIV- és a SARS-vírusok okozta járványokkal is. Mindez azt mutatja, hogy a kapcsolatok vizsgálata elválaszthatatlan a tranzitivitás, az információ (vagy bármi más) fertőzőesszerű terjedésének nyomon követésétől. „E két tulajdonság – írják a szerzők –, a kapcsolatrendszer és a fertőzőesszerű terjesztés, egyúttal a kapcsolati háló struktúrája és funkciója, vagyis az emberi szuperorganizmus anatómiája és fiziológiája.” (Christakis – Fowler 2010, 46) A *Connected* tehát – mint azonnal látható – sok szállal kapcsolódik a hálózattudományhoz, ahhoz a kutatási távlatához, melyet fentebb Barabási Albert-László és Alessandro Vespignani könyveivel szemléltettünk. Megkockáztatható, hogy a hálózati gondolkodás nagyban elősegíti az olyan jelenségek megértését is, mint egy pandémia és az azzal járó pszichodémia (vagy: infodémia). Ugyanakkor a *Connected* olvasása nem előfeltétele az *Apollo's Arrow* befogadásának, de ismerete feltétlenül hozzájárulhat a nagyszabású munka előfeltevéseinek lokalizálásához, illetve bizonyos részleteinek pontosabb elhelyezéséhez. Például: „Egészségünk egyik kulcsfontosságú tényezője mások egészsége. Nemcsak barátaink és partnerkapcsolataink egészsége és viselkedése van hatással ránk, hanem száz és ezer olyan ember egészsége és viselkedése, akik kapcsolati hálónk egészét alkotják!” (Christakis – Fowler 2010, 146) – fogalmazzák meg a szerzők. Nézzük röviden, mivel szembesít emellett az *Apollo's Arrow* a felvázolt kontextusban.

Nicholas A. Christakis 2020-as vállalkozása, *Apollo's Arrow* című könyve, melyet a tudós az első hullám idején írt, olyan széles horizontot kínál az olvasók számára, mely a legnagyobb szabású tudománynpszerűsítő munkák sajátossága. (Tehát nem gyorstalpaló.) Ez a multidiszciplináris vállalkozás képes az orvostudomány, a szociológia és a biológiai tudományok (és persze a történelem és a kultúrtörténet) együttes alkalmazásával megvilágítani a COVID-19 kialakulását és jövőjét. Az *Apollo's Arrow* megjelenése után három nappal Niall Ferguson írt egy korrekt recenziót a könyvről a TLS-en, melynek végén három nagy jelentőségű mozzanatot emel ki

a produkcióból. Először is, Christakis tisztázza a vírus és az általa okozott betegség(ek) természetét, és bemutatja, hogy miképpen terjedt el a szociális hálózatokban és a nyilvánosság tereiben (országról országra), elsősorban a szuperterjesztőknek köszönhetően. Másrészt, a szerző összeveti a COVID-19-et (a pandémiát) a történelemből ismert nagy járványokkal, például a száz évvel korábbi spanyolnáthával, miközben rálátást biztosít a különbségekre is. Harmadjára pedig Ferguson szerint üdvözlendő, hogy az *Apollo's Arrow* elmegy addig, hogy feltegye a kérdést, mit mondhatunk a jövőről, és felvázolja, a 2020-as periódus és a múlt fejleményei alapján extrapolálja azt a poszt-pandemikus periódust, amely az elkövetkező években várható, így felkészít a teendőkre is (Ferguson 2020). (A recenzió címében szereplő kifejezés [Nincs több kézfogás] csak az egyik „enyhe” hatásra tett utalás, a világméretű járvány következményei sokkal „súlyosabbak” lehetnek; ugyanakkor számos olyan – technológiai, környezeti – változásra is számítani lehet, amely pozitívumként könyvelhető el.)

Ferguson érvelését elfogadva, érdemes hangsúlyoznunk még Christakis könyvével kapcsolatban, hogy feltétlen érdemei közé tartozik annak levezetése, bemutatása, hogy a SARS-CoV-2 milyen spektrumban helyezhető el a különféle kórokozók között. Máshonnan nézve, mi teszi alkalmassá arra, hogy világméretű járványt robbantson ki. A vírusok hatékonysága ugyanis számos tényező összjátékán múlik. Ha összevetjük például a SARS-1 és a SARS-2 kitérésének körülményeit, azt látjuk, hogy az előbbi villámgyorsan és nagyon hatékonyan kezdte szedni az áldozatait, és ez egyáltalán nem azon múlt, hogy 2003-ban az egészségügy nem volt képes annyira hirtelen reagálni. A gyors kitérés, a rengeteg szuperterjesztő és az azonnali sokkhatás annak tulajdonítható, hogy a SARS-1 bár nagyon-nagyon gyorsan terjedt, mégis túl hamar pusztította el a hordozóit ahhoz, hogy legyen idejük a teljes Földet átfertözni. Ez – mint Christakis megjegyzi – igen fontos szempont a két hasonló vírus megkülönböztetéséhez, mert míg az egyik nem tud kirobbantani világméretű járványt, addig a másik, a SARS-2 nagyon is alkalmas rá, és tökéletesen belátható, hogy miért képes hosszú távon destruktívá válni. Paradox módon tehát a SARS-1 túl halálos volt egy pandémiához, és mivel ez a halálozási ráta mérhető, az epidemiológusok – többek között – ennek segítségével kategorizálják a járványokat okozó patogéneket (Christakis 2020, 44–45). (Megjegyzendő, hogy több ilyen rátával dolgozunk [IFR = infection fatality rate, CFR = case fatality rate, sCFR = symptomatic case fatality rate], de gondolatmenetünk szempontjából ez most nem annyira lényeges.)

Az *Apollo's Arrow* nemcsak az ehhez hasonló „apróságokkal”, részletekkel bányik nagyon körültekintően, de példaértékűen elemzi a COVID-19 körülményrendszert is, vagyis szem előtt tartja egyrészt a biológiai és a pszichikai hatásokat, másrészt a szélesebb körű emberi reakciókat is a politikai állásfoglalásoktól kezdve a média- és karanténkultúráig, vagy az oktatásig, illetve számol azzal is, hogy a járványhelyzet milyen töréspontokat tett láthatóvá különböző társadalmi csoportok között. (Aligha kell annál beszédesebb rész, mint amikor a szerző egymás mellett futtatja a járványügyi adatokat és Trump nyilatkozatait. [Christakis 2020, 156].) A tudós számos ponton nyilvánvalóvá teszi a járvány komplexitását, miközben az evolúcióelmélet talaján áll, amennyiben hangsúlyozza (s ez aligha cáfolható), hogy

nemcsak a vírusok evolválódnak a környezetükhöz, de az emberi faj genetikai állománya is evolválódik a vírusok hatására. (A SARS-CoV-2 mutációval jött létre, ahogyan mutálódni is fog.) Ez a dinamika teszi beláthatóvá a vakcináció hosszabb távú következményeit is, hiszen alkalmassá teszi a szervezetet a kórokozókkal szembeni védelemre, s ezzel mintegy rásegít az evolúciós változásokra. (Érdemes itt leszögezni, hogy a SARS-CoV-2 elleni vakcinák rapid kifejlesztése – melynek végpontja persze a könyv megjelenése utáni epizód – az adminisztrációs lépések, nem pedig a fejlesztési fázisok lerövidítésével történt. Ha pedig a vírus mutálódik, a vakcinát hozzáigazítják, mint az influenzaoltások esetében.) Talán nem teljesen meglepő, hogy ha azt állítjuk, hogy az *Apollo's Arrow* jelentős része annak ellenére, hogy régebbi adatokkal dolgozik, mégis helytálló és megfontolandó következtetésekre jut, ami az alkalmazott tudásszerkezetnek és szemlélettechnikának köszönhető. És többek között éppen ez, az adatkezelés óvatossága és egyben szakmai biztonsága teszi ezt a könyvet ez idáig a 2020-as világjárvány legfontosabb tudománynépszerűsítő kommentárjává. Olyan ismeretterjesztő anyaggá, amely nem hagy kétséget a felől, hogy a COVID-19 *történelmi vízváltzó* lesz (Christakis 2020, 300). Vagy már most is az.

4. Reflexió

Mindezzel összhangban, zárásképpen, megemlíthető, hogy az *Apollo's Arrow* multidiszciplináris látásmódja nem feltétlenül választás kérdése, hanem egy ideje a tudomány alapvető létezőmódja. A COVID-19 elleni küzdelem több momentuma is érv emellett, és példák sokaságát nyújtja a tudományos összefogás és a csoportmunka hatékonyságára. (Nagyon jó példa erre a vakcinafejlesztés rövid története, amelyről valószínűleg több könyv is írni fog a közeljövőben.) Ha minél alaposabban meg szeretnénk érteni a háttérben zajló folyamatokat, akkor az adattudományhoz fordulhatunk. Mivel abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy 2020 végén megjelent Dashun Wang és Barabási Albert-László *A tudomány tudománya* című könyve, van is mire hivatkoznunk ezzel kapcsolatban. Bár ez a munka nem a pandémiával foglalkozik, mégis maximálisan alkalmas arra, hogy belelássunk a tudomány működésébe, és abba, hogy miért képes gyorsan reagálni a változó körülményekre. A kulcs ehhez – természetesen – az együttműködés, amely szintén nem pusztán döntés eredménye, hanem a szakterületi specializációból következik: a kutatók kénytelenek összefogni és csapatban dolgozni. „A fokozódó specializáció – írják a szerzők – azzal jár, hogy mindenki kiválóan ismeri a kirakós egy-egy darabját. A modern tudomány összetett problémáinak megoldásához a kutatóknak össze kell illeszteniük ezeket a darabokat: úgy kell ötvözni a különféle készségeket és ismereteket, hogy azzal újat lehessen létrehozni.” (Wang – Barabási 2020, 104) A hasonlatnál maradva, a COVID-19 alatti tudományos munka és kutatás nemcsak meglehetősen komplex kirakós, hanem minden idők egyik legnagyobb tudományos vállalkozása is. Christakis idézett könyve ezt a megaprojektet ugyanúgy kontextusba helyezi, ahogy a fentebb felvillantott kiadványok és Barabásiék munkája, amelyek mintegy keretezik az *Apollo's Arrow* létrejöttét. De talán még szerencsés-

sebb, ha inkább azt mondjuk, hogy bár néhány szerzőre helyeztük a hangsúlyt, de valójában milliók teljesítményéről van szó. A tudományban mindenki fontos.

Irodalom

Barabási Albert-László (2016): *A hálózatok tudománya*. Ford. Kirchner Edina. Budapest: Libri Kiadó.

Barabási Albert-László (2018): *Behálózva: A hálózatok új tudománya*. Ford. Vicsek Mária. Budapest: Libri Kiadó. (5. kiadás)

Behringer, Wolfgang (2010): *A klíma kultúrtörténete: A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Ford. Tarnói Judit. Budapest: Corvina Kiadó.

Christakis, Nicholas A. (2020): *Apollo's Arrow: The Profound and Enduring Impact of Coronavirus on the Way We Live*. New York – Boston – London: Little, Brown Spark.

Christakis, Nicholas A. – Fowler, James H. (2010): *Kapcsolatok hálójában: Mire képesek a közösségi hálózatok, és hogyan alakítják sorsunkat?* Ford. Rohonyi András – Rozsnyói Pál. Budapest: Typotex Kiadó.

Cox, Brian – Forshaw, Jeff (2012): *E = mc² (De miért olyan nagy ügy ez?)*. Ford. Pataki János. Budapest: Európa Kiadó.

Crowley, Roger (2018): *Kalmárköztársaság: Hogyan hozta létre és veszítette el tengeri hatalmát Velence*. Ford. Makovecz Benjamin. Budapest: Park Könyvkiadó.

Dawkins, Richard (2008): *The Oxford Book of Modern Science Writing*. Oxford – New York: Oxford University Press.

Diamond, Jared (2006): *Háborúk, járványok, technikák: A társadalmak fátumai*. Ford. Földő Sándor. Budapest: Typotex Elektronikus Kiadó. (2. javított utánnomás)

Ferguson, Niall (2020): *No more handshakes: The history of a pandemic, and its possible futures*. <https://www.the-tls.co.uk/articles/apollos-arrow-nicholas-christakis-book-review/>

Feynman, Richard (1984): *A fizikai törvények jellege*. Ford. Gajzágó Éva. Budapest: Magvető Kiadó.

Gallori, Enzo (2010): *Genetika: Képes enciklopédia*. Ford. Paál Zsuzsanna. Budapest: Kossuth Kiadó.

Giordano, Paolo (2020): *Járvány idején*. Ford. Matolcsi Balázs. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Goldacre, Ben (2012): *Rossz tudomány: Hatástalan szerek, gátlástalan kampányok*. Ford. Bori Erzsébet. Budapest: Akadémiai Kiadó.

H. Nagy Péter (2019): *A képzelet tudománya: Praxeológiai bevezetés*. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kara.

Jones, Steve (2003): *Darwin szelleme: A fajok eredete – mai változatban*. Ford. Gyárfás Vera – Orosz István. Budapest: Typotex Elektronikus Kiadó.

Margulis, Lynn (2000): *Az együttélés bolygója: Az evolúció új megközelítése*. Ford. Schoket Zsófia. Budapest: Vince Kiadó.

Mosley, Michael (2020): *COVID-19: Minden, amit tudni kell a koronavírusról és a vakcináért folyó versenyről*. Ford. Pécsi Tibor. Budapest: GABO Könyvkiadó.

Oldstone, Michael B. A. (2002): *Vírusvadászok*. Ford. Dömök István, Budapest: Typotex Kiadó.

Tegmark, Max (2018): *Élet 3.0: Embernek lenni a mesterséges intelligencia korában*. Ford. Weisz Bóbe – Garai Attila. Budapest: HVG Könyvek.

Yates, Kit (2020): *Ne hidd el az igazságot! Miért (szinte) minden matematika?* Ford. Tóth Enikő. Budapest: Athenaeum Kiadó.

Vespignani, Alessandro (Rijato, Rosita közreműködésével) (2020): *A jóslás algoritmusai: Hogyan befolyásolható a jövő a tudomány segítségével*. Ford. Balázs István. Budapest: Libri Kiadó.

Wallace-Wells, David (2020): *Lakhatatlan Föld: Élet a felmelegedés után*. Ford. Torma Péter. Budapest: Central Kiadói Csoport.

Wang, Dashun – Barabási, Albert-László (2020): *A tudomány tudománya*. Ford. Seres Iván. Budapest: Libri Kiadó.

A történeti gondolkodás és a történész mestersége

1. rész: A történeti gondolkodás antik hagyományai

Bencze Dávid

Historical Thinking and the Craft of the Historian

Part 1: Antique Traditions of Historical Thinking

Abstract

Our perception of the past is concurrent with humanity because who we are and where we come from has always been a topic of interest for all people throughout history, thus we can not create a “one sentence” definition to the subject. What does the historian do? What is his/her mission? What is the object of her profession? How can he improve himself at his job? It is much easier to practice it than to define it. Of course, in my introductory chapter, I tried to summarize the most important general definitions of the work of a historian. In the next chapter, I focus on the circumstances of the development of historiography, e.g. first quasi historical writing, the Homeric epics. Then I concentrate on the works of Herodotus, Thucydides and Xenophon. This gives us an insight into the evolution of antique historical thinking. In the last part of my work I am discussing Roman historiography.

Keywords: Historiography; ancient Greeks, Rome; historical thinking; Homer; Hesiod; Thucydides; Xenophon; Tacitus; Polybios; Lukianos

Kulcsszavak: Historiográfia; ókori görögök, rómaiak; történeti gondolkodás; Homérosz; Hésziodosz; Thuküdidész; Xenophón; Tacitus; Polübiosz; Lukianosz

Subject-Affiliation in New CEEOL: History – Ancient World

DOI: 10.36007/eruedu.2021.1.021-037

Bevezetés

Különböző formákban ugyan, de minden kor emberét foglalkoztatta az a kérdés, hogy honnan érkezett és hová jut el az emberiség vagy éppen saját népe. A múlt ismerete elválaszthatatlan volt a jövő ismeretétől. A hagyományos társadalmakban ugyanis a múltra való visszaemlékezés volt az alapfeltétele annak, hogy az ember teljes jogú tagja lehessen társadalmának. Ezt is szolgálták az ősokról, a múltból szóló mítoszok, történetek, legendák. A legfontosabb a gyökerek, a kezdet ismerete volt, az „örök időig” való visszanyúlás, amelynek eseményei apáról fiúra szálltak.

A hagyományos társadalmak minden ünnepe, rítusa, de gyakran még hétköznapi munkája is valamelyik ősök cselekedetének ismétlése volt, nem beszélve létünk első jeleiről. Gondoljunk csak a barlangrajzokra, vagy az emberiség létét igazoló első írásos emlékeinkre. Tudományos szempontból azonban csak a 19. századtól kezdve nyúltunk vissza ezekhez a forrásokhoz. Így gyakorlatilag minden korábbi írás elsődleges forrásnak tekinthető, amely a modern kor előtti időkben született meg. A történelem mint tudományos diszciplína gyakorlatilag a módszerek és a kutatás tárgyának meghatározását követően vált definiálhatóvá.

A következő sorozatomban arra vettem a bátorságot, hogy papírra vessem, koronként mit tartott a legfontosabb feladatának a történészszakma. Tehát mi maga a történelem, mi egy történész feladata és hogyan tudja jól csinálni a munkáját. Vagyis a történetírás történetébe szeretnék bepillantást nyújtani. A pusztán konzekvenciák levonásán túl szeretném a történetírás mérföldköveinek számítató művekből a legfontosabb részeket is idézni. Ebben a vállalkozásban azonban már számos történész megelőzött. Romsics Ignác például egy vastag kötetben értekezett a magyar történetírás történetéről nemzetközi kitekintéssel, ahol kommentálta is az egyes művek hozadékát a történetírás számára. Viszont kimaradt a kereszténység előtti historiográfia. Hasonlóan fontos lehet a Gyurgyák János és Kisantal Tamás közös szerkesztésében megjelenő kétkötetes *Történetelmélet*. Ők viszont kötetekben nem csatoltak külön tanulmányokat, így csak forráskiadásnak értelmezhető a vállalkozásuk. A történetírás áttanulmányozásával az utóbbi időkben Ernst Breisach is foglalkozott, elődeitől eltérően – akik főleg adathalmozó vagy a nagy történetírói személyiségek, illetve történetfilozófusok egyéni életútját középpontba állító, s így az eseménytörténetet alig meghaladó munkákat tettek le az asztalra – a feladatát annak feltárásában látta, hogy megállapítsa, miként vélekedtek és milyen következtetésekre jutottak gondolkodóink a múlt, a jelen és a jövő folytonosságát illetően (Romsics 2011; Gyurgyák – Kisantal 2006; Breisach 2004). Ennek okán a feladatomat abban látom, hogy a szóban forgó művek tekintetében ismertessem a historiográfia egyes állomásait, kezdve az antik világ történetírásával. Ezek mellett pedig elemezzem az egyes idézett műveket és értékeljem történelmi hozadékukat.

A történész mestersége

A történelem a legegyszerűbb meghatározás szerint az emberi nem múltjának tudományos ismerete, vagy ha tetszik, az emberi történet tudománya. Filozófiai megközelítésben a történelem egy sajátos társadalmi tudatforma, ezen belül az emberi társadalom fejlődéséről felhalmozott ismeretek, következtetések és ezek rendszeri összességeinek egyvelege (Kávássy 2005, 3). A történet fogalmán általában a megtörtént eseményeket, a múlt eseményeinek valóságát szokták érteni. A történet fogalma valójában a múlt fogalmával áll szoros kapcsolatban. A múlton a jelenig eltelt időt, vagyis – dialektikusan értelmezve a fogalmat – az emberiség addig a pillanatig megtett szakadatlan változásait és fejlődését értjük.

A történelmet – a tárgya mellett – módszerének sajátosságai teszik tudománnyá. A természettudományoktól eltérően eredményeit nem a közvetlen megfigyelés,

nem a kísérletezés révén, hanem a források feltárása, számbavétele és mérlegetése, vagyis azok kritikai elemzése alapján éri el. Mindezt az emberi történelem, nemzeti történelem vagy egy esemény történetének a konkrét sokrétűségében és sokszínűségében tanulmányozza.

A történésznek, függetlenül attól, hogy éppen milyen témát tudhat a vizsgálódásának középpontjában, igyekeznie kell a rendelkezésére álló forrásokból kritikát alkalmazva a számára legadekvátabb tényeket felsorakoztatni, majd a különböző törvényszerűségeken keresztül egy narrációt konstruálni. Ebben a tekintetben a történész munkája bizonyos szempontból mindig szubjektív jellegű marad, ám a megfelelően kiválasztott források és a belőlük megismert tények teszik kvázi objektívvé munkája gyümölcsét. Nietzsche szerint azonban nincs adott múlt, csak mindig értelmezett, vagyis nincsenek tények, csak értelmezések. Szerinte a tények eleve kiválasztottak, és egy-egy kor társadalmának konszenzusa alapján születnek meg (Nietzsche 1992). Egy biztos: a történelmi munkát sokkal könnyebb csinálni, mint tömören és világosan körülírni.

A térben és időben jól körülhatárolható múltbéli eseménysorozatok vagy konkrét események megismerése és elbeszélése éppúgy a történész mesterségébe tartozik, mint az egész emberiség múltjának a szintézise. Ezeknek a módja éppúgy lehet a felszín „kapargatása”, mint a mélyebb ok-okozati, összetettebb összefüggéseket kibányászó tevékenység. Hasonlóan többféle stílusérzékkel megáldott történelmi munkák készülhetnek. Vannak, akik könnyed, egyszerű, de lényegre törő tömönatos megoldásokban fogalmazzák meg eredményeiket, azaz tudományosabb stílusban, de ugyanúgy a szakmát űzik azok is, akik gigantikus szerkezetekben, regényíróhoz hasonlóan, mindent érintve és mindent elbeszélve az olvasmányosságra törekedve és az esztétika műzsjának átadva magukat fogalmazznak. Emellett vannak optimista és negatív hangvételű, vagy éppen realista és szkeptikus világnézettel rendelkező történészek is, akiknek a személyisége visszaköszön a műveikben. Edward H. Carr azt mondta, hogy „a történelem a jelen és a múlt között végbemenő, véget nem érő párbeszéd” (Carr 1961). Ennek okán akadnak oly történészek is, akik nem csupán a mai társadalom számára kívánják elmesélni a múlt eseményeit, hanem sokkal inkább saját meglátásukat a jelenre szeretnék vetíteni a múlt eseményeinek tükrében. Mindazonáltal legyen bármilyen is a történész, nem mellékes a felkészültségi foka, a világlátása, a műveltsége, a nyelvi készsége, valamint a szorgalma sem. Romsics Ignác szavaival élve azonban a legfontosabb, ami a történészt valóban történésszé teszi, az a tehetsége.

Az antik történelmi gondolkodás alapjai

A történelmi meglátás szerint egyenlő az emberi lét kifejezésének az első módjával. Ám hozzá kell tenni, hogy az egyiptomi vagy a mezopotámiai közel négy-ötezer évvel ezelőtti sírfeliratok, királylisták, falfestmények aligha értelmezhetőek a mai értelemben vett történelmi interpretációnak. Szorosan nem tekinthetőek historiográfiai műveknek a különböző mondák, vagy az istenekről és a világ teremtéséről szóló mítoszok sem. Mindezeket a történettudomány mai állása szerint „csak” történelmi

forrásoknak tekintjük. Azonban a prehellén és antik világ műveiből nagyon is megismerhető a kor emberének a múlttól való gondolkodása. A történetírás elsődleges feltétele tehát az írás kialakulása, bár azt is tudhatjuk, hogy az írás megjelenése előtt már ismertek történelminek tekinthető feliratokat. A preklasszikus történetírást Collingwood „kvázi történetírásnak” nevezte, amely nem volt más, mint lényegében az események feljegyzése, életrajzi feliratok készítése. A későbbi korok elsődleges forrásai maguk viszont nem történetírói alkotások (Collingwood 1987).

A Kr. e. 8. századtól kezdve azonban a görög városállamokban élő adatrögzítők munkáiban már általánossá válik a tér és idő meghatározása, az ok és okozat felvázolása, a jó és rossz megismerése, a szükségszerűség és véletlen eldöntése. Ezek mellett a szerzők személyisége sem merült a feledés homályába. A homéroszi eposzok, amelyeket mára a klasszikus irodalom kincsesára őriz, évszázadokkal ezelőtt még a múlt hőseinek panteonjai voltak. Az ókori görögök végtelenül izgalmasnak, tanulságosnak, az ifjúság nevelésében pedig kiváltképpen hasznosnak találták őket.

Amikor a költők istenekről, nagy tettekről, szenvedésről és dicsőségről énekeltek, valójában a múltidézés sajátos felfogását teremtették meg a hőseposzban. Ez a műfaj ugyan nem nélkülözte a humort és az e világi történeteket, sőt még a tiszteletlen részleteket sem, lényegét tekintve azonban nagyszabású és nemes stílusban beszélt az életről és az istenekről. A költők alkalmazkodásuk révén fenn tudtak tartani egy látszólag töretlen epikus hagyományt. Mértékadó írott szöveg hiányában ugyanis a közösségi élet változó elvárásaihoz és valóságához igazíthatták mondanivalójukat.

Homérosz közel fél évezreddel Trója pusztulása után szerkesztette meg az *Illiaszt* és az *Odüsszeiát*. A bennük szereplő hősök cselekedeteinek az idő- és térbeli meghatározása meglehetősen kérdéses volt, de a történész számára talán ennél zavaróbb körülmény, hogy a nyugati civilizációra oly nagy hatással bíró két eposznak természetesen csak azok a változatai maradtak fenn, amelyeket valakik újra leírtak. Az *Illiaszból* az tűnik ki, hogy a történelem az arisztokraták története, akik a végzetük után loholva hőssé válnak. A kereskedők, iparosok és parasztok, a hétköznapi emberek alig játszanak szerepet a cselekményben, amely nem kronologikus keretben beszél el a tíz évig tartó ostromot, hanem drámai formában csupán néhány hét történetét mondja el. A rengeteg embert és hajót megmozgató hadjárat így az istenek cselekedeteinek és néhány hős tetteinek, szenvedélyének, dicsőségének és vereségének hátterévé vált. Az *Illiaszban* már megjelennek az emberi tulajdonságok, persze főként drámai és szélsőséges formában. Például Akhilleusz története, bátorsága, ereje, erkölcsisége, túlradó szenvedélye és végzete; Akhilleusz bajtársai és a vele kapcsolatos tettei, nemes asszonyok szenvedései; az istenek és istennők fondorlatai. A hősök mellett pedig a figyelem továbbra is az istenekre irányult. Hiszen az események végső oka az istenek akarata és szeszélye. Trója elpusztulása Athéné és Héra bosszúvágya volt Pariszon, aki Aphrodité náluknál szebbnek ítélte. E választás jutalmaként Aphrodité elérte, hogy Parisz a világ legszebb nőjének, Helenének a kegyeit nyerhesse el. A bosszú eszköze Helené férje, Menelaosz volt. Az istenek és istennők tetszésük szerint avatkoztak be a háborúba: hol közvetlenül kapcsolódtak be a harcokba, hol csak mások fegyverét

juttatták célba vagy térítették el, intrikákat szőttek mások ellen, Zeust győzködték, a halandókat befolyásolták és egymással civakodtak (Homérosz 2000a).

Az *Illiaszt* egyetlen ember kalandos története, az *Odüsszeia* követte. Az eposzi történelem nyilvánvalóan inkább inspirálni, mint tájékoztatni akart, ezért az *Odüsszeia* eseményei is időtlenek maradhattak. A műben az idő csak a hétköznapi élet hősiességét villantja meg. Homérosz tudatában volt a hétköznapi élet folyásának, vagyis annak, hogy a Nap felkel és lenyugszik, hogy az emberek megszületnek, felnőnek, megöregszenek és meghalnak. Ismerte az emberek sorsát, mégis ritkán jegyezte fel őket. Figyelme a hőstettekre összpontosult – Odüsszeusz dacolására az istenekkel –, vagyis a múlt csak a nagyobb, elszigetelt eseményekhez kötődő hősi tettek révén nyert értelmet. A jövőről pedig csakis a jóslatok és csodás előjelek beszéltek. Az elképzelés, amely szerint a múlt eseményei befolyásolhatják a jelen eseményeit, távol állt Homérosztól és kortársaitól. Ők csupán az időtlen események és erények folytonosságát ismerték fel, melyeket a múlt hősei tanítottak meg a jelen emberei számára. Ezért maradt tehát fenn a hősi történelem évszázadokon át olyan időkben is, amikor az élet már nem hasonlított ahhoz, amilyen az archaikus görög világban volt (Homérosz 2000b).

Ugyan Homérosz hőseinek a cselekedetei még időben és térben megkérdőjelezhetőek maradtak, valamint az isteni akarat az élet minden területére kiterjeszthető érvényességgel bírt, és az emberi akarat csak másodlagos prioritást élvezett, Hésziodosz azonban már korszakokra osztotta az emberiség történelmét, s ezzel szakított a hősi eposz időtlenségének hegemoniájával. A *Munkák és napok* című művében az emberiség történetét négy nagy korszakra osztotta, amelyeket kommentált is. A kezdet kezdetét aranykornak nevezte, ahol az emberek az istenekhez hasonlóan gondtalanul, szenvedés és mindennapi munka nélkül éltek és békésen, öregedés nélkül haltak meg. A második volt az ezüstkor, ahol az emberi világra a kegyetlenség, a háborúk tomboló szeretete volt jellemző, mert az emberek lázadtak minden isteni ellen és fiatalon haltak meg. Ezt követte a rézkor, vagyis a rendkívüli fizikai erejű emberi faj élete, amely állandó háborúskodásban önmagát pusztította el. A soron következő volt a hősök kora, amely a nemes emberek és félistenek kora volt, akik szintén háborúban pusztították el magukat. Ebben a korban történt a trójai háború is. Az utolsó kor – a vaskor – Hésziodosz és a hétköznapi emberek kora volt, amely nem kínált mást, mint szenvedést, igazságtalanságot, a jóindulat általános hiányát, öregedést és halált. Mindezek alapján Hésziodosz szerint a történelemnek kontinuitása, folyamatossága és iránya van, így lényegében a történelem nem más, mint egy hanyatlás története, amelyet a vaskor után, Zeusz jóvoltából, a teljes pusztulás fog zárni (Hésziodosz 1955).

Hésziodosz műveit tekintve még mindig az istenek akarata áll a történelemfel-fogás középpontjában. Jó példa rá *Theogónia* című műve, amely arról szól, hogy miképpen jön létre a mindent irányító akarat, vagyis az istenek genealógiáját foglalta össze. Hésziodosznak a múzsák éneklik el azt „ami van, ami lesz, és ami volt”, és azt jegyzi le az emberek számára. A múzsák dalukat a kezdettel kezdik, és sorra veszik az egyes istengenerációkat a Föld és az Ég (Gaia és Uranosz) gyermekeitől kezdve Zeuszon és testvérein, valamint a gigászok nemzetségén át egészen az emberek generációjáig (Hésziodosz 1967).

A poliszok Kr. e. 800 utáni felemelkedésével a görög világ nagy változásokon ment át. A polisz egy városi központból és az ehhez kapcsolódó vidéki területekből álló városállam volt. Ezek a nagyon eltérő méretű, különböző államformájú és kulturális fejlettségű államok szorosan összetartó, önmagukat kormányzó közösségek voltak, amelyeket az egyéni autonómia igénye és a törvények, valamint a szokások által megkívánt konformitás között meghúzódó heves és kreatív feszültség jellemzett (Breisach 2004, 18). Ennek egyik jelentős megnyilvánulása a görög gyarmatosítás folyamata volt, amely során a görögök fennhatóságuk alá vonták a Földközi-tenger partvidékét. Amikor a görög gyarmatosítók, kiváltképpen a Kis-Ázsia partján megtelepülők más szokású és vallású kultúrákkal kerültek szembe, egyre inkább tudatára ébredtek hellén identitásuknak. Noha a görögöket felsőbbrendűségi érzésük megakadályozta a kulturális asszimilációban, a görög gondolkodást mindenképpen befolyásolta annak a felismerése, hogy a világ nagyobb és sokszínűbb. Mindez jelentősen hozzájárult azokhoz a változásokhoz, melyek a görög költészetben, művészetben és mindenekelőtt a filozófiában zajlottak le (Breisach 2004, 19).

A szellemi forradalom a Kr. e. 6. században a korai filozófusokkal kezdődött. Ezek mindegyike a kozmosz titkaira keresett válaszokat, semmint az emberi lét problémáira. Csak a 4. században fordultak a szofisták az emberi léttel kapcsolatos jelenségek felé. A görög életben lezajlott változások, amelyeknek a szellemi forradalom fontos eleme volt, mégis igen hamar befolyásolták a görögök múltjáról alkotott elképzelését. Platón például az emberi világ változásainak az okát és a fejlődés értelmét kereste (Platón 1984). A görögöknek nem volt történeti folytonosságtudatuk, mint például az egyiptomiaknak, maguknak kellett a történelmüket konstruálniuk. Rácsodálkoznak, ráeszmélnek a maguk adottságaira valami gyermeki módon, így Kr. e. 500 körül az idő kontinuitásának a felfogása felé kezdtek tapogatózni. Ezzel a történelemnek egy olyan értelmezése kezdett kibontakozni, amelyben az évek eseményekkel teli sorozata a jelentől a legtávolabbi múltig nyúlik vissza. A történetírás tekintetében lehetőség nyílt rá, hogy a múlttól már az istenek központi szerepe nélkül értekezzenek, vagyis kvázi humanizálták a múltat, a mindennapi embert állították a középpontba.

A történeti vizsgálódás kezdetei és a görög történetírás

A történetírás atyjaként – Ciceró megfogalmazása után – Hérodotoszt szokás említeni, s ezen nem is lehet csodálkozni, hiszen a görög–perzsa háborúról írt részletes és alapos munkája elsőként véste fel a nevét a történészek panteonjába. Valószínűsíthető, hogy Kr. e. 490 és 480 között született Kis-Ázsiában. Később Számosz szigetén, majd Athénban élt, majd beutazta a Földközi-tenger egész keleti partvidékét. *Történetek* című kilenckötetes művében nemcsak személyekről és eseményekről tudósít, hanem a történeti színteret is bemutatja. Bár még kezdetleges formában, de valamilyen szinten nála jelent meg először a történeti források kritikai vizsgálata, vagyis a különböző eredetű források összevetése és igazságtartalmuk mérlegelése. Hérodotosz a hangsúlyt magára a görög–perzsa háborúra helyezte, művében az etnográfiai és földrajzi tényezők is fontosak lettek.

Élvezettel mesélt az emberek eredetéről és szokásairól, városokról, régiókról, különböző államok berendezkedéséről, politikáról és Egyiptom, Arábia, India, Szkitia, Libia vagy Thrákia furcsaságairól. Hérodotosz leírásai nem egyszerűen a különleges emberek és helyszínek iránti emberi kíváncsiságot kielégíteni vágyó kitérők voltak, hanem széles körű kultúrtörténeti kikerekedő tartalmú vizsgálódások. A történelmi megismerés szándékának a kezdetlegességét jól jelzi, hogy Hérodotosz műve szerkezetében követi az írásbeliség előtti hagyományokat, amelyeket Homérosz műveiből is ismerünk, miszerint a szerző a történet egy-egy jelentős fejleményéhez vezető úton egy sor kisebb epizódot ad elő. Történelemfelfogása nem ismerte a fejlődés fogalmát, szerinte a népek és egyének pályája körpályát fut be, és amikor ezt befejezik, mások lépnek a helyükre. Összességében tehát az istenek akarata és a véletlenek mint a történelem mozgatórugói mellett fontos szerepet játszanak az emberi természet tényezői (pl. bátorság vagy gyávaság) is (Hérodotosz 2000).

A halikarnasszoszi Hérodotosznak kutatásai össze vannak itt gyűjtve, hogy sem az emberek cselekedetei idővel feledésbe ne menjenek, sem azok a csodálatos nagy művek, melyeket egyrészt a görögök, másrészt a barbárok alkottak, nyomtalanul el ne vesszenek, valamint az se, hogy miért harcoltak egymás ellen. [...] Én magam azonban nem kívánok állást foglalni, hogy így vagy amúgy estek-e a dolgok. Hanem legelőbb arról a személyről szólnék, aki az én tudomásom szerint is először követett el jogtalanságot a hellénekkel szemben, majd elbeszélésem során szeretnék kitérni az emberek kisebb és nagyobb városaira. Mert sok, egykor hatalmas város lett jelentéktelenné, amelyek pedig az én időmben virágoztak, azok régebben voltak jelentéktelenek. S mivel tudom, hogy az emberi boldogság nem állandó, mindkét sorslehetőségről meg fogok emlékezni (Hérodotosz 2000, 3).

A görög történetírás kezdete tehát a görög–perzsa háborúkat összefoglaló, a perzsákról és görögökről szóló történeti könyvekkel kezdődött. A görög múltszemlélet azonban a későbbiekben egyre inkább az államok sorsára helyezte a hangsúlyt. Ennek a fejlődésnek a legfontosabb eredménye Thuküdidész munkája volt.

Thuküdidész írt a peloponnészoszi háborúról, ez volt a következő jelentősebb mű. Megjelenik benne a történeti valóság visszaadásának igénye. Mivel azonban nem volt ott, végső soron csak a saját véleményét, látásmódját tudta visszaadni. Az Athén és Spárta rivalizálásáról szóló műve már az analitikus történetírás prototípusának tekinthető, vagyis valamilyen szinten már tudományosnak mondható. Thuküdidész művének tartalma idő- és térbeli terjedelmében szűkre szabott volt ugyan (az addig megszokott műveket tekintve), viszont e kisebb témát igyekezett sokszínűen és sokrétűen, a lehető legtöbb forrást felhasználva interpretálni. Forráskritikája kifinomultabb volt, és törekedett a tér- és időbeli pontosságra. Törekedett továbbá a pártatlanságra is, hiszen művének célját nem a meggyőzés és az ősei iránti tisztelet vezérelte. Nem kívánt hősöket kreálni, hanem az események emberi mozgatórugóinak a meghatározását, azok összefüggéseinek a feltárását vállalta. Mondhatnánk, hogy az első történeti oknyomozást ő végezte el.

A peloponnészoszi háború tehát nemcsak azért érdemelt figyelmet, mert a görög tudat meghatározó élményévé vált, hanem azért is, mert felszínre hozta azokat az alapvető és megváltoztathatatlan szabályokat, melyek a politikai eseményeket irányították. E szabályokat keresve Thuküdidész arra a megállapításra jutott, hogy a háborúkat csak részben irányíthatja az emberi akarat. Noha úgy tűnt, hogy Spárta és Athén kizárólag a két fél tudatos és szabadon meghozott döntéseinek eredményeként csapott össze, valójában a politikai helyzet mélyén már ott voltak azok az erők, amelyek a háború irányába terelték a két államot, amelyek érdekellentétben álltak egymással. Ezek az érdekek pedig az ember engesztelhetetlen hatalomvágyából eredtek, és Thuküdidész szerint éppen ez az emberi események legfontosabb mozgatója. Vagyis a történelem csak akkor válhatott az emberek és cselekedeteik történetévé, ha az emberek viszonylagos szabadságot nyertek az istenek befolyása alól. Az istenek tehát sohasem alakították közvetlenül az emberi események menetét. Noha Thuküdidész elfogadta, hogy az emberiség sorsának változását gyakran vezeti istenekbe, jóslatokba, megérzésekbe vetett hitük. Így az említés szintjén egy-két baljóslatú előjelről is beszámolt, hogy a háborút súlyos földrengések, éhínség, szárazság, járvány és napfogyatkozás is megelőzte. Későbbi elemzésében ugyanakkor az ilyen jelenségek nem kapnak szerepet; a háborút sokkal inkább az emberi élet sajátosságaiból fakadó erőviszonyok alapján értelmezte (pl. szenvedélyek, téves számítások, túláradó ambíciók okozzák az emberek végzetét és sikereit). Összességében tehát Thuküdidész rámutatott a háborúk és az emberek közösségi életét szervező erők közötti kapcsolatokra. Művében arra kereste a választ, hogy a megszerzett hatalom hogyan befolyásolja az állam sorsát (Thuküdidész 2006, 89).

Periklész beszéde – részlet (2. könyv, 63. fejezet):

Magától értetődő kötelességetek, hogy azt a megbecsülést, amely városunkat hatalmáért övezi, s amelyre mindnyájan olyan büszkék vagytok, ne hagyjátok elveszni, s hogy ne térjete ki a megpróbáltatások elől, ha ezután is szeretnétek ezt a megbecsülést kiérdemelni. És ne gondoljátok, hogy ez a küzdelem csupán annak az egyetlen dolognak az eldöntéséért folyik, hogy szolgálj legyünk-e, vagy szabadok. Nem! Itt hatalmatok elvesztéséről van szó, s arról, hogy mekkora veszélyt jelent az uralmatokkal magatokra haragított államok gyűlölete. S erről a hatalomról most már nem lehet lemondanotok, bármennyire szeretné is most egyikőtök-másikótok, a pillanatnyi helyzettel megrémülve, a tétlenséget kedvelő derék ember szerepét játszani. Hiszen hatalmatok immár zsarnoki uralommá vált, s lehet, hogy ennek kialakítása helytelennek látszik, de lemondani róla veszélyes. S az efféle emberek, ha meg tudnák győzni a többieket, vagy ha saját maguk alapíthatnának külön államot, nagyon hamar tönkretennék városunkat. Mert a nyugalom szeretete nem nyújt biztonságot, ha nem párosul tettekkészséggel, s nem egy uralkodó szerepet betöltő, hanem egy leigázott városhoz illő, hogy állhatatosan szolgáljon (Thuküdidész 2006, 153–154).

Részlet a méloszi dialógusból (5. könyv, 105. fejezet):

Ami az isten jóindulatát illeti, az, reméljük, minket sem fog cserbenhagyni. Hiszen mi semmi olyasmit nem kívánunk vagy teszünk, ami ellentmondana az emberek istenről

való véleményének vagy egymás iránti táplált érzelmeinek. S istenről nagy valószínűséggel, az emberről pedig minden bizonnyal állíthatjuk, hogy a természetükben mindig ott rejlik kényszer alapján, ha megvan rá a hatalmuk, uralkodni akarnak. Ezt a törvényt nem mi találtuk ki, s fennállása óta nem mi alkalmazzuk először, hanem már készen örököltük, s minden időre érvényes örökségként fogjuk hátrahagyni. S ha e szerint járunk el, ezt abban a tudatban tesszük, hogy ti vagy bárki más hasonló hatalom birtokában ugyanúgy cselekednétek, mint mi. Így hát nyilvánvalóan semmi okunk nincs a félelemre, hogy az istenek jóindulatát esetleg elveszítjük. Ami pedig a lakedaimoniakról alkotott véleményeket s azt a reményeket illeti, hogy már csak becsületből is segítségetekre sietnek, nos, ebben az esetben csodálattal illelhetjük gyermekhez illő bizalmatokat, de nem irigyeljük balgaságotokat. Mert igaz, hogy a lakedaimoniak, ha egymásközi érintkezésükről vagy hazai törvényeik tiszteletéről van szó, kiválóan viselkednek, de sokat lehetne arról beszélni, hogyan bánnak másokkal, s röviden szólva úgy jellemezhetjük őket, hogy aligha ismerünk még egy népet, amely a legteljesebb nyíltsággal azt tartja tisztességesnek, ami neki kellemes, és azt jogosnak, ami neki hasznos. S mivel ilyen a gondolkodásmódjuk, nagyon alaptalan a reményetek, hogy megmentenek (Thuküdidész 2006, 402).

A görög történetírók ismeretszerzési lehetőségei korlátozottak voltak, csak az eseményeket átélte és még akkor elő szemtanúkat „faggatták ki”. Thuküdidésznek sikerült a múlt eseményeinek sokaságát egységes művé formálnia, mert elbeszéléseiben és elemzésében egyetlen hatalmas háborúra összpontosított. A Kr. e. 400 és 338 közötti évek görög történetíróinak számos rövid hatású, a peloponnészoszi háború árnyékában zajló eseményeket kellett feldolgozniuk, amelyeknek nem sikerült „thuküdidészi történelmi sikereket elérniük”. Az ezután következő történetírók munkásságát a Hellasz története (Hellénika) elnevezéssel illette az utókor. Ezek a munkák bizonyos értelemben mind Thuküdidész művének folytatásai voltak: Kratipposz és Theopomposz Kr. e. 394-ig, Xenophón pedig Kr. e. 362-ig írta meg a görögök történetét. Ezek a szerzők egy olyan korszakkal foglalkoztak, amelyben a polisz válsága még csak közeledett, és úgy tűnt, hogy a görög városállamok világa elég szilárd ahhoz, hogy örök időkre fennmaradjon.

Xenophón a megszokott emberi élet leírására törekedett. *Hellénikája* és *Anabaszisa* egyszerűbb, hagyományosabb tanulságokat fogalmazott meg: az istenekre, szabályokra és értékekre vonatkozó hagyományok ápolásának helyességét hangsúlyozta. Műveiben nem államok vagy hősök, hanem egy csoport egyszerű zsoldos és azok vezéreinek sorsával foglalkozott. *Anabaszisz* című műve pedig tulajdonképpen az egyik első királytükör, ami egy vezető jellemábrázolását tartalmazza. Műveiben a történelmet olyan egyének alakítják, akik cselekedeteik és kiválóságuk révén hatalomra, kimagasló pozícióba emelkednek, majd később, a körülmények véletlene folytán, vagy összeesküvő ellenségeik ármánykodása következtében elbuknak. Xenophón soha nem kutatta azokat a thuküdidészi erőket, amelyek a társadalmi és politikai intézmények sorsát alakítják. Így tulajdonképpen Xenophón tekinthető a historiográfia első életrajzírójának (Xenophón 2001).

A görögök történetfelfogása tekintetében kétfajta történetírói gyakorlat indult hosszú útjára. Az egyik a Hérodotoszi volt, vagyis a drámai elemekre való fóku-

szálás, a szép költői stílus és a nagy szerkezetben való gondolkodás, ahol a történelmet valami társadalmon kívüli irányítja. A másik a thuküdidészi volt, amely az igazságkeresés zászlóbontása mellett az embert állította középpontba, és annak akarata, vagy – ha tetszik – az emberi természet gyakorolt hatást az események változására, és a források kizárólagos használatán alapult. Mindkettejük alapművére jellemző volt, hogy a történelem kiismerhető és alakítható, s az ok-okozatiság párhuzamán megy végbe. Így a történelem megismerése mellett fontosnak tartották a történelem nevelő természetét, vagyis ha az ember nem ismeri a veszélyt, abból tragédia következik; ha viszont ismeri, akkor el is kerülheti azt.

Római történetírás

A római más szellemiségű nép volt, mint a görög, és a történelmi felfogás tekintetében nem mutatott olyan kreativitást, mint a tudomány más területein. Az antik történetírói gyakorlatok közül a hérodotoszi vonalat képviselték – költői megfogalmazások, a múlt hőseinek keresése és dicsőítése, mindenekelett pedig morális szempontú nevelési szándék. Ebben a tekintetben pedig az alapos forrásfeltárást és a forráskritikát nem tartották fontosnak. Ezek mellett a „sine ira et studio”, a harag és elfogultság nélkül, vagyis a pártatlanság elvét sem követte a római történészek többsége.

Tacitus történeti felfogásában az antik történetírás hérodotoszi vonásai voltak jellemzőek. A történelem szerinte az élet és a nevelés leghatékonyabb tanítómestere. Azt hangoztatta, hogy bölcs dolog mások tapasztalatából megtanulni az előnyünkre szolgáló leckéket.

Mert minden nemzetet és várost a nép vagy az előkelők, vagy egyesek kormányoznak: az ezekből kiválogatott és összetársított köztársasági formát dicsérni könnyebb, mint megvalósítani, vagy ha megvalósul, nem lehet tartós. Hajdanában tehát, a népuralom idején, vagy midőn a senatorok kezében volt a hatalom, ismerni kellett a sokaság természetét, és hogy miképpen lehet mérséklettel vezetni, s akik a senatus és az optimaták gondolkodását legjobban kitanulták, a helyzetet ismerők és bölcsék hírében állottak: éppen úgy most, mikor megváltozott a köz állapota, s a római állam nem más, mint ha egy ember uralkodnék, mégis hasznos lehet ezeket felkutatni és megörökíteni. Kevesen tudják ugyanis belátásukkal a tisztas dolgot az aljastól, a hasznost az ártalmastól megkülönböztetni: a többség mások tapasztalataiból okul. Egyébként mindez amennyire hasznos, éppoly kevésbé szórakoztató. Mert országok leírása, a csaták sok viszontagsága, a vezérek dicső vége leköti és felélénkíti az olvasók figyelmét: mi szörnyű parancsokat, szüntelen vádaskodásokat, álnok barátságokat, ártatlanok vesztét és a pusztulásnak ugyanazokat az okait soroljuk egymás után; közben mindenki a dolgok egyformaságát és a csömört érzi. Ehhez járul, hogy a régi írókat ritkán ócsárolják, és senkit nem érdekel, hogy a pun vagy a római sereget magasztalják-e lelkesebben, de sokaknak, kik Tiberius uralkodása alatt büntetést vagy gyalázatot szenvedtek, még élnek utódaik, vagy a családok már kihaltak ugyan, mégis akadnak olyanok, kik erkölcs-eik hasonlatossága miatt azt hiszik, hogy mások gonosztetteit nekik hányják a szemükre.

A dicsőségnek és az erénynek is vannak ellenségei, mert mindkettő túlságosan közéről világít rá az ellentétére (Tacitus: *Annales* IV. könyv, 33. fejezet).

Tacitus műveinek írásakor – az átlag római kor történetíróihoz képest – forrásokra is támaszkodott, hiszen számos történeti forrást, emlékiratot, beszédet használt fel. De saját tapasztalataira, a provinciákban szerzett ismereteire, kortársainak szóbeli elbeszéléseire is támaszkodott. A műveiben szereplő források felületes kritikáját azonban jól jelzi, hogy a részrehajlás kerülésének az elvét, amelyet ő fogalmazott meg, még neki sem sikerült betartania, vagyis hajlamos volt az egyoldalúságra (pl. elfogult volt az arisztokratikus köztársaság javára, illetve a személyeskedéstől sem riadt vissza).

Ritka kivétel volt a római történetírás nagyjai között Polübiosz, aki görög származású volt ugyan, de Rómában élt a Kr. e. második században. Rabszolgaként került Rómába. Kritikusan tekintett a görögökre, mert nem tudtak egységes államot létrehozni, sőt mi több, a poliszok egymással is rivalizáltak. Ezzel szemben csodálta a rómaiakat, hogy egy nagyszerű államot alapítottak, vagyis figyelemreméltónak találta, hogy kiegyensúlyozott hatalmi ágakat hoztak létre. Mindemellett nem látta lehetőségét az egyeduralomnak és az elfajult demokráciának, egyszóval a „fejetlenségnek”. Történeti munkái megírása során a thuküdidészi vonalat képviselte, azaz a források elsőbrendűsége, a pártatlanságra való törekedést és az érvek racionális magyarázatokban való megfogalmazását részesítette előnyben. Munkásságának úttörő hozadéka a történetírás története tekintetében, hogy megfogalmazta a történelmi folyamatok törvényszerűsíthetőségét, illetve rendezhetőségük alapján a jövő prognosztizálhatóságának az elvét is. Polübiosz *Történelem* című munkájának – saját bevallása szerint is – a célja nem az egyes történeti korszakok, hanem az egész világtörténelem ábrázolása volt. Polübiosz a római terjeszkedés jóvoltából megtette azt a döntő lépést, hogy a földrajzilag elszórt történeteket egyetlen egységben tárgyalja. Vagyis földrajzilag különálló cselekvési tereket illesztett egyetlen átfogó összefüggésbe, amellyel ugyan alapvetően kivonta magát az egyedi tapasztalás alól, azonban a történelmet úgyszólván magasabb szintre emelte, így bizonyos tekintetben a világtörténelmi szintézisek archetipusát teremtette meg. Azóta a földrajzi pontosság nem csupán minden történetírás előfeltétele, hanem mondhatni elengedhetetlen része (Polübiosz 2002). A pontosságot tehát Polübiosz mindennél fontosabbnak tartotta, olyannyira, hogy művében is hangoztatta: a történész felkészültsége tudja csak garantálni a pontosság kritériumát, vagyis a történésznek jártasnak kell lennie abban, amit éppen kutat.

A történetíró még ha autopsiával (saját szemével való látással) is rendelkezik, ha tapasztalatlan, komoly hibákat követhet el. Hiszen hogyan értékelhet valaki helyesen egy harcrendet, egy ostromot vagy egy tengeri ütközetet, és hogyan értheti meg a szemtanúk beszámolóit a részletekről, ha ő maga nem jártas az efféle dolgokban? A kérdező szerepe ugyanis az elbeszélés megszerkesztésében legalább olyan fontos, mint a szemtanúé, hiszen a részletek gondos összeillesztése lendíti előbbre az elbeszélést lépésről lépésre. A tapasztalatokkal nem rendelkező történetíró tehát alkalmatlan a szemtanúk

kikérdezésére. De még akkor sem tudja felmérni, hogy mi történt, ha ő maga is jelen volt az eseménynél (Polübiosz 2002, 442).

Polübiosz műve a második pun háború befejezésétől a Makedónia fölött aratott római győzelemig terjedő időszakot örökítette meg, azonban sokkal inkább szólt Róma felemelkedésének többszempontú vizsgálatáról. Polübiosz rajongott Róma sorozatos diadalai, katonai és diplomáciai hadviselésének megállíthatatlan sikere-
iért. Abban találta meg a magyarázatot, hogy a rómaiak politikai rendje az egykorú államformák – monarchia, arisztokrácia és demokrácia – legjobb vonásait egyesíti, s ezáltal minden ellenfelénél rugalmasabb és ütőképesebb hatalmat hozott létre. Helyesen ragadta meg a jogi felépítmény egyes jellemzőit, a társadalmi valóság mélyében azonban más gazdasági hajtóerők működtek. Rómának sikerült a függőség és érdekeltség, a hatalmi kényszer és az anyagi előnyök összekapcsolásával olyan bázist kialakítania, amely egységesebbnek s hadászatiilag is erősebbnek bizonyult mind a belsőleg ingatag Karthágónál, mind a fejlődésükben megrekedt balkáni államcsoportoknál vagy Gallia és Hispánia primitív barbár törzseinél, de még a hellenisztikus királyságoknál is (Falusi 2005).

A keresztény történeti gondolkodás térhódítása előtt az utolsó nagy történetírással kapcsolatos művet a 2. században élt híres szatíráró, Lukianosz fogalmazta meg. Lukianosz munkássága során sok mindennel foglalkozott, főként szatírái váltak híressé az utókor számára, de írt verseket, novellákat, életrajzokat és rétorikai tankönyveket is kiadott. A történeti munkával kapcsolatosan a *Hogyan kell történelmet írni?* című művében foglalkozott. Ebben összefoglalja a történetírókkal szemben támasztott elvárásait. Kiindulópontja egy Abdérában történő járvány, amely után – szerinte – mindenki történetírónak csapott fel, hogy megörökítsék az eseményeket, s egyben kigúnyolja a sok önjelölt történészt.

Ha lehet egy dolgot – mint mondani szokás – egy másikkal egybevetni, az abdériai nyavalya sok művelt főt megtámadott napjainkban. Nem tragédiát szavalnak – kisebb bolondság volna, ha mások egyébként szép jambusait zengenék csupán, hanem mindenki történetírónak csapott fel, mióta elkezdődtek a mostani események: a háború a barbárok ellen, az arméniai vereség meg az egymást érő diadalok; csupa Thuküdidész, Hérodotosz és Xenophón vesz körül bennünket. Bizony, úgy látszik, igaz a mondás, hogy „a háború minden dolog atyja”, ha ennyi történetírót nemzett egy csapásra. [...] A legtöbbjük ugyan úgy véli, nincs szüksége semmiféle intelemre. Miként a járáshoz, a látáshoz vagy az evéshez sem kell semmiféle tudomány, úgy történelmet írni is egészen egyszerű, könnyű és mindennapos dolog – vélik – annak, aki el tudja azt mondani, ami történik. Csakhogy azt bizonyára magad is tudod, barátom, hogy a történetírás éppen nem tartozik az egyszerű és vaktában végezhető tevékenységek közé. Bizony, ha van olyan műfaj, amelyhez nagy múgondra van szükség, hogy valaki – amint Thuküdidész mondja – örökéletű művet alkosson, akkor ez az (Bollók 1974, 590).

A bevezetőt követően Lukianosz művét két részre oszthatjuk. Az első felében megfogalmazza azokat a hibákat, amelyeket egy történetíró elkövethet, s megfogalmaz-

za, hogy a jó történetírói munka érdekében ezeket hogyan kell elkerülni. A második részben pedig a jó történész ismerveit veszi sorra.

Két feladata van a jó tanácsnak: megmondja, mit tegyél, és mit kerülj. Szóljunk hát először arról, amit a történetírónak kerülnie kell és a művéből gondosan kigyomlálnia; aztán elmondjuk azokat a tanácsokat is, amelyeket ha megfogad, nem véti el majd a helyes és célravezető utat: hogyan kezdje a művét, milyen sorrendben tárgyalja az eseményeket, milyenek legyenek arányai, miről hallgasson, és mit részletezzon, mit célszerű csak megemlíteni, s hogyan adja elő és szerkessze meg az egészet. Ezekről és hasonló kérdésekről majd később szólunk; most beszéljünk a rossz történetírókra jellemző hibákról. Ami az irodalmi művek általános hibáit illeti: a stílus, az arányok, a gondolatok és sok más egyéb fogyatékoságát hosszadalmas volna felsorolni, s nem is illenék jelen témánkhoz, hiszen ezek a hibák – mint mondtam – minden műfajban előfordulnak. [...] Elsőnek nézzük meg azt, mekkora hibát követnek el sokan, midőn az események taglalásáról megfeledkezve az uralkodókat és hadvezéreket magasztalják terjengősen. A honfitársaikat az egekig magasztalják, az ellenséget pedig mérték nélkül ócsárolják. Ezek nincsenek tisztában azzal, hogy a történelmet és a magasztaló beszédet nem keskeny szoros vagy vékony fal választja el, hanem vastag várfal magasodik köztük. Zenei kifejezéssel: két oktávra vannak egymástól. Míg a dicsőítő beszéd íróját az érdeklő csupán, hogy magasztalja a dicsőített személyt és hízelegjen neki, s mit sem törődik vele, ha célját hazugsággal éri el, addig a történelmi mű nem bírja el még a véletlen tévedést sem, akármilyen kicsi is, mint ahogyan – az orvosfélék szerint – a légcsőbe sem szabad kívülről semminek bejutnia (Bollók 1974, 591–592).

Elsősorban a történelmi megismerés szándékára figyelmeztet minket Lukianosz, vagyis arra, hogy az igazságkeresés útjáról nem tántoríthatja el semmi. Függetlenül attól, hogy a történész mint ember mit gondol az egyes kérdésekről, a munkája megírása során magától és más külső körülménytől is függetlenülie kell kutatását. Mindez nemcsak világlátásbeli különbségeket jelent, hanem az érzelmek kivonását is. Az érzelmek kifejezésének a megléte szerinte a költői és írói mentalitáshoz tartozik, nem pedig a történetíráshoz.

Továbbá azt sem tudják ezek – úgy látszik –, hogy a költészetnek és a költeményeknek mások a sajátos feladatai és törvényei, mint a történelemírásnak. Ott tökéletes a szabadság, s csupán az az egy szabály van, ami a költőnek tetszik. [...] Ha azonban a hízelgés beférkőzik a történetírásba, mi más lesz belőle, mint prózában írt költészet, mely elvesztette a zengését, s a ritmus híján még jobban kiütöközik belőle a talpnyalás? Bizony nagy, sőt óriási hiba, ha a történetírást nem tudjuk megkülönböztetni a költészettől, s belevisszük amannak kellékeit: a kitalált mesét, a magasztalást és az ezzel járó túlzásokat. [...] Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a dicséretnek egyáltalán nincsen helye egy történelmi műben, ám megfelelő alkalommal és mértékkel kell alkalmazni, hogy a későbbi olvasók ne ütközzenek meg rajta. Egyáltalán, az utókor ítéletéhez kell igazodni, amint kissé alább ki is fejtjük. Vannak, akik azt hiszik, hogy a történelmi művet egyszerűen szét lehet választani két összetevőre: a szórakoztatásra és a tanulásra. Emiatt szőnek bele magasztalásokat is, hogy elgyönyörködtessék és megörvendeztessék az olva-

sót, amikor ezekre bukkan. Látod, mekkorát tévednek? Először is, hibás a felosztásuk: a történetírásnak egyetlen feladata és célja a tanulság; ezt pedig csupán az igazság biztosítja. [...] A történetírás tehát sok rajongót szerezhet magának, ha gyönyörködtet is; amíg azonban betölti egyetlen hivatását, tudniillik az igazság feltárását, a szépséggel nem sokat törődik. A történetírónak az az egyetlen feladata, hogy mindent úgy mondjon el, ahogyan megtörtént. Még ha egyénileg gyűlöl is valakit, sokkal fontosabbnak kell tartania a közérdeket, és az igazságot többre kell becsülnie az ellenszenvénél. Ha meg kedvel valakit, nem kíméli akkor sem, ha hibázott. Ez kell, hogy jellemezze a történetírót, ahogyan mondtam. Ha valaki történetírásba kezd, csak az igazságnak szabad áldoznia, semmi mással nem kell törődnie. Egyetlen mértékegység, egyetlen pontos mérce: ne a mostani közönségre figyelj, hanem írásod későbbi olvasóira (Bollók 1974, 593–609).

Lukianosz szerint az elsődleges hiba, ha történész a művét a mindenkori jelennek írja, vagyis ez a rákfenéje annak, hogy a véleményét nem restelli beleszóni munkájába. Annak érdekében, hogy a történész jól végezze munkáját, Lukianosz a bírő munkájához hasonlítja a történész mesterségét, jobban mondván a bírő munkájának az addig megtett pontjait, míg az ítéletet kimondja, amit a történésznek kerülnie kell.

Legyen hát a történetíró bátor, megvesztegethetetlen, független, a szólásszabadság és az igazság barátja. A fűgét hívja fűgének, a tálat tálnak, amint a vigjátékban mondják. Ne adjon se haragra, se barátságra, ne sajnáljon, ne kíméljen, ne szégyelljen semmit, ne alázkodjék meg senki előtt. Legyen igazságos bírő, jóindulatú mindenkire, de egyik félt se részesítse méltánytalan előnyben. Mint hazátlan idegennek kell írnia a könyvét, aki nincsen alávetve sem a törvényeknek, sem az uralkodónak. Ne azzal törődjék, mit gondolt ez vagy az, hanem azt kell megmondania, hogy mi történt. Thuküdidész nagyon jól leírta ennek szabályait, és különbséget tett a történetírás erőnei és hibái között. Bár látta, hogy Hérodotoszt olyannyira szeretik, hogy köteteit a Múzsákról nevezték el, mégis inkább örök értékű munkát kíván írni – mondja –, semmint csillogó remeket a saját kora számára (Bollók 1974, 611).

Lukianosz intelmeihez hozzátartozott az is, hogy a történész miként írja műveit, mire figyeljen oda. Fő szempontoknak a történész pártatlanságának a státuszát és a szüntelen igazságkeresést határozta meg, s azt minden tekintetben, még a történeti művek nyelvezetében is elengedhetetlennek találta.

Ami a nyelvi kifejezést illeti, ha történelmet akar írni, ne csiszolja örökös körmondatok, nyakatekert gondolatmenet és egyéb szónoki fogások segítségével szenvedélyesre és harapósra, hanem fogja nyugodtra. Gondolatmenete legyen egységes és logikus, beszédmódja világos és közérthető, fejezze ki tárgyát a legvilágosabban. [...] Miként a történetíró gondolkodása elé a függetlenséget és igazságosságot állítottuk normaként, stílusának is az az egyetlen feladata, hogy világosan és szemléletesen adja elő az eseményeket. Ne használjon se homályos vagy szokatlan, se vásári, kocsmái szavakat; írjon úgy, hogy a tömeg is megértse és a műveltek is dicsérjék. Felékesítheti írását szerény költői képekkel, de ne legyen bennük semmi erőltetett, különben elszózott húsleveshez hasonlít majd a műve (Bollók 1974, 611–612).

A történelmi munkát Lukianosz is a források igényes feltárásában és helyes mérlegelésükben látta, amely visszatükröződik a szövegekben és a mondanivalóban. Ekkor természetesen nem léteztek még a mai értelemben vett levéltárak, így a források alatt hús-vér szemtanúkat értett. Tehát azok kiválasztását kulcsfontosságúnak tartotta. Kitért továbbá a komplexitásra, tehát a felületes munkák írásától óvta a leendő történészeket. A jó történelmi munkát egy tükörhöz hasonlította, amely egy az egyben visszaadja, amit ábrázolni akar, vagyis a bonyolult dolgokat sem érdemes leegyszerűsíteni, s az egyszerű eseteket sem kell bonyolítani. A történész célja, hogy időtálló munkát alkosson, hogy ne csak kortársai tartsák jó történésznek, hanem a jövő generációi is mérföldkőnek tekinték munkásságát.

A tényeket nem vaktában kell összeszedni, hanem fáradságos és kitartó munkával kell tudakozódni felőlük, elsősorban azoktól, akik szemtanúként maguk is ott voltak. Ha erre nincs lehetőség, akkor azokat kell meghallgatni, akik a legmegbízhatóbban tudják elmondani, s nem képzelhető róluk, hogy rokonszenvből vagy ellenszenvből elhallgatnak vagy hozzátoldanak valamit ahhoz, ami megtörtént. Itt már aztán éles szem és összehasonlítás kell ahhoz, hogy a valószínűbbet válasszuk ki. Miután valamennyi, vagy a lehető legtöbb részletet összeszedte, előbb vázlatot készítsen, vázolja föl a pusztán és még tagolatlan törzset. Aztán rendezze el, munkálja ki, hogy szép legyen, színezzé ki stílusával, adjon neki formát és arányokat. [...] Mindezek tetejébe legyen arányérzéke. Ne váljék unalmassá, a témaváltásnál ne legyen ügyetlen és kapkodó, hanem könnyed. Itt állítsa meg az eseményeket és váltson át másra, amikor szükséges, aztán szabadon térjen vissza ismét, ha ide szólítják az események. Mindenhová siessen, amennyire lehet, legyen egyidejűleg mindenütt, röppenjen át Arméniából Médiába, onnan egy szárny-csapással Ibériába, aztán meg Itáliába; ne maradjon le egyetlen fontos mozzanatról sem. Olyan legyen, mint egy fényes, tiszta és éles rajzú tükör, mutassa a tárgyakat úgy, ahogy felfogja az alakjukat, ne hamisítsa meg sem a színeket, sem a formákat. [...] Ilyen a történetíró feladata is: rendezze el szépen az eseményeket, és állítsa elének őket olyan világosan, amennyire képes. Ha ezután az olvasó látni véli azt, amit leírt, és dicséri ezért, akkor és csak akkor dolgozott jól, és kapta meg a történetírás Pheidiaszának műve a megérdemelt dicséretet. [...] Egyszóval erre ügyelj és ne a jelent, amikor írsz, hogy a kortársaid magasztaljanak és tiszteljenek, hanem tartsd a szemed előtt az összes kort, és az utókornak írd, attól várd írásod jutalmát, hogy majd azt mondják rólad: Ez bizony független gondolkodású ember volt, nem tett lakatot a szájára, nem ismerte a szolgálalkúságot és a hízogást, hanem az igazság volt a mindene (Bollók 1974, 612–616).

Összegzés

Sokat elmond az antik történelmi gondolkodásról, hogy a kereszténység megjelenése előtt egy sokoldalú szatíráíró, Lukianosz foglalja össze, és ezzel útnak indítja a történetírás mesterségének a meghatározásait. Ezzel együtt a múlttól való vélekedésünk egyidejű az emberiséggel, hiszen a kérdés, hogy kik vagyunk és honnan jöttünk, mindig minden kor emberét foglalkoztatta. Valamikor sikerült egy egzakt választ találni, de többnyire az emberi fantázia korlátlanságának az áldozatául estek

a múlttal foglalkozó kérdések. Ennek következtében pedig arra a felvetésre, hogy mi a történész feladata, mi a mesterségének tárgya, és hogyan tudja munkáját jól elvégezni, nem lehet egyszólatos definíciót alkotni, s talán sokkal könnyebb azt gyakorolni, mint meghatározni. Tanulmányomban igyekeztem összeszedni a legfontosabb meghatározásokat a történészi munkával kapcsolatban, ezek azonban főként általános megállapítások, mintsem specifikus megoldások – de talán a történészi szakma is ilyen.

Arra kell azonban törekednünk, hogy ha nem tudjuk pontosan meghatározni a történetírás jó kivitelezésének egyes aspektusait, akkor igyekeznünk kell megérteni, hogy ennek mi lehet az oka, vagyis a történetírás kialakulásának a körülményeire kell koncentrálnunk. Lévé, hogy a világ nyugati kultúrköréhez tartozunk, így a mi vizsgálódásunk bölcsőjének is az antik görög világot kell tekintenünk. Az első történelminek tekinthető művek, a homéroszi eposzok az ókori görög világ hőseire emlékeztek, amelyeket végtelenül izgalmasnak, tanulságosnak, az ifjúság nevelésében pedig kiváltképpen hasznosnak tartottak, ma pedig egyfajta szépirodalmi relikviának tekinthetők. Homérosz és Hésziodosz történeteiben a főszerep az isteneké, ők alakítják a történelem menetét, őket kell megismernünk ahhoz, hogy legalább sejteni tudjuk az események végkifejletét. A történetírás azonban fokozatosan az emberi cselekedetek megörökítőjévé vált. Akárcsak Hérodotosz vagy Thuküdidész műveiben az emberi természet, amely a világot alakító tényezővé vált. Valamifajta ésszerűség mentén próbáltak históriát írni, egyrészt időbeli és térbeli terjedelemben szűkebbre szabottá váltak, nem riadtak vissza a sokszínű és sokrétűen tárgyalt ok-okozatosságtól sem. Emellett előtérbe kerültek a források elengedhetetlenségére utaló szándékok is. Továbbra is hittek a történelem megismerhetőségében és alakíthatóságában. Az antik görögök történetfelfogása aztán megkezdte idő- és térbeli hódítását, amely kétfajta történetírási gyakorlatot ismert el. Hérodotosz után a drámai elemekre fókuszálás, a szép költői stílus és a nagy szerkezetben való gondolkodás, ahol a történelmet a társadalmon kívüli erő irányítja. A másik a thuküdidészi volt, amely a szüntelen igazságkeresés és emberközpontúsága mellett – Xenophón estében pedig különösen, aki szerint a történelmet csak a nagy emberek alakítják – a források kizárólagos használatán alapult.

A római történetírás nem hatott olyan intenzitással a történészi szakmára, mint az ókori görög. Főként a hérodotoszi vonalat képviselték. Viszont egy idő után a római történetírók is a források megszállottjaivá váltak. Tacitus ugyan már piedesztálra emelte a források és azok kritikájának a nélkülözhetetlenségét, a szakmát űző történészek önkritikáját és alázatát azonban nem hangoztatta, így a forráskritikát sem tudta tökéletesen alkalmazni. Polübiosz viszont már a történészi önkritikát, vagyis a pártatlanság és elfogultság kritériumát hangoztatta serényen. Elmondása szerint a történetíró hiteles munkájának előfeltétele, hogy az adott témában járatos legyen.

A rómaiak közül a thuküdidészi elemzés és racionális típusú történetírás mellett foglalt állást Lukianosz a 2. században, aki bár nem volt történész, de neki köszönhetjük az első történetírói módszertant. Megállapításai – a részrehajlás-nélküliség, az egyszerűségekre való törekvés, az összefüggések átláthatóságának hangsúlyozása és a pontosság nélkülözhetetlensége – ma is elengedhetetlenek a történészi szakma művelésénél.

Összességében tehát ma is meghatározó az antik történelemfelfogás, vagyis a történetírás nyugati értelemben vett bölcsője minden bizonnyal az ókori görögöknél keresendő. A Római Birodalom hanyatlásának az időszakában az antik történetírás forradalmi változásokon ment át, ami a kereszténység megjelenésének volt köszönhető. Ennek az első nyilvánvaló eleme az időszemlélet változása volt, mely elindította a történetírás első műhelyeit, ahol már nem csak egy-egy személy elhivatottságán múlott az események feljegyzése. A következő részben a történeti gondolkodás kereszténységtől a felvilágosodásig terjedő változásairól fogok írni.

Irodalom

- Bollók János (1974): *Lukianosz összes művei*. Budapest: Magyar Helikon.
- Breisach, Ernst (2004): *Historiográfia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Carr, Edward H. (1961): *What Is History?* New York: Random House Inc.
- Collingwood, Robin G. (1987): *A történelem eszméje*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Falusi Róbert (2005): *Az antik világ irodalmi*. Budapest: Neumann Kht. Letölthető: <https://mek.oszk.hu/04700/04714/html/index.htm>
- Gyurgyák János – Kisantal Tamás (2006): *Történetelmélet I–II*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hérodotosz (2000): *A görög–perzsa háború*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hésziodosz (1955): *Munkák és napok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hésziodosz (1967): *Istenek születése – Theogónia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Homérosz (2000a): *Iliász*. Szentendre: Interpopulart Könyvkiadó. Letölthető: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/kulfoldi/homerosz/iliasz/html/>
- Homérosz (2000b): *Odüsszeia*. Szentendre: Interpopulart Könyvkiadó. Letölthető: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/kulfoldi/homerosz/odusszea/html/>
- Kávássy Sándor (2005): *Bevezetés a történettudományba*. Kézirat. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Nietzsche, Friedrich (1992): *A nem morálisan felfogott igazságról és hazugságról*. Athe-neaum I., 1992/3.
- Platón (1984): *Összes műve I–III*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Polübiosz (2002): *Polübiosz történeti könyvei*. Máriabesenyő – Gödöllő, Attraktor Kft.
- Romsics Ignác (2011): *Clio bővületében: Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tacitus (1961): *Annales*. Budapest: Gondolat Kiadó. Letölthető: <https://mek.oszk.hu/04300/04353/html/>
- Thuküdidész (2006): *A peloponnészoszi háború*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Xenophón (2001): *Történeti munkái*. Budapest: Osiris Kiadó.

Az emancipáció kérdése a két világháború közti nőknek szánt lapokban

Engel Enikő

The Issue of Emancipation in between the Two World Wars in Journals Dedicated to Women

Abstract

The study examines the emancipation in Hungarian-language press articles written for the female community of the 1930s, in three different Central and Eastern European countries. The journals were published in Hungary, Romania, and Czechoslovakia. The introduction is about the changes affecting women in the early 20th century. In the next part, I deal with the employment of women, social changes that affect them, and the advancement of emancipation. This is followed by a structural analysis of the sheets. The focus of the study is on the articles related to emancipation. It also provides insight into how perceptions of women's employment, women's equality, and changes in women's roles in different press products for women were perceived in the 1930s.

Keywords: emancipation; press; women

Kulcsszavak: emancipáció; sajtó; nők

Subject-Affiliation in New CEEOL: History – Recent History – Interwar Period

DOI: 10.36007/eruedu.2021.1.039-055

Bevezetés

Az első világháború alatt és után a társadalmi szerepek olyan átalakuláson mentek át, amelyek addig példátlan módon változtatták meg a nők társadalomban betöltött szerepét. Ezek a változások a nők szerepét egyre inkább a férfiakéhoz hasonlósá tették, miközben az addig megszokott mindennapi életüket felforgatták. A nők alárendeltségének fokozatos megszűnése megmutatkozott nemcsak az önállóan kereső nők számának megnövekedésében és az eltartottak csökkenésében, hanem a gondolkodásmódjukban is.

A 20. század eleji változások

A 20. század kezdetén számos olyan változás zajlott le a társadalomban, amely lényegesen érintette a női nem képviselőit. Ezek közül az egyik legfontosabb a munkaerőpiacon bekövetkezett átalakulás volt, amely nemcsak hogy új foglalkozások kapuit nyitotta meg a női nem képviselői előtt, de a tömeges munkába állásukat is magával hozta.

Mindez azonban nem ment gyorsan és főleg nem ment viták nélkül (Horváth 2017, 273). Csaknem egy évszázados folyamatos politikai csata eredményeként deklarálták a nők munkavállalási jogát, de még akkor is csak meghatározott területeken dönthettek szabadon a nők a munkavállalásról. A folyamat kezdete nagyon különböző módon zajlott az egyes országokban. Elsőként Angliában vette kezdetét a 18. században az ipari forradalom következményeként, a többi országban azonban a polgári átalakulás csak később érezteti hatását, így ott csak a 19. században találkozunk először ezzel a kérdéssel.

Az újabb lökést a női munkavállalás terén az első világháború hozta meg, ugyanis ekkor minden országban jelentősen megemelkedett a nők foglalkoztatásának aránya. Ez azért következett be, mert ebben az időszakban a munkaképes férfi lakosság nagy része a frontokon harcolt (Mongu 2007, 279). A hátszágokban a munkaerőhiány problémájának megoldására a nők foglalkoztatását látták a legjobb megoldásnak, egyre nagyobb mértékben és egyre szélesebb munkakörökben. Számos hölgy nehéz fizikai munkát kezdett végezni a fegyver és lőszergyárakban a háború alatt. Sokan a frontvonal közelében ápolónőként tevékenykedtek. Ezen kívül egyre több nő jelent meg a szolgáltatóiparban; a kávéházakban, szállodákban, üzletekben és bankokban, akik általában megbecsült munkaerőnek számítottak megbízhatóságuk és igyekezetük miatt (Pukászký – Németh 2013, 176). A nők és anyák munkába állását számos új szolgáltatás is segítette. Ezek voltak az óvodák, napközik, menzák (Pető 2008, 81). Az első világháború után különféle szervezetek, főként a nőegyletek, a gyermekvédelmi egyesületek egyes állami hivatalokkal együtt próbálták segíteni a falusi családok gondjain. Például a mezőgazdasági munkák idején sok faluban nyitottak nyári óvodát.

Az, hogy a nők új foglalkozásokban jelenhettek meg, összefüggött a tanulási lehetőségek kibővülésével. Az oktatás tömegessé válása előttük is kitérte az iskolák kapuit, beleértve az egyetemi képzést is. A nők aránya a felsőfokú intézményekben tekintélyes módon megnövekedett (Pukászký – Németh 2013, 176). Azért is jelent meg ennyi nő a felsőoktatásban, mert sokaknak ez volt az egyetlen kiút az addigi tradicionális női szerepekből, azonban az elhelyezkedési lehetőségeik így is korlátozottak maradtak a század elején (Bajcsi 2014, 137). A nők társadalmi, illetve családon belüli helyzetére nézve sokkal messzebbre ható, visszafordíthatatlan következményekkel járt, hogy kiszélesedtek számukra a tanulási lehetőségek (Dudeková 2015, 318).

A 20. század kezdetén a legnépszerűbb pálya a nők körében a tanári hivatás volt (Gyáni – Kövér 2006, 169). Ez a konzervatívabb társadalom számára is könnyen elfogadható volt, hiszen kapcsolatban állt a gyermekneveléssel, amiről akkoriban azt tartották, hogy a tradicionális nőkép fontos építőeleme, tehát, ha a családoknak

mindenképpen választaniuk kellett lányuknak valamilyen hivatást, akkor legtöbbször a tanári mellett tették le voksukat (Gyáni – Kövér 2006, 169).

A politikában is számos nagy változás zajlott le, köztük a nőket leginkább a választójog széleskörű kiterjesztése érintette. Az első világháborúig a férfiak többsége már választópolgár volt. Az első világháború után azokban az országokban, ahol ez még nem történt meg, minden férfi, vagy legalábbis a többségük, megkapta a választójogot. A nőkkel kapcsolatban ez már nem mondható el, bár néhány országban már az első világháború előtt és alatt választójoghoz jutottak. Az első ilyen Finnország volt, itt már 1906-ban választójogot kaptak, ezt követte Norvégia, ahol 1913-ban kaptak a nők szavazati jogok, ezután pedig Dánia és Izland folytatta a sort 1915-ben.

A nők kilépése a háztartásokból és bekerülésük a munkaerőpiacra számottevő változáshoz vezetett az anyagi függetlenedésük terén. A nők azáltal, hogy dolgoztak, saját keresetre tettek szert, ami ahhoz vezetett, hogy megszűnt az anyagi függésük és a kiszolgáltatottságuk a férjükkel szemben. A kenyérkereset egyfajta szabadságot és sokkal nagyobb mozgásteret jelentett a férjhez és hajadon hölgyeknek egyaránt. Már nem csupán feleségnek és anyának tekintették őket, de más szerepekben is kezdtek feltűnni és helytállni (Tomka 2006, 329).

A nők bekerülése a munkaerőpiacra, valamint a felsőfokú oktatásba jelentősen megváltoztatta a családstruktúrákat és nagyban befolyásolta a női emancipáció előrehaladását. A 20. század első évtizedeiben valamelyest nőtt az első házasságot kötők életkora a Szentpétervár–Trieszt-vonaltól keletre is. Ettől a vonaltól nyugatra ugyanis az ún. „európai házassági minta” volt jellemző. Ezt a mintát már korábban is jellemezte a későbbi házasság és gyermekvállalás, valamint a házasságra sosem lépők magas száma (Tomka 2006, 60). Ennek az egyik magyarázata a munkát vállaló nők számának növekedése lehet. Magyarországon 1930-ban mind a férfiak, mind pedig a nők esetében az első házasságkötés átlagos életkora csupán egy évvel volt alacsonyabb a nyugat-európai átlagnál, Csehszlovákiában és Lengyelországban a nők esetében meg is egyezett azzal.

Az 1920-as évekre a nők szexualitáshoz való viszonyulása is szabadabb lett, dohányozni kezdtek, autót vezettek és olykor még ittak is. Az új nő tanult, dolgozott, voltak ambíciói, amelyek a klasszikus anya- és feleségszerepnél tovább nyúltak a dolgozó és a társadalom számára hasznos nő irányába. A modern nőhöz immáron hozzá tartozott a modern életstílus és a függetlenség a férfiaktól (Mongu 2007, 280).

A társadalmi megítélésük is módosulni látszott. 1918-ra az európai nőideál radikálisan megváltozott (Mongu 2007, 279). A hölgyek egyre több nyilvános helyen fordultak meg. Az egyik ilyen közkedvelt helyszín a mozi volt. A mozi közvetítője volt az új divatnak és életmódnak, amely szintén hatással volt magukra a nőkre, de a megítélésükre is (Tomka 2006, 219). Az amerikai nők ekkoriban a prototípusai voltak a modern, független, emancipált nőknek. (Tomka 2006, 281). Azt, hogy hogyan öltözködjének, viselkedjenek, járjanak, gesztikuláljanak már a filmek és a hollywoodi sztárok is jelentősen alakították. Ezek csakugyan részei voltak annak, hogy egész Európában a két világháború között a modern nő tulajdonságai egységesek voltak (Mongu 2007, 280). Azonban nemcsak Hollywood, de a dolgozó nők

maguk is hozzájárultak a divat alakulásához, hiszen a kényelmetlen öltözékekben nem lehetett dolgozni, ezért a kényelmetlen ruhadarabokat felváltották a komfortos öltözékek.

A fentebb kifejtett változások nyomán követhetők a korabeli sajtótermékekben is. Az alábbiakban három, nőknek szánt sajtótermék segítségével nyerünk betekintést abba, hogy a korabeli lapok hogyan látták a női emancipáció kérdését és hogyan viszonyultak a női szerepek átalakulásához.

A lapok jellemzői

A női közönség számára íródott lapok karrierje a 19. század közepén, de inkább a második felében indul útjára. Kelet-Európába a német nyelvterületről érkeztek az első lapok, és a magyar változataik is német minta alapján honosodtak meg. Ezeknek a legelső típusú női lapoknak a divat, a szabás-varrás és a kézimunka volt a fő tárgya, amit kezdetben csak kiegészítettek a szépirodalmi és ismeretterjesztő cikkek. A század végére már olyan magyar nőknek szóló lapok is napvilágot láttak, amelyek nevelési, gazdasági és női érdekvédelmi szolgálatot kívántak ellátni (Fenyő – Ugrin – Kosáry – T. Erdélyi, 1985, 245).

A trianoni döntés után a kárpát-medencei magyarság egyharmada a szomszéd országok kisebbségeként élt tovább. Ezekben a Magyarországgal határos országokban a két háború között ugyanúgy működött magyar nyelvű lapkiadás, amely követte a Trianon előtti hagyományokat, azonban a sajtótermékekre elég erősen hatott az újonnan alakult államok társadalmi-politikai kontextusa, ami egyfajta különfejlődést eredményezett. A tanulmány a női emancipáció témakörét vizsgálja három különböző közép-kelet európai országban megjelenő, magyar nyelvű, a harmincas évek női közönsége számára írt sajtótermékben. Ezek a sajtótermékek Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon jelentek meg. Míg a csehszlovákiai *Asszonyok Lapja*, a *Prágai Magyar Hírlap* mellékleteként, addig a másik kettő, a romániai *Hölgyfutár* és magyarországi *Magyar Lányok*, önálló lapként, heti és havi rendszerességgel kerültek kiadásra.

A nőekkel szemben támasztott elvárásokat, a foglalkozások terén betöltött szerepüket, erkölcsi nézeteiket, viselkedésüket szabályozó normákat, a nőolvasóknak szánt lapok jelenítették és jelenítik meg a legsokrétűbben (Kádár 2002, 78). Mindazok a szerepkörök, amelyeket a kor a nőekkel szemben elvár – jó anya, háziasszony, csinos nő – mind megfigyelhetőek a lapok hasábjain. Ezek együttesen fejezik ki az egyes kiadványok vélekedését a világról, és benne a nő által betöltött szerepekről.

Nagyjából a 19. század végére, a 20. század elejére, mikor a Budapesten kiadott *Magyar Lányok* első számai megjelentek, tehető az egyre szélesedő magyar középosztálybeli női olvasóközönség fokozott térnyerése, és ezzel együtt a kifejezetten nőknek szánt sajtótermékek jelentőségének megnövekedése (Kérchy 2015, 82). A *Magyar Lányok* hetilap első száma 1894-ben jelent meg, és kisebb kihagyásokkal egészen 1944-ig jelennek meg példányai (Balog 2017, 60). Hiánypótlónak nevezhető, mivel a célközönségét kifejezetten a fiatal, serdülő, házasság

előtt álló hölgyek alkotják. Az újság célja az általános műveltség kiszélesítése és a szórakoztatás mellett az, hogy praktikus, a mindennapi élethez elengedhetetlen tanácsokat kínáljon az olvasói számára, akár a pályaválasztás terén, akár a jövedébeli családi praktikák tekintetében (Balog 2017, 60). Leegyszerűsítve, az életre való felkészítést tűzte ki céljául, amelyet olvasmányos formában talált. Többek között a házasság előtt álló hölgyeket látta el illemtanácsokkal, háztartással és szívügyekkel kapcsolatos tanácsokkal. A folyóirat elsősorban a konzervatív polgári közösség körében volt népszerű (Balog 2017, 60). A lap örökös szerkesztője Tutsek Anna volt, aki nemcsak mint szerkesztő működött közre a lap megszületése után, hanem olykor a főoldalon szereplő felhívásokat és iránymutató cikkeket is közölte a lapban. A lap iránya nagyban függött az ő személyétől és világnézetétől. Több cikkében hangsúlyozza, hogy a lap olvasóközönségéből egy erős, összetartó közösséget akar teremteni, akik ugyanazokat az értékeket követik.¹ A szerkesztőnő a kiadványaiban fontosnak tartja éreztetni ezt az izlésformáló, identitásalakító törekvést, amely a hűséges leányolvasókból igaz magyar háziasszonyt, honleányt kívánt nevelni a „Kinder, Küche, Kirche” konzervatív ideológiájának szentháromsága jegyében (Kérchy 2015, 83). A *Magyar Lányok* egy olyan folyóirat, amely bár a fiataloknak szól elsősorban, mégis felnőtt nőket érintő témákat taglal.

A másik vizsgált lap a kolozsvári kiadású *Hölgyfutár*, amely 1934 és 1938 között jelent meg Kolozsváron. Az alapító Szász Endréné Szappanyos Gabriella volt (Balogh 1991). Megjelenésének négy éve alatt a szerkesztője Szappanyos Gabriella volt mindvégig. Az ő tevékenysége is tovább terjed a lap szerkesztésénél, ugyanis olvashatunk tőle számos interjút és elbeszélést. A periodika a romániai magyar nőket célozza meg és a középosztályt érdeklő kérdésekkel foglalkozik. A működésének négy éve alatt, 1934 és 1938 között, a romániai magyar irodalom szinte minden rangos képviselőjét megszólította a hasábjain, és a modern román és egyetemes magyar irodalomból is igyekezett izelítőt adni (Balogh 1991).

A harmadik sajtótermék, amelyből a tanulmány merít, az *Asszonyok Lapja* címet viseli. Ez a melléklet a *Prágai Magyar Hírlap*ban jelent meg Prágában, 1934. január 6. és 1938. szeptember 8. között. A *Prágai Magyar Hírlap* a két háború közti csehszlovákiai magyar sajtóorgánumok közül a legszínvonalasabbak közé sorolható. 1922 júliusától 1938. november 5-éig jelent meg napilapként. Kétségkívül ez volt az egyik legolvasottabb lap a csehszlovákiai magyarság körében. Kiadói a kisebbségi magyarság ellenzéki politikai vezetői voltak. A lapot gyakran cenzúrázták, sőt volt olyan időszak is, 1933-ban és 1934-ben, amikor három-három hónapra betiltották (Balassa 2014, 21). A *Prágai Magyar Hírlapra* jellemző volt mindvégig, hogy támadta a cseh kormánypolitikát. Jellemzője, hogy gazdag volt az irodalmi és kulturális melléklete, ahová a magyarországi írói elit is szívesen küldött írásokat. Munkatársai voltak: Neubauer Pál, Darvas János, Győry Dezső és Szvatkó Pál. Legnevesebb főszerkesztője Dzurányi László volt 1925-től (Kenyeres Ágnes 1967–1994). Az *Asszonyok Lapja* melléklet jellemzője, hogy leginkább a szórakoztatást tűzte ki céljául. Sokat foglalkozik a divattal, szépirodalmi írásokat közöl, valamint házi praktikákat, recepteket is olvashatunk benne. 1938 szeptemberében

¹ Tutsek Anna: Magyar Lányok tábori közleményei. *Magyar Lányok*, 1934. február 11. XL. évfolyam, 20. szám, 312.

valószínűleg a politikai helyzet fokozatos feszültté válása miatt az *Asszonyok Lapja* melléklet abbamarad. A lap cikkeinek nagy részét ilyenkor már a bécsi döntés előzményének tekinthető politikai események teszik ki.² Ez a három lap egyazon időben jelent meg, egyazon nemzetiség számára, három különböző országban.

Szerkezetüket tekintve az erdélyi magyarság körében megjelenő *Hölgyfutár* és a magyarországi *Magyar Lányok* nagyon hasonló lapok.

A *Hölgyfutár*, mivel havonta került kiadásra, ezért a terjedelme ehhez mérten hosszabb, a három közül a legterjedelmesebb. Ennél rövidebb a magyarországi *Magyar Lányok*, amelyet húszoldalas hetilapként adtak ki. A *Prágai Magyar Hírlap*ban megjelenő *Asszonyok Lapja* a három lap közül a legrövidebb, mivel mindössze egy politikai napilap melléklete. Az 1934-es években még két-, olykor háromoldalmi cikket foglalt magába, majd az évek előrehaladtával a nőknek szánt rovatok száma folyamatosan csökkent. Az 1938-as évre a melléklet féloldalmi terjedelművé rövidült a vasárnapi kiadványban.

Mindhárom lapot jellemzi a vissza-visszatérő témák alkalmazása. Ha ezeket a visszatérő tendenciákat csoportosítani szeretnénk, akkor érdemes nyolc kategóriára osztani a cikkeket. Ez a nyolc kategória az alábbi:

- szépirodalmi cikkek
- nevelő célzatú cikkek
- szépséggel kapcsolatos cikkek
- hírek és ismeretterjesztő rovatok
- munkával és oktatással foglalkozó cikkek
- háztartással kapcsolatos cikkek
- szerkesztői üzenetek
- szórakozással kapcsolatos cikkek

Az újságok jellemzője, hogy nagyon hasonló rovatokat jelentetnek meg, azonban az nagyon is eltérő bennük, hogy mely rovatok milyen gyakorisággal és milyen mennyiségben vannak jelen a kiadványokban.

A *Hölgyfutár* 1934 és 1938 között kiadott példányaiban a fentebb felsorolt nyolc cikktípus közül mindet megtalálhatjuk. A lap mind a négy év alatt egy könnyen követhető tendenciát folytatott, ami azt jelenti, hogy az egyes rovatok rendszeresen követik egymást. A *Hölgyfutár*ban a szépirodalmi művek vannak túlsúlyban. Minden egyes számban vannak versek, elbeszélések, olykor regényrészletek, novellák. A szépirodalmi cikkeket gyakoriságuk arányában követik a hírek és ismeretterjesztő rovatok. A *Hölgyfutár*ban szintén rendszeresen, de csak egyetlen rovat keretén belül találkozhatunk háztartással kapcsolatos cikkekkkel és szerkesztői levelekkel. A legritkábban a hölgyek iskolázásáról olvashatunk ebben a lapban. Persze ez nem azt jelenti, hogy a nőről mint munkavállalóról nem esik szó szinte egyáltalán a lapokban, de ezzel a témakörrel inkább a neveléssel kapcsolatos cikkekben találkozhatunk. Ez abból következik, hogy ezek az írások nem magáról a munkáról szólnak, hanem tanácsokat adnak a nőknek, hogy hogyan viszonyuljanak az újonnan kialakult „kényszerhelyzethez”, amely a nőket kenyérkeresővé tette.

Az *Asszonyok Lapjában* szerkesztői leveleket nem olvashatunk, azonban annál

² Sz. I.: Megkezdődött a müncheni négyhatalmi konferencia. *Prágai Magyar Hírlap*, 1938. szeptember 30. XVII. évfolyam, 223. (4666) szám, 1.

több a divatról és szépségápolásról szóló cikk (az összes rovat fele). A divatcikkek után jelentős számban vannak jelen még hírek és háztartási cikkek. Az *Asszonyok Lapjában* is találhatunk szépirodalmi alkotásokat, legtöbbször rövid történeteket és verseket.

A *Magyar Lányokban* szintén egy témakörrel nem esik szó, ez pedig a háztartási cikkek, tehát sem recepteket, sem otthonteremtő ötleteket nem közöl a lap. Az újság terjedelmének legnagyobb részét a szépirodalmi alkotások teszik ki. A szépirodalmon kívül számos hírt olvashatunk a lapban, valamint körülbelül ugyanolyan mennyiségben vannak a kiadványokban szórakozásra szánt keresztrejtvények és viccrovatok, valamint nevelési célzattal keletkezett cikkek. A legkevesebb cikk a szépséggel kapcsolatos.

Összességében megállapítható, hogy mindhárom lapnál ugyanazokkal a kérdéskörökkel foglalkoznak. Mindegyikben ugyanazok a témák jönnek elő, valahol terjedelmesebb formában, valahol csak említés szintjén. Nagyon eltérő azonban a női szépséggel foglalkozó cikkek mennyisége és minősége. Az *Asszonyok Lapjában* főként nagy hangsúlyt fektetnek a női szépségre, hiszen minden számban van divatcikk és számos szépségápolási javaslat. Ezzel szemben a *Hölgyfutárban* csekély számú ilyen rovat van (a cikkek 7%-a), a *Magyar Lányokban* pedig még ennél is kevesebb (a cikkek 1%-a). Ami egyértelműen közös mindhárom kiadványban, hogy a szépirodalmi cikkek közlésére egyaránt nagy figyelmet fordítanak, és az oktatással és a munkahelyekkel kevésbé foglalkoznak. Közös jellemzőjük még, hogy a nevelési célzatú cikkek hasonló arányban vannak jelen bennük, valamint, hogy a hírek és ismeretterjesztő rovatok a második legnagyobb terjedelmet teszik ki mindhárom újságnál.

Az emancipáció megjelenése a sajtóban

A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogyan jelenik meg az elemzett három lapban a női emancipáció kérdése. A *Hölgyfutár* látásmódja már a lap legelső kiadásában megfogalmazódott, ugyanis rögtön az elején találunk egy tájékoztatót, amely tartalmazza, milyen irányt tűz ki maga elé a havilap. Így fogalmaznak: „Hát, ami ebből a folyóiratból kimarad, azt remélem senki sem fogja siratni. Deviza, valuta, gazdasági krízis, jobboldal, baloldal, hitlerizmus; mindezekről szó sem lesz ezeken a hasábokon. A közgazdaságot, politikát és más hasonlókat számúzzuk innen. Mindezt rábizzuk a napilapokra. A *Hölgyfutár* foglalkozni fog mindazzal, ami a nőket érdekli, ami a nőknek való. Azt akarjuk, hogy ha a *Hölgyfutárt* kezébe veszi a gondterhes olvasó, felfrissüljön tőle s utána újult erővel mehessen vissza a nagy csatába, a napi gondok közé.”³ Egyértelműen kivehető a szövegből, hogy a célközönsége a nők, és az is kiderül, hogy milyennek látja a lap az olvasóit. Kihangsúlyozza ugyanis, hogy minden „férfias” témát kerülni fognak, azon belül leginkább a politikát, valamint kiemeli, hogy a lap női olvasóinak való cikkeket és érdeklődésüknek megfelelő olvasmányokat fognak közölni. Az olvasók érdeklődési köréből a politikát és a gazdaságot automatikusan kizárja, vagyis egy nő szinte bizonyosan

3 Sz. I.: Ahogy megszülettünk. *Hölgyfutár*, 1934. április, I. évfolyam. 1. szám, 1.

nem érdeklődik a politika iránt és ezért nem is érdemes ezzel untatni a lap olvasóközönségét. Beszorítják az olvasóikat abba a hagyományos nőképbe, amely szerint a nőket csak a pletyka és a szórakoztató cikkek tudják lekötöni.

Az első számban felmerül többek között az erdélyi nők emancipációjának a kérdése is. A *feminizmus és az erdélyi nők* című cikkben olvashatunk arról, hogy hogyan hatott az erdélyi nőkre a nyugatról érkező emancipáció.⁴ A cikk írója kifejti, hogy: „Erdélyben nyugatnak az egyenlő munkaidő es egyenlő bér megszerzése érdekében folytatott harcainak igen-igen halvány visszhangja van csak meg.”⁵ Az erdélyi nőket a cikk elég maradi szemléletűnek akarja láttatni. Az erdélyi nőkkel kapcsolatban a cikk írója kijelenti, hogy egyértelműen nem feministák, és egyfajta követendő példaként állítja elének őket, szembeállítva az amerikai hölgyekkel, akik életét túlzottan befolyásolták a modern változások.⁶ A cikk szerzője megállapítja, hogy az erdélyi nők körében nem igazán hatott az emancipáció, ugyanis ezek a hölgyek maradtak a konzervatív hagyományoknál.⁷

Van azonban elenyésző számú cikk, amely ezzel a konzervatív nőképpel éppen ellentétesen a modern nőt teszi pozitív követendő példává. Így fogalmaznak: „...gondolkodás nélkül mindent átvenni előző generációktól csak azért, mert eleink is így tettek, avagy mert mi is úgy nőttünk fel...”⁸ Ebből a mondatból már kitűnik, hogy a nőknek szabad és kell is igazodni a változó társadalmi normákhoz. „És nem szebb-e egy független, önálló, hasznos életet teremteni magának, mint a múlton sopánkodva másoknak terhére lenni?”⁹ A nőknek alkalmazkodni kell a társadalom változásaihoz, ami azt eredményezi, hogy önállóbbakká és függetlenebbekké válnak elődeikhez képest.

A *Hölgyfutár* néhány cikke bizonyos tekintetben támogatja az emancipációs törekvéseket, elsősorban a munkavállalás terén, de egyértelműen elutasítja a hölgyek viselkedésében történő változásokat és nőiességük csökkenését a leghalványabb módon is. Például az egyik írásban olvashatunk tanácsokat arról, hogy hogyan is kell a nőnek viselkednie a munkahelyén, ha arra „kényszerül”, hogy férfiakkal dolgozzon együtt: „Ha kenyérkereső pályán vagyunk és férfiakkal együtt dolgozunk, bármennyire is sugározunk kell magunkból az otthoniasság, a nőiesség, az anyaiság melegét és jóságát, azt mindenkor női méltóságunk megóvásával és a szükséges távolságok megtartásával kell tennünk. Akkor is, ha függetlenek vagyunk, de százszor inkább, ha házasságban élünk, vagy jegyben járunk. A túlságos enyelgés és pajzánkodás könnyen hamis vágányra tereli a kartársi viszonyt...”¹⁰ Ebből a cikkrészletből a lapnak az a véleménye olvasható ki, hogy a nő a munkahelyén is maradjon ízig-vérig nő, védje erkölcsseit, a méltóságát és tartson távolságot a kollégáitól, de azért sugározza az otthonias jóságot. A lap te-

4 Kovács Dezsőné: A feminizmus és az erdélyi nők. *Hölgyfutár*, 1934. április, I. évfolyam, 1. szám, 2.

5 Uo., 2.

6 Uo., 2.

7 Uo., 2.

8 F. Vadnai Hermin: Az édes mostoha. *Hölgyfutár*, 1934. április, I. évfolyam, 1. szám, 4.

9 Gróf Bethlen Györgyné: Ma-tehetség a nemeslevél. *Hölgyfutár*, 1934. június 15. I. évfolyam, 3. szám, 3.

10 Sz. I.: Féltékenység, Irigység – szeretet és tapintat a családi életben. *Hölgyfutár*, 1935. február 15. II. évfolyam, 1. szám, 15.

hát próbál egy olyan követendő nőideált kreálni, aki bár halad a korrallal, de megőrzi azokat az ősi értékeket, erkölcsiséget, amelyek eleink számára is sokat jelentettek.

Sok olyan cikk keletkezik, amelyben kritikusan állnak azokhoz a nőkhez, akiknek az életében a kenyérkereset hangsúlyosabbá vált a háztartási teendővel szemben. Az egyik 1936-ban megjelent cikkben két fő csoportra osztja a szerző a nőket.¹¹ Az egyik nőtípusba sorolhatók azok, akik házon kívül dolgoznak, tehát kenyérkeresők. Az ő esetükben feltűnő akarásnak nevezi a házon kívüli munkát, felrója nekik, hogy a házuk mérsékelten tiszta, a gyermekük pedig valószínűleg rendetlen. A háztartásban otthon tevékenykedőket viszont dicséri, hogy bár pénzt a munkájukért nem kapnak, de meglátni a családjukon a fegyelmezettséget. „Elvém: Igyekezék a nő a százféle háztartási, gazdasági, kertészeti stb. munkákban érvényesülni, nem pedig az irodákban, gyárakban idő előtt felőrlődni. Dolgozzanak a férfiak ezeken a helyeken erősebb szervezetükkel, és ha nem áll rendelkezésre a rengeteg női munkaerő, jobban megfizetik a férfimunkást...”¹² Ebből a kiemelt részletből is látható, hogy milyen szerepet szán a szerzője a nőknek és milyent a férfiaknak, valamint érdekes módon a nőket hibáztatja azért, hogy a férfiak fizetése nem elégséges egymagában a megélhetéshez. Azzal magyarázza ezt, hogy a nők elbitorolják előlük a munkahelyeket, ebből kifolyólag ők kevesebb fizetést kapnak.

Vannak azonban ezzel ellentétes példák is, amelyek szerint a nőknek még több hivatásban ki kellene próbálniuk magukat. Az *Egyenrangúan vagyunk-e?*¹³ című cikk 1935-ből arról szól, hogy a nők testi adottságaik révén sosem emelkedhetnek fel a férfiakhoz, de a nők könnyebb felfogásuk és alkalmazkodóképességük, valamint nagyobb akaraterőjük és finomabb ösztönük révén semmivel sem kevesebbek a férfiaknál, tehát ugyanolyan értékű emberek, csak másban erősek. „El kell ismernünk, hogy évszázadokon keresztül, úgy társadalmilag, mint intelligencia dolgában a nőket a legalsóbb fokra kényszerítették. Ha megalkuvók lennénk, örömmel kellene regisztrálnunk az elért eredményeket.”¹⁴ Kiemeli, hogy nem szabad megelégedni az eddig elért eredményekkel, hanem küzdeni kell, hiszen még csak félúton járnak a nők emancipációjában.¹⁵ Végül pedig arra a megállapításra jut, hogy a különbségek már az apró gyermekeknél elkezdődnek, hiszen az anyák máshogy szólnak egy kisfiúhoz, mint egy kislányhoz, és hogyha a nők egyenrangúságát el akarják érni, akkor a gyermekeket ehhez hozzá kell nevelni.¹⁶

A nők munkavállalását támogatja az *Időszerű kérdések* című cikk is, amelynek az írója vitára kel azzal a réteggel, akik a nők emancipációja ellen foglalnak állást.¹⁷ A cikkben megszólítja azt a maradi réteget, akik a negatívumot látják a dolgozó nőkben. A cikk elején kérdések formájában mutat rá a problémákra. „Mondja Uram, Ön előtt még mindig probléma a dolgozó nő? Ön a XX. század férfiúja még most is azt tartja, hogy vissza a nőknek a tűzhely mellé? Ön is azt tartja, hogy el-

11 Sz. I.: Újból a „dolgozó nőkről”. *Hölgyfutár*, január 1. III. évfolyam, 1. szám, 3. Uo., 3.

13 Sz. I.: Egyenrangúak vagyunk -e? *Hölgyfutár*, 1936. III. évfolyam, 6. szám, 4.

14 Uo., 4.

15 Uo., 4.

16 Uo., 4.

17 Horváth Ella: Időszerű kérdések. *Hölgyfutár*, 1935. júl.-aug. II. évfolyam, 6-7. szám, 3.

veszik a kenyerét?”¹⁸ A kérdésekre kivétel nélkül nemmel felel. Nemet mond arra, hogy a dolgozó nő probléma. Nemet mond arra, hogy a nők keresete nélkül meg lehetne élni, valamint egyenesen nevetségesnek tartja, hogy a férfiak elől elveszik a női munkavállalók a kenyeret. Mellesleg a női munkavállalást leginkább kényszerhelyzetből kiinduló dolognak tartja. Így fogalmaz erről: „Szívesen ülne minden dolgozó nő otthon és háztartana, de ez lehetetlen... stb.”

A *Magyar Lányokban*, hasonlóan a *Hölgyfutárhoz*, az első szám beköszöntőjében kifejtik, hogy elsősorban milyen olvasóközönségnek szánják ezt a hetilapot. Ez a célközönség pedig a fiatal hölgyek. A cikkek tartalma alapján arra lehet következtetni, hogy leginkább a középiskola végéhez közeledő és a házasság előtt álló hölgyeket szólítják meg, mivel számos olyan nevelő célzatú cikket jelentet meg, amelyekben ezeknek a hölgyeknek a viselkedésére akarnak hatni, ezzel kialakítva a tökéletes fiatal magyar nőideált. Egyértelműen meg akarja mondani a lap a hölgyeknek a helyes viselkedés szabályait, nem bízik abban, hogy a fiatal lányok önállóan, szabadon képesek eldönteni, hogy a viselkedésük helyes-e a kor számára. Ez pedig teljesen ellentétes az ekkoriban zajló emancipációs folyamatok hatásaival. A cikk írója ezt a nevelő szándékot nem is titkolja: „A komoly, nevelő irány mellett a *Magyar Lányok* szereti a vidámságot és derűt, a fiatalos, egészséges kacagást.”¹⁹ A hölgyeket nagyon szigorú elvek szerint próbálja nevelni a lap.

A fiatal hölgyek számára az anyaságot tartja a legnemesebb foglalkozásnak: Mindannyiótoknak lesz majd az életben közötök a gyermekhez, akár, ha férjhez mentek, mint anyáknak, akár mint tanárnőknek, nevelőnőknek vagy ápolónőknek, mikor örködnötök kell majd a reátok bizott gyermekek felett.” A szakmák közül is azt tartja nőkhöz illőnek, amelyekben gyermekekkel foglalkoznak.

Míg a nők belső értékeivel elég hangsúlyosan foglalkozik a lap, addig a külső megjelenésükkel szinte egyáltalán nem. A lelki műveltségben látja inkább a nőieséget, szemben a testi külsőségekkel. Az emancipáció témakörét inkább kerülni próbálják és helyette a régi értékeket hangsúlyozzák túl. A négy év alatt megjelent cikkekből az olvasható ki, hogy teljes mértékben a régi, hagyományos nőideál emelik piedesztálra és a modern, emancipált nőt megvetik. Azt tartják példaképnek, aki kedves, segítőkész, vallásos és a kikezdhethetlen az erkölcsi tisztasága.

Az *Asszonyok Lapjában* már egyfajta hangsúlyeltolódás következett be a modern nőkép irányába. A *nő önállósága* című cikk szerzője például kifejti, hogy a mindennapi kenyérkereset már egyértelműen a férfi és a nő dolga egyaránt, azonban fontosnak tartja, hogy a nők tisztában legyenek a háztartási teendők elvégzésének mibenlétével. „Az előrelátó szülőnek, vagy nevelőnek gondolni kell arra is, hogy a leánygyermekből mégis csak a maga asszonya lesz egyszer, a maga háztartásával kell foglalkoznia, úgy, hogy nem szabad egyoldalúan nevelni őket, mert ha férjet kap, az megkívánja, hogy a modern technika minden vívmánya mellett, háziasszony is legyen az otthonában.”²⁰ Ebből a cikkből egyértelműen az rajzolódik ki, hogy a nőnek a házimunka elvégzése már nem a kizárólagos feladata, hanem sokkal összetettebb tevékenységre hivatott.

¹⁸ Uo., 3.

¹⁹ Sz. I.: Előfizetési felhívás. *Magyar Lányok*, 1933. október 1. XL. Évfolyam, 1. szám, 14.

²⁰ Klári: A nő önállósága. *Asszonyok Lapja*, 1934. január 21., 17.

Az *Asszonyok Lapjában* a nők mindennapi viselkedését nem akarják oly mértékben befolyásolni. Nem tűzik ki a nők elé az erkölcsösség zászlaját, hogy aztán az mögé felvonulva egy régimódi nőideált támogassanak. A nőket már sokkal egyenrangúbbaknak tekintik, amit a következő részletből is kiolvashatunk: „...azzal a maradi életszemlélettel szemben, amely még manapság is oda tapsolná őt az anyja szoknyájához, a himzőráma, a konyha és a zsalugáteres ablakok mögé, úgy, ahogy azt régi, érzelgős poéták emlékkönyvekbe irt verseiben olvashatjuk...”²¹ Surányi Miklós írásában a nőket teljesen egyenlőnek tekinti a férfiakkal, bár fenntartja azt, hogy a véleményével sokan nem értenek egyet, és inkább látnák a hölgyeket a régi, megszokott szerepkörökben. Ő azonban ezt elvetve támogatja a nők megjelenését sokkal több szintéren. A cikk folytatásában erről így ír: „...szellemi képességek dolgában egy lépéssel sem áll mögötte a férfiaknak. Ma a nő egyszerre vetélytársa lett a férfinak tudományban, művészetben, mesterségben, munkában, vagyonszerzésben, sportban, nyaktörő vállalkozásokban, sőt még a leginkább nyaktörő sportban – a politikában is...”²² Ebben a lapban már az okos asszony ugyanannyira – ha nem jobban – megbecsült személy, mint a házias feleség. A másik két újsággal ellentétben, ahol a lányokat a tartózkodó, erkölcsös magatartásra nevelik, az *Asszonyok Lapjában* a nők kendőzetlenebb módon mernek bizonyos témákról beszélni. Míg a másik kettőben kevésbé lehet elképzelni azt, hogy a szerzők olyan cikkeket írnak, hogy a nők hogyan hódítsák meg a kiszemelt férfit, addig az *Asszonyok Lapjában* több ilyen írást és az ezekre írt válaszleveleket is olvashatunk. Például a *Ne fuss a férfi után* című cikkben így írnak: „...bármennyire is modernizálódik minden körülöttünk, vannak természetadta dolgok, amelyek örökéletűek maradnak, így a férfi természete is örök. A férfi nem akar meghódítani...”²³

A lapban fel mernek tenni olyan komoly kérdést is, hogy hátrány-e nőnek születni és meg is válaszolják ezt. Ez a cikk nagyon keserű képet fest a női emancipációról. Olyan alapvető mindennapi mozzanatokig vezet vissza a témát, amely valóban minden nőt érint. Például felveti azt, hogy már a születéstől fogva a lányok hátrányból indulnak. Így fogalmaz: „A nő már születésekor hátránnyal indul a férfiakkal szemben. Ha fiúgyermek születik, ezt diadalmasan jelentik be az ismerősöknek, ha pedig leányzó az újszülött, akkor sajnálkozással, sokszor bosszúsággal fogadják érkezését. »Csak leány« – mondja gyakran az apa savanykásan.”²⁴ Már ebből a mondatból ki tudjuk következtetni, hogy a címben feltett kérdésre végül az író válaszja az lesz, hogy igenis hátrány ebben a korban nőnek születni. Szerinte a nők mindig mellőzve voltak, még akkor is, ha valamiben lehetőségük lett volna kitörni: „...a mellőzés végig kíséri a nőt egész életén. Vagy nem engedik megfelelően érvényesülni, vagy ha a férfiak által elébe rakott akadályok dacára is eredményeket ér el, akkor azt lekicsinylik, nem méltányolják eléggé. Viszont, ha a férfiak érnek el sikert valami tipikusan női foglalkozási ágban (mint például főzés, ruhaszabás), akkor ezt dicsérőleg kürtölik világgá.”²⁵

21 Surányi Miklós: A ma asszonya. *Asszonyok Lapja*, 1934. márc 11., 17.

22 Uo., 17.

23 Sz. I.: Ne fuss a férfi után! *Asszonyok Lapja*, 1934. február 11., 17.

24 Sz. I.: Hátrány-e nőnek születni? *Asszonyok Lapja*, 1935. január, 17.

25 Uo., 17.

A felsoroltak ellenére nem jelenthetjük ki minden kétséget kizáróan, hogy az *Asszonyok Lapja* az emancipációt mindig minden hozadékaival együtt támogatja. Ami viszont kijelenthető, hogy a másik két laphoz viszonyítva sokkal több pozitívumot lát a nők emancipációjában.

Mindhárom lapban, bár nem nagy terjedelemben, de jelen vannak olyan cikkek, amelyek különböző pályákat mutatnak be. Ezekből a pályabemutatókból is könnyen lehet következtetni a lap hozzáállására a női egyenjogúság kérdéséhez.

A népszerűsített pályáknak az a közös jellemzője, hogy kifejezetten a nőknek szánják őket. Ezek az írások legtöbbször a foglalkozás elsajátításának mikéntjét mutatják be, népszerűsítenek különböző intézményeket és olykor az elhelyezkedési lehetőségekről is beszámolnak.

A *Magyar Lányok* viszonylag hangsúlyosan foglalkozik a különböző, nőknek való szakmák népszerűsítésével, ami abból is adódhat, hogy a lap célközönsége a 16 és 20 év közötti nők. A *Magyar Lányok*ban népszerűsített szakmáknak a közös jellemzője, hogy többnyire az oktatáshoz és a betegápoláshoz kötődnek. A propagált szakmákat három nagy kategóriába sorolhatjuk. Az első a gyermekneveléssel, a második a betegellátással, a harmadik pedig a háztartással kapcsolatos foglalkozások.

Nagyon megbecsült hivatásként tekintettek például a tanítói pályára. Úgy írnak róla, hogy ez egy olyan hivatás, amely folytatása az otthoni nevelésnek.²⁶ Ezért is tekintik tipikusan női foglalkozásnak. Így írnak erről: „A kisgyermek tanítása ősidőktől fogva női munka volt.”²⁷ A tanítókra úgy tekintenek, mintha a tanítványi-iknak félig-meddig a „kismamájuk”²⁸ lenne. Ebből az derül ki, hogy a tanítói szakma azért is elfogadható és népszerű a nők körében, mert nagyon szorosan kötődik az otthoni anyai szerephez. Hasonlóan vélekednek az ápolónőkről és a védőnőkről, akiknek a munkaköre szintén köthető az otthoni, tipikusan nők által végzett feladatokhoz. A harmadik terület, amelyen belül a lap foglalkozási lehetőségeket ajánl, az otthoni háztartási teendőkhöz hasonló munkakörökre hasonlít leginkább.

A *Hölgyfutár*ban nagyon hasonló konzervatív véleményeket fedezhetünk fel, mint amelyek jelen vannak a *Magyar Lányok*ban. A munkavállalás terén még inkább a konzervatív értékek mellett állnak ki. Bár tisztában vannak a változó világ tendenciáival, mégis arra törekednek a cikkekben, hogy az ősök hagyományait a fiatal generációk megőrizték. Erre erősítenek rá egy cikkben, amelyben arról írnak, hogy a mai fiatal hölgyeket a kenyérkereső anyáknak nincs idejük megtanítani a háztartási teendők megfelelő elvégzésére. A cikk írója megjegyzi, hogy az iskolai keretek közt mennyire fontos a háztartási oktatás, mivel attól, hogy a hölgyek kenyérkeresővé váltak, a háztartási teendők sem szorultak hátrébb a ranglistán, ugyanis a nő feladata és kötelessége maradt továbbra is a munka beosztása, ellenőrzése, a pénz elosztása, felhasználása.²⁹ A cikk elutasítja, hogy a nők azért vállaljanak hivatást, mert kedvük van valamihez és hasznos részei akarnak lenni a társadalomnak, nemcsak mint szülő nők, hanem mint komoly, megbízható, kar-

26 Sz. I.: Milyen pályára menjek? Tanítónéni. *Magyar Lányok*, 1935. február 24. XLII. évfolyam, 22. szám, 270.

27 Uo., 270.

28 Uo., 270.

29 Dr. Döriné Kováts Jolán: Leányaink háztartási nevelése. *Hölgyfutár*, IV. évfolyam, 4. szám, 4.

rierrel rendelkező hölgyek: „...a házi munka, már természetétől fogva a nő igazi hivatása. – Miután nagyon sokan nem szoktatják a leányokat a háztartásban való segítségre, a gyermeknek legtöbbször veleszületett készsége elvész.”³⁰ Ez a részlet bár közvetett módon, de elutasítja azt, hogy a férfi is segítségére lehet a nőnek a háztartási teendők elvégzésében, hiszen miért is lenne, ha a nő úgy születik, hogy ez a kijelölt feladata. A női nem képviselőit konkrétan a házi munkára teremtették, ezt mondja ki. A cikk beszorítja a nőket az addigi hagyományos szerepkörökbe.

Az *Asszonyok Lapjában* található állásehetőségek és a tanfolyamokról szóló tájékoztatók sokkal tárgyilagosabbak a másik két laphoz viszonyítva. A cikkben a szakmák mellett nem foglalnak állást, nem értékelik, hogy az egyes tanfolyamok nőnek vagy nem nőnek valók. Persze a cikkből kiderült, hogy kifejezetten nők számára indul a tanfolyam, azt nem lehet elvitatni, de mégsem sulykolja bele az olvasóba, hogy mennyire nőies is egy bizonyos hivatásban való helytállás és egy konkrét szakma elsajátítása. Így fogalmazznak a háztartási alkalmazotti képzésről: „A felvételnél igazolni kell a csehszlovák állampolgárságot, a szegénységet és az eddigi kifogástalan erkölcsi magaviseletet. A cél az, hogy a háztartás minden ágában jártas és megbízható háztartási alkalmazottak képeztesse ki, kik a háziasszonyoknak nemcsak támaszai, hanem a háztartást önállóan és takarékosan is vezetni képesek legyenek. El kell sajátítaniuk a takarítást, a bútorok tisztántartását és kezelését az egyszerű és díszes asztalterítést valamint az asztalnál való felszolgálást egyszerű és ünnepi alkalmakra való főzést, a fehérnemű gazdaságos és kíméletes mosását. A gyermekgondozást és egyszerű női ruha, valamint fehérnemű varrását. A tanfolyam elvégzéséről az illetők bizonylatot kapnak.”³¹ Mint itt is olvasható, a cikk írója felsorolja, hogy ebben a munkakörben, ha elhelyezkednek, a nőknek mire is kell majd számítaniuk, valamint, hogy mik a feltételei annak, hogy a képzésre felvételt nyerjenek. Nem fejt ki, hogy ez a szakma mennyire nőies és mennyire hölgyhöz méltó. Nem próbálja befolyásolni az olvasót, viszonylag tárgyilagos a megfogalmazása.

Egy másik cikkben, ahol egy szakmát mutatnak be, amelynek a neve próbakisasszony, amely talán a mai modellnek felelhet meg, sokkal tárgyilagosabban teszik ezt, mint bármely más szakmát bemutató cikk a *Magyar Lányok* vagy a *Hölgyfutár* hasábjain. Olvashatunk ebben a cikkben arról is, hogy ez milyen jó lehetőség ez a munka a szegényebb sorsú hölgyek számára. „Ebben a foglalkozásban jóformán nem ismernek korhatárt. A kereskedelmi iskolát most elvégzett 17 éves lányok, akik mint gépirónők vagy levelezőnők nem tudtak elhelyezkedni, épp úgy megtalálhatók itt, mint azok a negyvenéves asszonyok, akik jó alakjukat megtartották és akik különösen az idősebb hölgyek számára készült ruhák bemutatásában jeleskednek. Van olyan mannequin is, aki már tizenöt éve teljesít szolgálatot az egyik nagy bécsi divatruháziban...”³² Egy újabb nagyobb különbség a másik két laphoz képest a népszerűsített szakma típusa, ugyanis ez a próbakisasszonyi állás semmilyen módon nem passzol bele a *Magyar Lányok* és a *Hölgyfutár* szemléletébe, amely szerint a külsőségek nem fontosak. A három nagy kategória közül, amely köré a nőknek való állásokat szövik, vagyis az ápolói, nevelő, háztartási munkák, ez seho-

30 Uo., 5.

31 Sz. I.: Háztartási alkalmazottakat képző ingyenes tanfolyam. *Asszonyok Lapja*, 1938. augusztus 21., 18.

32 Sz. I.: A próbakisasszonyok élete. *Asszonyok Lapja*, 1937. február 28., 18.

vá sem illeszthető be. Az *Asszonyok Lapja* tehát valamelyest ebben is eltér a többi laptól, hiszen nem tartja megbotránkoztatónak a női szépséggel való pénzkeresést.

Megállapítható tehát, hogy a *Magyar Lányokban* és a *Hölgyfutárban* a népszerűsített szakmák a konzervatív hivatások közé tartoznak. Ez azt jelenti, hogy a hölgyolvasóik számára olyan szakmákat népszerűsítene, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak azokhoz a munkakörökhöz, amelyek a múltban úgymond a nők feladatai közé tartoztak. Az ilyen témájú cikkek sajátossága továbbá, hogy a nőket megpróbálják befolyásolni oly módon, hogy ezeknek az álláslehetőségeknek kiemelik a pozitívumait, továbbá azt, hogy ezek a szakmák mennyire nőknek valók, és még azt is hangoztatják, hogy a nők ezekre a munkákra születtek.

Ezzel szemben az *Asszonyok Lapjában* az ebben a témakörben megjelentetett cikkek sokkal tárgyilagosabban mutatják be a képzéseket és az állásokat. A befolyásoló szándék is sokkal kevésbé észlelhető, valamint az itt bemutatott szakmák már nem teljesen ragaszkodnak a korábbi női szerepkörökhöz, el mernek rugaszkodni azoktól, és a nőiességet is merik népszerűsíteni.

Összegzés

A nők társadalmi szerepe a két világháború közötti időszakban drasztikus változásokon esett át mind a politika, mind a munkavállalás és az oktatás terén. A nők egyre több szerepben jelentek meg és egyre nagyobb megbecsülést vívtak ki maguknak. Azonban a nők megszokott szerepeikből való kilépését nem mindenki fogadta kitörő örömmel. Az addig nagy részben férfiak által irányított világ nehezen fogadta el ezeket a változásokat.

Az általam vizsgált lapok nagyon jól bemutatják a nőket ekkoriban érintő mindennapi problémákat, kérdéseket. Foglalkoznak az életüket befolyásoló dilemmákkal és társadalmi jelenségekkel. A szórakoztatás mellett komoly kérdésekkel is foglalkoznak, mint például valóban hátrány-e nőnek születni, vagy hogy a nyugaton erőteljesen zajló emancipáció hatásai miként jelennek meg a kelet-európai országokban és hogyan befolyásolják az itt élő nők életét. A vizsgált lapok oldalain gyakran olvashatunk olyan véleményeket, amelyek szerint a nőknek továbbra is a háztartási teendőkkel és a gyermekneveléssel kellene kizárólag foglalkozniuk.

Ha sorrendbe tennénk a lapokat a legkonzervatívabb felől haladva a legliberálisabb felé, akkor a legkonzervatívabb szemléletűnek a magyarországi megjelenésű *Magyar Lányokat* tekinthetjük, amely egy maradi nőideált vetít az olvasók elé és azt tartja követendő példának. Ennél liberálisabb a *Hölgyfutár*, a három közül a legliberálisabbnak pedig az *Asszonyok Lapja* nevezhető.

A *Magyar Lányok* cikkei szerint a fiatal hölgyek csakis jó tulajdonságokkal bírhatnak: előzékenyek, visszahúzódóak, viselkedésük minden helyzetben kifogástalan, valamint fontos náluk a vallás és az, hogy a házasságukig őrizzék a szüzességüket. Az ideális hölgyek bár képzettek, de szakmájuk nem terjed tovább az olyan foglalkozásoknál, mint például az óvónői, tanári, védőnői szakma, amely szakmák maximálisan megfelelnek a nők addigi háztartásban és gyermekneveléssel kapcsolatban végzett tevékenységüknek. A *Magyar Lányok* cikkei szerint nem kell foglalkozni a

női emancipációval, és meg kell elégedni az e téren eddig elért eredményekkel. A magyarországi nőkkel kapcsolatban arra a megállapításra juthatunk, hogy számukra a női emancipáció csak minimális mértékben fontos, és a harmincas években még közel sem tekintettek rájuk a férfiakkal egyenrangúként. A *Magyar Lányok*ban nem foglalkoznak azzal, hogy olvasóikat buzdítsák a női egyenjogúság kivívására.

A haladóbb szellemű erdélyi *Hölgyfutár* bár valamelyest pozitívabbnak tartja a nők emancipációját, azonban maradi szemléletű cikkeket is olvashatunk benne, amelyek írói a hölgyeket leláncolnák az otthoni tűzhely mellé. A lap szerkesztősége a nők munkavállalását kényszerhelyzetnek állítja be, ami egyértelműen azért szükséges, mert a férfiak keresete már nem elegendő a család számára, így a nők is kénytelenek kivenni a részüket a pénzkeresetből. Számos cikkben az emancipációt hangoztatják, de a nők teljes egyenlőségét nem tartják magától értetődő dolognak. Elfogadják másodrendűségüket a férfiakkal szemben bizonyos helyzetekben, de látják a következő generációk feljebb jutásának esélyeit. Számátlan ellentmondásos nézettel találkozhatunk a lapban.

A *Hölgyfutár* nőideálja már próbálkozik az arany középút megtalálásával, de mégis inkább a konzervatívabb oldalhoz áll közelebb. Az erdélyi lap szerint az ideális nő olyan, aki már helytáll az újabb társadalmi változásokkal tarkított világban, de a tradíciókról sem feledkezik meg. Fenntartja az olyan kettőség lehetőségét is, amely szerint a nőknek a teljes emancipációra kell törekednie, de azt is, hogy mindeközben maradjanak meg az eddig megszokott szerepkörökben. A romániai társadalom számára, a cikkekből következtetve, a konzervatív értékek a legfontosabbak, de mégis lényegi különbség a magyarországgal szemben, hogy már sokkal nyitottabbak a változásokra. Abban is haladóbb szelleműek, hogy bizonyos mértékben pozitívabbnak tartják a nők emancipációját. Mindeközben nem kedvelik az olyan nőket, akik karrierépítésre adják a fejüket, ahelyett, hogy a háztartásba és a gyermeknevelésbe fektetnék az idejüket. A lap által bemutatott társadalom a harmincas években is úgy gondol még a női munkavállalásra, mintha az csakis kényszerből történne és nem a nők szabad elhatározásából. A lap eldöntetlennek látta azt a kérdést, hogy vajon a nőknek a teljes emancipációra kell törekedniük vagy meg kellene maradniuk az eddig megszokott szerepekben.

Az *Asszonyok Lapjában* megjelenő írások döntő többsége támogatja az emancipációt. Ebben a lapban már fel sem merül az a gondolat, hogy a nők ne lennének egyenlőek a férfiakkal, legalábbis a szellemi képességek terén, de azért több esetben a hátrányuk egyértelműen érződik. Ezt a hátrányt azonban le lehet és le is kell győzni. Ki kell harcolni az azonos bánásmódot minden téren, hogy a nők bármilyen hobbit űzhessenek és bármilyen foglalkozást, amire kompetenciájuk van, elvégezzenek. A *Hölgyfutár*hoz hasonlóan itt is találunk egymásnak ellentmondó cikkeket. Sok nő például véleményét kifejtve harcol azért, hogy egyenrangúként tekintsenek rá, míg más nők ezt nem tartják fontosnak. Az ideális nővel kapcsolatban is több elképzelés merül fel, azonban mindegyik típus jellemzője, hogy a másik két laphoz képest közelebb áll a nyugati mintákhoz. Az *Asszonyok Lapjában* egy modern, divatot követő, a háztartásban helytálló, de a tevékenységét koránt sem erre korlátozó nő tárul elénk, aki, ha akar valamit, azt eléri. Ez a hölgy a férfiak véleményének olykor akár ellentmondani is képes, mondhatni „vagány” nő, aki bár az

akkori nőkhöz képest valóban modernebb, a maihoz viszonyítva még közel sincs az emancipáció csúcán.

Az *Asszonyok Lapjában* a csehszlovák társadalom a másik kettőhöz viszonyítva jóval modernebbnek rajzolódik ki. Itt már fel sem merül az a gondolat, hogy a nők ne lennének egyenlőek a férfiakkal a szellemi képességeikben. Az is utal a csehszlovákiai nők modernebb életvitelére, hogy a divattal sokkal többet foglalkoznak, valamint nem akarják őket a lapokban megnevelni. Tanácsokat persze adnak számukra, de mégsem vetik a szemükre, ha viselkedésükben nem a leghagyománytisztelőbbek. A divatcikkek a párizsi divatot követik és számos nyugati szemléletet népszerűsítene. A cikkek olyan hölgyeknek és hölgyekről szólnak, akiknek van szabad akaratuk és saját véleményük, amelyeket akár közölhetnek is a lap hasábjain. Ezek akár abból is következhetnek, hogy az újonnan alakult Csehszlovák állam demokratikus keretek között jött létre és a nők is hamar szavazati joghoz jutottak, miközben példának okáért Magyarországon csak bizonyos kitételekkel valósult ez meg, Romániában pedig csak 1948-ban kaptak a nők szavazati jogot. A nők szavazati jogának megadása is azt erősíti meg mind a nők, mind a férfiak részéről, hogy a hölgyek semmiben sem alacsonyabb rendűek, és képesek akár az ország vezetésével kapcsolatos komoly kérdésekben is döntést hozni.

Bár egy-egy lap elemzése során nem lehet átfogóan megítélni az országok társadalmának viszonyulását a női emancipáció kérdéséhez, mégis számos dolgot meg tudunk rólok állapítani. Ízelítőt kaphatunk arról, hogy a kor társadalmában hogyan viszonyult a női olvasókhöz, milyennek látta a helyzetüket a világban és az adott országban. Betekintést nyújtanak még abba is, hogy a harmincas években hogyan vélekedtek a női munkavállalásáról, a női egyenlőségről és a női szerepkörök megváltozásáról.

Irodalom

Bajcsi Ildikó (2014): Női szerepek kisebbségi helyzetben, Magyar női sorsok a kétvilágháború közötti Csehszlovákiában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 16. évfolyam, 1. szám, 131–156.

Balassa Zoltán (2014): A cenzúra története Csehszlovákiában 1918–1992: A magyar sajtószabadság lehetőségei. In: Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig: Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*. Médiatudományi Intézet, 11–52.

Balog Beáta (2017): Életreformelemek megjelenése az 1920–1930-as években a Magyar Lányok című folyóiratban. In: Németh András – Vincze Beatrix (szerk.): *Neveléstudomány-történeti tanulmányok: Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciós hatások*. Budapest: Gondolat Kiadó, 58–81.

Balogh Edgár (1991): *Romániai magyar irodalmi lexikon: Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés II. (G–Ke)*. Bukarest: Kriterion.

Dudeková, Gabriela (2015): Család és túlélési stratégiák az I. világháborúban: Hosszú távú változások a szlovák társadalomban. *Világtörténet*, 37. évfolyam, 2. szám, 311–333.

Fenyő István – Ugrin Aranka – Kosáry Domokos – T. Erdélyi Ilona (1985): *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Gyáni Gábor – Kövér György (2006): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris Kiadó.

Horváth Ágnes (2017): A nők választási aktivitása a két világháború között. In: Torgyik Judit (szerk.): *Válogatott tanulmányok a társadalomtudományok köréből*. Komárom: International Research Institute s.r.o., 272–280.

Kádár Judit (2002): „Otthonod az uradé”. Három 20. századi magyar képes hetilap nőképe. *Médiakutató*, 9. szám, 78–94.

Kenyeres Ágnes (1967–1994): *Magyar életrajzi lexikon I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kérchy Anna (2015): Hebrencs kisleányból kötelességtudó honleány: Nőképváltozások a Magyar Lányok hetilap első világháború alatti lapszámaiban. *Médiakutató*, XVI. évfolyam, 2. szám, 81–95.

Mongu, Blanka (2007): Percepcia Ameriky v československej tlači a vplyv Američanky na obraz modernej ženy v Československu v rokoch 1918–1938. *Slovenská literatúra*, 54. évfolyam, 4. szám, 277–282.

Pukánszky Béla – Németh András (2013): *A nőnevelés története*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Tomka Béla (2006): *Bevezetés Európa újabbkori társadalom- és gazdaságtörténetébe*. Szeged.

Vajda, Barnabas et al. (2016): Forms of Political and Media Propaganda in Central Europe, Czecho-Slovakia and Hungary. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kara.

Források

Asszonyok Lapja 1934–1938.

Hölgyfutár 1934–1938.

Magyar Lányok 1934–1938.

Álruhában a semmi közepén

Megközelítési szempontok Bret Easton Ellis regényeihez

Molnár Bálint

Disguised in the Middle of Nowhere Aspects of Approach to the Novels of Bret Easton Ellis

Abstract

This paper attempts to interpret the early novels of Bret Easton Ellis titled *Less Than Zero* and *American Psycho*. It consists of two main parts: the two novels themselves and the attempts at interpreting the questions raised by them. The first section unfolds Ellis' first novel's reception, then it tries to explore its reference system: social problems, intermediate and materialist elements, motifs of the aforementioned generation. The second section of the paper concentrates on the worthily famous third piece of the Ellis life work titled *American Psycho* and the emerging problems and phenomena connected to it. Based on the creation and reception of the novel, it tries to line up those moments which could serve as the base of the critical voices as well as it tries to explain them. At the end the research focuses on the motif of the serial killer and on the question of the fictive narrator's world.

Keywords: minimalism; postmodern; mediality; MTV-generation

Kulcsszavak: minimalizmus; posztmodern; medialitás; MTV-generáció

Subject-Affiliation in New CEEOL: Language and Literature – Studies of Literature
– Other Language Literature

DOI: 10.36007/eruedu.2021.1.056-071

Előszó

Bret Easton Ellis regényeiről egyre több kiváló szakirodalom és tanulmány születik, nem véletlenül. Írásművészetében összetett utalásrendszerekkel találkozik irodalomtörténész, kritikus, a tágabb értelemben vett olvasó egyaránt. Jelen dolgozat a szerző két korai művét vizsgálja: a *Nullánál is kevesebbet* és az *Amerikai Psychót*. A tanulmány célja az általam kiemelt értelmezések összegzése, továbbá egy áttekinthető kép kialakítása arról, hogyan és miként, mely vonalak mentén lehet megközelíteni Ellis életművének esetleges további elemzéseit.

Bár Ellis regényei kapcsolatban állnak egymással és folyamatosan utalnak egymásra, mégsem tekinthető az életmű poétikai szempontból egységesnek. A szerző első két regényénél (*Nullánál is kevesebb; A vonzás szabályai*) felfedezhető minimalista eszközkészletétől már jelentékenyen eltér harmadik könyvében, az *Amerikai Psychóban*. Az intermediális elemek megidézésével, a valós és az imaginárius, valamint a parodisztikus megoldások révén sokkal inkább a posztmodern mozzanatokot juttatja eszünkbe. S bár sokan a szerzőt épp az e regénye körül kialakult botránya miatt ismerték meg, mára teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy jelentősége írói világában rejlik, melyben mesterien tárgyalja többek között a társas kapcsolatokat, a fogyasztói társadalmat és a materializmust, mindezt különféle médiumok (szöveg, magazin, kép, mozgókép, zene) közbejátszásával.

Az Ellis-próza egy olyan dilemmát tár elénk, mely a médiakultúra általi közvetítettségben és az irodalom szerteágazóbb lehetőségeiben rejlik. Ez a kérdés nyilván többféle olvasatot indukál, nem mellesleg a társadalmi szatíra, valamint a mediális szempontú kultúra- és irodalomértelmezés számára is perspektívát kínál. Ellis – különösen az *Amerikai Psychóban* – egy olyan világot mutat be kiválóan, amelyet egyre inkább a mainstream médiakultúra képei és szimbólumai alkotnak, ugyanakkor a szexualitás és az erőszak megjelenítési módjai is szorosan összefüggnek a fogyasztói társadalommal és a tömegmédiá dominanciájával. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy a *szimulákrum* fogalmával írható le ez a jelenség, hiszen a szerző szövegeiben megjelenített problémáknak épp abban rejlik az egyedisége, hogy az önmaguk és a médiák által létrehozott szimulációiban létezik csupán. De ne szaladjunk ennyire előre!

A történet és a morál iránti közömbösség mellé a részletek iránti elkötelezettség párosul Ellis regényeiben, melyek minden felháborodásával és ellentmondásos fogadtatásával együtt is hatalmas sikereket eredményeztek. S ha valaki mélyebben szeretné tanulmányozni a szerző munkásságát, fel szeretné tárnai a szöveg mögötti tartományokat és összefüggéseket, valamint szövegszervezési eljárásait, annak feltétlenül érdemes fellapoznia Fodor Péter és L. Varga Péter kiváló monográfiáját, melynek címe: *Az eltűnés könyvei: Bret Easton Ellis*, s melyre dolgozatunk is támaszként tekint.

A semminél jóval több, azaz: Nullánál is kevesebb

Az 1985-ben megjelent *Nullánál is kevesebb* egy csapásra kimozdította a 20 éves Bret Easton Ellist a hagyományos egyetemista évek monoton hétköznapijaiból. A szerző ugyanis részt vett egy „kreatív írás” nevű kurzuson, melyet egy akkori best-seller-író, Joe McGinnis vezetett. Tulajdonképpen az ő nevéhez köthető a regény kiadása, aki felfedezte tanítványában a tehetséget, bátorítása és közreműködése által közösen dolgozták át, majd adták ki a regényt 1985-ben (Schumacher 1988, 124). A regény a piacra kerülése után szinte azonnal sikereket könyvelt el, majd két évvel később, 1987-ben megfilmesítették és az amerikai mozik műsorára is felkerült.

Az amerikai minimalista irodalom klasszikus példájának számító regény azonban korántsem ok nélkül jelent meg (és jelenik meg a mai napig) jelentős tanulmányok és elemzések fókuszában. A szerző ugyanis már az első regényében kiválóan hozza játékba pl. azokat az eljárásmodokat, melyek a minimalizmus és a posztmodern kivételes viszonyát tárják elénk. Gondoljunk csak a felszínes karakterábrázolásra, a hétköznapi ember premier plánba hozatalára, a mindennapi valóság tárgyainak és aktivitásainak megidézésére, valamint az egész helyett a részletek hangsúlyozására. A regény fiktív világa idegennek, erőszakosnak, kíméletlennek tűnik, a morált érintő kérdésfelvetések esetében pedig felmerül a probléma, hogy vajon az olvasásra vonatkozó tudásunk lesz-e konzervatív, vagy ezt a szemléletváltást csupán a minimalizmus és a posztmodern különös párbeszéde produkálja (Fodor – L. Varga 2012, 14).

Ahogy már a bevezetőben is említettem, a szerző művei kapcsolatban állnak egymással, mégpedig nem akárhogy: azon kívül, hogy folyamatosan utalnak egymásra, több párhuzam is felfedezhető bennük (egyébként az MTV-generációs szerzők művei között is átfedéseket vélhetünk felfedezni, de erről bővebben majd egy következő alkalommal szólnunk). A főszereplők például a korábbi regényekből a későbbi történetekben mellékszereplőként jelennek meg újra. Így fordulhat elő az, hogy Clay, a *Nullánál is kevesebb* főszereplője a *Vonzás szabályai* című regényben egy mellékszereplő, és az olvasó megtudja, hogy mi lett belőle – pontosabban azt tudja meg, hogy semmit sem változott. De említhetnénk Patrick Bateman-t és Victor Wardot is, akik a *Vonzás szabályai*ban még szintén csak mellékszerepeket játszanak, később Ellis azonban „nekik szenteli” az *Amerikai Psychót* és a *Glamorámát* is. Párhuzamként említhetjük továbbá a szubjektum kilétének az elbizonytalanítását, az erőszak iránti fogékonyságot, a visszatérő és állandóan ismétlődő motívumokat, valamint a sokszor értelmetlennek tűnő párbeszédet és gondolatfoszlányokat. Ahogyan Deisler Szilvia (Deisler 2009, 114) vagy Stemler Miklós (Stemler 2001, 1–2) is megemlíti tanulmányaikban, a regényt mindenképp érdemes előzményként kezelni, hiszen előrevetít olyan szerepeket és történéseket, melyek az *Amerikai Psycho* és a *Glamoráma* kulcskérdései lesznek. Felvezeti továbbá az erőszakot is, mely teljes egészében csak a későbbi regényekben bontakozik ki. Ha már szóba kerültek a párhuzamok, érdemes rávilágítani az ellentétekre is, azok közül is a leglátványosabbra: Ellis korai regényeinek (*Nullánál is kevesebb*; *A vonzás szabályai*) minimalista eszközkészletétől az *Amerikai Psycho* és a *Glamoráma* is jelentősen eltér, mégpedig a „szerteágazó intertextuális és intermedialis utalásrendszer, a metafiktív és parodisztikus megoldások, valamint a valós, a fiktív és az imaginárius mozzanatok kontaminációja” révén (Fodor – L. Varga 2012, 10).

A *Nullánál is kevesebb* cselekményét nem szükséges részletesen elemezni. Leginkább talán azért, mert egyszerűen nem lehet nem egyetérteni a szerző szavaival, melyek szerint ebben a regényben „nincs helye a cselekménynek”. Ellis konkrétan így nyilatkozott egy méltán híressé vált interjúban: „meghatározó a céltalanság, az értelmetlen téblábolás, és egyszerűen nincs helye a történetnek. Az általam legkevésbé kedvelt szakasz a *Less Than Zeró*ban az az utolsó negyed, ahol mint ha kezdene megjelenni valami előrehaladó cselekményszerűség” (Schumacher

2003, 92–93). Érdekes azonban megemlíteni, hogy ez az interjú a nyolcvanas évek végén készült Ellisszel. A későbbi regényeiben, különösen a *Glamoráma* és a *Holdpark* esetében már egyre inkább úgy tűnhet az olvasónak, hogy Ellis megbarátkozott a cselekmény lehetőségével. Habár az egyes fejezetek nem igazán kapcsolhatók össze, mégis fellelhető két cselekményszál, mely többször visszatér, illetve végigkíséri a regényt. Az egyik ilyen Clay és Blair fokozatosan kibontakozó viszonya, a másik pedig Julian leépülése, züllése a kemény drogok és a prostitúció által. Peter Freese megállapítja, hogy a két szereplő, Blair és Julian a látszólag cselekménytelen regényben egyfajta keretet képeznek, mind a ketten feltűnnek a mű elején és a végén is (Freese 1990, 72–73).

Recepciótörténet

A regény fogadtatása kifejezetten szélsőséges és megosztott volt. A probléma hátterében maga a mű olvasata és annak nehézségei álltak. A negatív reakciókat általában a könyv felszínes, felületes és egyszerűnek ható stílusa, nyelvezete váltotta ki (Gray 1985, 80). Ez az olvasat viszont önmagában véve is ironikus: azon kritikusok, akik a regényt felszínesnek és felületesnek ítélték, tulajdonképpen a saját olvasatukról tettek tanúbizonyságot, melyre sokkal inkább igazak lehetnek a fentebb említett jelzők. Freese és Steur annak idején válaszokat kerestek arra, hogy miért is ítélte el több kritikus a művet. A probléma eredetét abban vélték felfedezni, hogy a *Nullánál is kevesebb* egy olyan generáció szimbólumait és kódrendszereit tartalmazza, melyeket csak a „beavatottak”, azaz pontosan csak az adott generációba és időbe tartozók érthetnek meg (Steur 1995, 16; Freese 1990, 69). Olyan materiális, technikai és mediális utalásrendszerekről van itt szó, amelyek az érintett kritikusok számára egyszerűen nem elérhetők. Erre a jelenségre nézzük meg példaként a regény címét. A *Nullánál is kevesebb* egy idézet, mely az énekes Elvis Costellótól származik. *Less Than Zero* volt Costello első lemezének a címe, mely 1977-ben jelent meg Nagy-Britanniában. Az akkori fiatalabb generáció számára ez az utalás sokkal egyértelműbb volt, mint pl. egy átlagos kritikus számára. Voltak azonban recenzensek, akik felismerték ugyan a könyv címének eredetét, de értelmezési hibák egész sorát követték el. A legismertebb példa erre az, amikor Peter Freese a dal metaforikus jelentését emelte ki és nemes egyszerűséggel összekeverte a dalban szereplő Oswaldokat (Freese 1990, 83). Úgy értelmezte, hogy Costello a dalában Lee Harvey Oswaldra utal, holott ez nem így volt. Sir Oswald Mosley volt a dal hőse, aki a British Union of Fascists-ot alapította. Costello ezzel a hetvenes években Nagy-Britanniában újra teret nyerő fasiszta és nacionalista mozgalmak ellen próbált meg állást foglalni (Steur 1995, 150–153). Láthatjuk tehát, hogy bár sokan felismerték, hogy Costello egy dalszövegének idézetéről van szó, a regény címét még így is többször félreértelmezték.

A dalszövegeknél maradván érdemes megemlíteni azt a jelenetet, amikor Julian Tom Petty *Straight into Darkness* című dalának egy sorát dúdolja: „we went straight into darkness, out over that line, yeah straight into darkness, straight into night” (Ellis 1985, 40). Ha az elemző kiragadja ezt a sort és kontextusba helyez-

vén értelmezni próbálja a jelentése alapján, akkor több mint valószínű, hogy Julian érzéseivel fogja azonosítani: ez a részlet a reménytelenségre, az elveszettségre, a közeledő végre utal. Érdemes lehet viszont figyelembe venni a szám teljes szövegét (ami a műben nem jelenik meg), és láthatjuk, hogy az utolsó strófában már felbukkan az optimizmus és az újrakezdés reménye. Steur például ezek alapján Juliant olyan karakternek tekinti, aki egy önámítás áldozata, és a dal végén vizionált jobb élet reményébe kapaszkodik (Steur 1995, 181–183).

A recepciótörténet feltérképezésénél érdekes állomás lehet még Nicki Sahlin esszéje is, melynek címe: *But This Road Doesn't Go Anywhere: The Existential Dilemma in Less Than Zero*. A szerző a tanulmányában a regény egzisztencialista elemeit vizsgálja és megállapítja, hogy ezek leginkább Camus és Sartre elegyeként értelmezhetők (Sahlin 1991, 25). Clay elidegenedve érzi magát a társadalomtól, mert Hollywood anyagias értékrendszere végül önromboláshoz vezethet. Ez az elidegenedés űzi őt az egzisztencialista önkeresés felé. Abádi Nagy Zoltán szerint azonban a minimalista ember nem tud, vagy nem is akar menekülni, csupán elvágódik. Clay és a többiek soha nem néznek egymásra, amikor egymással beszélnek. Ezzel egyrészt a kommunikációba is hiba csúszik, másrészt pedig a nagyon mélyen eltemetett jobbik én jelzi benne ösztönösen az oda nem tartozást. Clay viszont nem fogja fel, hogy elvágódik, egyszerűen megmarad a kifelé nézés szünni nem akaró állapotában (Abádi 1994, 242–243). „Sokkal érdekesebb dolgok történnek egy könyvben annál, hogy szereted-e a karaktereket vagy sem – a szöveggel kapcsolatos technikai dolgok, vagy a narratív kifejtés illetve ki *nem* fejtés módjai” (Schumacher 2003, 89). Ezt maga Ellis nyilatkozta a már említett interjú alkalmával, amikor arról volt szó, hogy sokan nem úgy dolgozták fel és fogadták be a regényt, ahogy azt maga a szerző elvárta volna. Sőt, gyakran azonosították annak szereplőit Ellisszel, ami igencsak problematikus hozzáállás. Itt azért megjegyezhető, hogy több gyanús önéletrajzi elem is bekerült a regénybe, ami csapdába csalta az efféle nézeteket vallókat: a szerző életkora, Los Angeles-i jómódú családi háttere, nagypapjának a kaszinója, két húga stb. Sokkal fontosabb azonban a szöveg irodalmi megalkotottsága, a rövid és gyors tempójú egységek, a felszín alatti szövegelemek, a szövegen belüli utalásrendszerek megfejtése, valamint a regény más szövegekkel való párhuzamba állítása. A tradicionális, lineáris cselekményvezetés helyett Ellis körbejárja az eseményeket, pillanatfelvételeket mutat be, melyek összszegződéséből felépül(het) egy történet. Ellis szerint a filmszerű megjelenítésmód is teljes mértékben szándékos volt: „Nagyon fontos volt, hogy a regény filmszerű legyen, hogy az írás integrálja a film nyelvét. Emlékszem, milyen nagy hatással voltak rám a Robert Altman-filmek – különösen a *Nashville*, és annak csodálatos és lenyűgöző technikai megoldásai” (Schumacher 2003, 91).

Társadalmi dilemmák

„Az emberek félnek belekeveredni...” A regény kezdőmondata, mely többször is megjelenik egyfajta vezérmotívumként, nemcsak az idegentől való félelemre, az egymással szembeni közönyösségre utal, hanem sokkal inkább arra a kapcsolat-

rendszerre, mely eredetileg a biztonságot és bizalmat, szeretetet és megértést feltételezi, más szóval a családra, amit Ellis regényében pont ezen jegyek ellentéte ábrázol, tehát a bizalmatlanság, a kapcsolathány, a családtól való félelem. Ez a jelenség már a regény kezdetén kibontakozik, és végig szemtanúi lehetünk. Clay és anyja, illetve a két húga közti viszony egyértelműen azt mutatja, hogy a társas kapcsolatoknál szinte minden fontosabb. A regény hősei számára ugyanis a legnagyobb, s talán az egyetlen érték a fogyasztás, az anyagi szükségletek folytonos kielégítése, a materializmus minden lehetséges formája: a korlátlan és céltalan vásárlások, a reklámok tömkelege, sztárok és márkák, plázák és szupermarketek. Sőt, a történet még ennél is továbbmegy: a szereplők saját maguk válnak árucikké. „*Bárcsak ő lenne eladó!*” (Ellis 2010, 27) – ez a tipográfiailag is megkülönböztetett mondat a regényben előfeltételezi a későbbi eseményeket, méghozzá azt, ahogy Julian prostituálttá válik. Még a családtagok is kellemetlenül érzik magukat a másik jelenlétében, arról már nem is beszélve, hogy értelmes társalgást egyáltalán nem folytatnak. A gyermek–szülő viszonyra több példa is felhozható lenne, de az alábbi kifejezetten jól szemlélteti az adott problémát:

- Hol vannak a szüleid? – kérdezem.
- A szüleim?
- Aha.
- Asszem, Japánban.
- Mit csinálnak ott?
- Vásárolnak.
- Bólintok.
- De az is lehet, hogy Aspenben vannak – mondja. – Nem tők mindegy? (Ellis 2010, 57)

L. Varga Péter és Fodor Péter az ilyen és ehhez hasonló párbeszédet vizsgálva az alábbi megállapításra jut: „Amennyiben ezeket a dialógusokat nem pusztán a bennük termelődő kommunikációs deficit társadalomkritikai példaértéke szempontjából vesszük szemügyre, akkor a megszólalások s az őket kísérő szereplőleírások látványosan klisékből építkező jellege tűnhet föl számunkra” (Fodor – L. Varga 2012, 26). A szülők és gyermekeik viszonyával kapcsolatban idézik továbbá Medgyes Tamás értekezését, mely szerint a „*Less Than Zero* a meg nem értés dokumentuma is, és kifejezetten a kommunikáció lehetőségei és technikái szempontjából reflektál a problémára, némi öniróniával” (Medgyes 2003, 19). A parodisztikus elemek, az irónia és a groteszk szintén meghatározó eszközökké válnak Ellis regényében. Fontos szerepet töltenek be a különféle bulvárlapok és azok ábrázolásmódjai, ráadásul maguk a szereplők a szüleik tartózkodási helyéről is ezekből az újságokból szereznek tudomást. Ellis gyakran – szintén ironikus módon – felborítja az olvasó elvárásait. Remek példa erre Claynek és a pszichiáterének az esete, amikor a segítségre szoruló, már-már zokogó Clay egyáltalán semmiféle segítségre nem számíthat orvosától, sőt a történetből kiderül, hogy tulajdonképpen a pszichiáttere szorul kezelésre, ő az, aki egyfolytában beszél, s a betege a hallgatósága (Ellis 2010, 125–126). Nem ez az egyedüli példa arra, hogy a regényben

valamilyen módon a szerepcseré elve érvényesül. A szövegben fellelhető ironikus hang segítségével próbál a főszereplő egyfajta távolságot tartani mindentől, amivel esetleg nem tud azonosulni. Az már más kérdés, hogy ez mennyire sikerül neki. Az elbeszélő pusztán közvetíti azt, amit lát, a leírások mentesek mindenféle kommentártól – Fodor Péterék szerint ez lehet az irónia forrása a műben (Fodor – L. Varga 2012, 46). Ide tartoznak még az állandóan ismétlődő mondat- és gondolatfoslányok, visszatérő motívumok, mint pl. „Itt eltűnhetsz”; „Az emberek félnek belekeveredni”; „Bárcsak ő lenne eladó”, vagy a különböző jelzők: pénzes, szőke, barna, napszemüveges stb. A repetíció effajta funkciója szintén az irónia jelenlétére enged következtetni, valamint a kiüresedett, körben forgó lét hangsúlyozására. Itt jöhet képbe az identitás és individualitás kérdésének problematikája is, mely a *Nullánál is kevesebb* esetében kiemelkedő jelentőséggel bír. A materializmus mint az egyedüli értékrend a regényben olyan erős, hogy az embereket nemcsak hogy irányítja, hanem egyenesen elnyeli és árucikké, valamint teljesen egyenlővé teszi. A szőke hajú, leburnult, napszemüveget viselő karakterek tökéletesen egyformák és felcserélhetők.

Ellis hősei állandóan úton vannak, a történet fő szervező struktúrája a folyamatos helyszínváltás és az utazások, ezért nem meglepő, hogy Stemler Miklós szerint a mű akár „roadregényként” is olvasható. Ugyanakkor ezek az utazások valójában céltalanok és csak a körkörös ismétlődésen van a hangsúly, melyet a narráció szintjén a camera-eye technika teremt meg. Ez abban nyilvánul meg, hogy az elbeszélő érzékelő automata módjára rögzíti a történéseket, és csak nagyon kevés teret hagy a reflexióknak, valamint az ok-okozati viszonyok összekapcsolása sem működik (Stemler 2001, 1–2). Ez jól megfigyelhető például akkor, amikor Clay barátnője segítségért „kiált”, de ő csak az esemény mechanikus rögzítésére képes, arra azonban már nem, hogy esetleg a kérés gyakorlati voltát felfogja, megértse, hogy ténylegesen „segítsen rajta”: „...valaki piros filctollal, gyerekes macskakaparással telefirkálta az asztalt azzal, hogy »Segíts rajtam«” (Ellis 2010, 123). Ez az ironikus olvasat még tovább erősödik a fentebb említett pszichiáter karaktere révén, aki groteszk módon szintén nem veszi figyelembe betege segélykiáltását. Erre a passzív recepcióra szintén jó példa lehet az is, amikor Clay elkíséri elzüllött és prostituálttá vált barátját, Juliant, hogy egy sokkal idősebb férfivel folytatott nemi együttlétét nézze meg. A szintén sokat idézett mondat ekkor hangzik el: „És hogy csak az számít, hogy látni akarom a legrosszabbat” (Ellis 2010, 176). Stemler Miklós véleménye szerint Clay az így szerzett tapasztalatait nem tudja értelmezni, ezt a passzív recepciót pedig a tévézés folyamatához hasonlítja, mely a regény egészén végigvonul.

Nem mellesleg a szöveg erénye, hogy a témakörön kívül maga az elbeszélés is képes „lemodellezni” ezt a fajta életszemléletet (Stemler 2001, 1–2). A tévézés egyébként a zenével összhangban jelenik meg, hiszen csakis kizárólag az MTV-t, azaz a zenecsatorna műsorait nézik. A televízió mint a passzivitás vitathatatlan eszköze, az MTV a *Nullánál is kevesebb*hez tartozó tanulmányokban, értelmezésekben mindig visszatérő témaként jelenik meg, sőt a művet a megjelenése után MTV-regénynek is nevezték. Ahogy korábban említettem, a filmszerű megjelenésmód Ellis részéről teljes mértékben szándékos volt. Ezt támasztják alá többek között a regény mediális elemei is: a zenei utalások, a televízió, az MTV állandó

jelenléte, a magazinok és bulvárlapok, a videoklipek és a videóklipként működő pergő párbeszédok és fejezetek. A különböző médiumok állandó jelenlétéhez hozzátartozhat az is, hogy a szereplők nagy zenerajongók (egyébként Ellis maga is az, sőt zenekara is volt), erről árulkodnak a posztterek és plakátok, kazetták és videók. A már említett regénycímen kívül is számos Elvis Costello-utalás jelenik meg a műben. Ezenkívül zenei utalásként működnek a dalszövegek és dalcímek, melyek nagyon érdekes funkcióval bírnak: előrevetítik a későbbi eseményeket. A szövegben előforduló intermediális utalásrendszereket rendkívül pontosan elemző Fodor Péter és L. Varga Péter megállapítja, hogy Ellis már ebben a könyvében különleges érzékenységet mutat regényszöveg és technikai médiumok összetársítása terén: „a tér és időmegjelöléssel kezdődő rövid jelenetek, melyek olykor maguk is egymáshoz lazán kapcsolódó képekből állnak, a gyakori és hirtelen vágások az 1981-ben induló, tehát a regény születésekor nagyon friss zenecsatorna által sugárzott, kevert médiumú és műfajú videoklip működésével állíthatók párhuzamba” (Fodor – L. Varga 2012, 53).

Természetesen az itt felsorakoztatott médiumközi utalásokon kívül még számos ilyen található a regényben és azok folytatásaiban egyaránt. Az viszont, hogy ez milyen olvasási stratégia bevonásával válik érthetővé, hogyan válik rendeltetészerű eszközévé a regénynek, függ attól, hogyan épül be a szövegbe, illetve, hogy mely jelentésrétegeik válnak erőteljesebbé a rekontextualizáció által.

Ahonnán nincs kijárat: *Amerikai Psycho*

Az Ellis-életmű harmadik darabja, a hírhedtté vált *Amerikai Psycho* a szerző legnagyobb port kavaró regénye lett, melyről a mai napig jelennek meg újabbnál újabb tanulmányok és értekezések. Az alábbiakban nézzünk meg olyan jelenségeket és párhuzamokat, melyek fontosak lehetnek az elemzések szempontjából.

Ahogy az előző fejezetben már említésre került, a *Nullánál is kevesebb* című regénnyel ellentétben, melyet joggal tartunk minimalista alkotásnak, ebben az esetben sokkal inkább a posztmodern sajátos jegyeit vélhetjük felfedezni. Gondoljunk csak az irónia, reflexivitás, elidegenítés, intertextualitás adta lehetőségek kiváló alkalmazására. Bán Zsófia szerint azonban nem a minimalizmus kontra posztmodern paradigmaváltásáról van itt szó; a regény „sokkal inkább a modernizmus zárt/nyitott műveinek rendszeréből a posztmodernizmus »nyitott szerialitásába« való átmenetet képezi” (Bán 2004, 5). Egy olyan összetett elbeszélői szerkezettel találja magát szembe az olvasó, mely az elbeszélés médiumának fontosságát helyezi előtérbe, ezzel is eltávolítva Ellist a minimalizmustól. Ebben a regényben az irónia még nagyobb szerepet tölt be, általa mutatja be a szereplőit és azok konzumvilágát, melyek tulajdonképpen a tömegkultúra termékeiként és ezzel egyidejűleg a paródiájaként működnek.

Az *Amerikai Psycho* ugyanúgy nem szolgál az olvasó számára összefüggő cselekménnyel, mint az elődje, a *Nullánál is kevesebb*. Az a cselekményszál, mely ott nehezen ugyan, de identifikálható a Clay és Blair általi kapcsolat fokozatos tönkremenéséeként, itt már a hősök önmaguk összetörésével válik egyenértékűvé. Míg a

regény első harmadában Bateman (a főszereplő) felszínessége, az ő ismeretségi köre és az egész yuppie-társadalom bemutatása jelenik meg, addig a második harmadban a karakterek azonossága és egymással való felcserélhetősége rajzolódik ki, mely Paul Owen meggyilkolásának jeleneténél fejeződik ki leginkább. Az emberek egyenértékűsége és egyfajta felcserélhetősége lehet az egyik fő oka Bateman belső szenvedésének, mely a későbbi történetekben előtérbe helyeződik, és ez lehet az oka annak, hogy a regény utolsó harmadának elejétől kezdődően megsokszorozódnak az erőszakos cselekedetek. Bateman brutalitásának csúcspontját egy vad ámokfutásban, a *Hajsza, Manhattan* című fejezetben éri el. Ez után a tetőpont után a regény ismét lassabb üteművé válik, és többek között az is világos lesz az olvasó számára, hogy Bateman sosem fog leállni, hogy továbbra is gyilkolni fog, mert abból a „pokolból”, amelyben ő él, és amit ő képvisel, nincs kijárat. Így nyerhet végül megerősítést a regény kezdőmondata és Dante művének jól ismert intertextusa, a KI ITT BELÉPSZ, HAGYJ FEL MINDEN REMÉNNYEL a mű végén, a zárómondat által: NEM KIJÁRAT.

A fogadtatás és az azt befolyásoló zavaró jelenségek

Az *Amerikai Psycho* az a könyv, amely már a megjelenése előtt is óriási vitákat generált, és irodalomtörténeti szempontból is jelentős a recepciótörténete. Ennek oka rendkívül összetett és szerteágazó, az alábbiakban megpróbálom összegezni, hogy miért.

L. Varga Péterék felhívják a figyelmet arra, hogy ez a regény egy speciális eset, mégpedig abban a megközelítésben, hogy azzal szembesíti kutatóját, hogy az irodalmi nyilvánosság már nem korlátozódik a szerzők, könyvek, szövegek, kritikusok, irodalomtudósok körére. Az *irodalom mint üzem* működésénél – ezáltal a regényt körülvevő vitánál is – már olyan mellékszereplők is a diskurzus résztvevőivé váltak, mint például a szerkesztőségi munkatársak, kiadóvezetők, könyvtárosok, könyvkereskedők, társadalmilag elkötelezett „olvasók”. Az is sokatmondó, hogy mennyire új keletű dolog volt az, hogy ilyen rétegek is az irodalmi nyilvánosság részesei lettek. Ellis a kialakult botrány után azt mondta, hogy a regényírás során legfeljebb arra számított, hogy a sorozatgyilkosok fognak tiltakozni ellene (vö. Fodor – L. Varga 2012, 85). Megemlíthető még maga a médiaesemény is, mely hatalmas méreteket öltött és rengetegen tettek szert hírnévre épp a regény kritizálása által.

A regény kiadása előtt a *Time* és a *Spy* magazinokban megjelent két rövid, ám korántsem erőszakmentes részlet a regényből, mely nagyban hozzájárult a könyv megjelenését ellenző kampány kialakulásához. Az eredeti kiadó, a Simon & Schuster – mely 300 000 dollárral megelőlegezte a készülő művet – egyszerűen visszalépett és nem adta ki a könyvet, melyet azzal indokolt, hogy a jó ízlés és társadalmi felelősség mindennemű haszonszerzésnél fontosabb számukra. Ez abban az 1990. december 16-án megjelent *New York Times*-cikkben olvasható, mely az imént említett két magazinközlésre reflektált és a teljesség igénye nélkül az alábbi elmarasztaló jelzőket használta: szadista, undorító, gyűlöletes, utálatos, értelmetlen, egészségtelen, értéktelen, ócska, hulladék (Rosenblatt 1990). Ahogy monda-

ni szokás, a negatív reklám is reklám, sőt a regény kézírata negyvennyolc órán belül elkelt. A Knopf, a Random House leányvállalata vette meg a jogokat, majd 1991 márciusában megjelent az *Amerikai Psycho*. A kiadás után egyre több feminista véleményformáló lépett színre, akik általában a nők ellen elkövetett erőszakokat nehezményezték a könyvben. Ezen kívül a regényt erőszakosan elítélő és elutasító kritikai reakciók egész sora látott napvilágot, melyet már számos tanulmány és szakirodalom részletesebben elemez, így én nem tartom lényegesnek azok újbóli summázását (bővebben pl. Fodor – L. Varga 2012, 83–93; Sári 2010; M. Nagy 1999). Mindannyiunkban felmerül azonban a kérdés: mégis mi lehetett az oka annak, hogy ez a regény – az Egyesült Államok történetében egyedülálló módon – ennyire „kiverte a biztosítékot”? Tegyük egy próbát a kérdés megválaszolására!

Ellis első regénye ugyanúgy hemzseg az erőszakos cselekedetektől. Ennek ellenére, ha párhuzamot vonunk a *Nullánál is kevesebb* és az *Amerikai Psycho* agresszív jelenetei között, akkor megállapíthatjuk, hogy az elbeszélői alapelv újrafogalmazásával van dolgunk, hiszen a korábbi mű történetmondója, Clay megfogalmaz egy nagyon minimális és bizonytalan indoklást arra, hogy miért sétáljon ki abból a szobából, ahol a tizenkét éves kislányt megerőszakolják: „...nem hiszem, hogy ez helyes” (Ellis 2010, 194). Az 1991-ben megjelent regény azonban nem szolgál semmiféle morális fogódzóval – és pontosan ebben rejlik az, ami a szöveg hatását alapvetően meghatározza. Az elmarasztaló kritikák nagy része továbbá azt is felrótta, hogy nem derül fény a főszereplő tetteinek belső motivációjára. Az ok-okozatiság hiánya, a főhős motiváltsága, illetve a gonosz méltó büntetése és a világ rendje iránt érzett olvasói igény ilyen formában tehát kielégítetlen marad.

Az olvasás során a befogadó általában megpróbál azonosulni az elbeszélővel, esetleg valamely szereplővel. Itt jelentkezik a következő probléma, mely az olvasó számára szokatlan, furcsa, esetleg zavaró hatást kelthet: egyszerűen képtelen azonosulni az elbeszélővel. A korabeli kritikák például azt is nehezményezték, hogy Ellis „agyatlan fogyasztóként” ábrázolja a manhattani yuppie-kat. Sári B. László nagyon helyesen világít rá arra, hogy Patrick Bateman a kulturális fogyasztás „értő kritikusaként” és nem hétköznapi fogyasztóként jelenik meg a regényben. Az *Amerikai Psycho* azt a kényes társadalmi jelenséget is ábrázolja, hogy az, ami az elbeszélőnek anyagi jólétéből adódóan bőségesen megadatott, arra az alsó középosztály csupán csak vágyakozhat. Ezért értelmezhető a kritikusok körében az „agyatlan fogyasztó” az utálat jeleként (Sári 2010).

Feltűnő jelenség, ami már a *Nullánál is kevesebbnél* is megfigyelhető, de itt már halmozottan igaz, hogy az elbeszélő nem rendelkezik identitással. Mindenfajta önazonosságát vagy a televízióból származtatja, vagy azokkal a termékekkel azonosítja magát, amelyeket épp vásárolt. Bán Zsófia kijelentésével értünk egyet, melyet már a regényhez írt utószóban kiválóan megfogalmaz: „A regényben a személytelenség, arctalanság pornográfiája tombol, partikularitása, identitása, bizonyossága itt csak a tárgyaknak van, csak a különböző márkanevek ismerhetők fel biztosan, a személyek nem.” (Bán 1999, 576) Ez a hatás csak még erőteljesebb lesz, amikor kiderül, hogy Bateman nem az egyedüli, ugyanis senki más nem hiszi, hogy rendelkezne identitással, valamennyien összekeverik egymást. Néha fogalma sincs az elbeszélőnek arról, hogy épp kivel beszél. Ez is kiváló példa az ábrázolt

társadalomban meglévő szériálét jelenségére: mindenki csinos, jól öltözött és gazdag, így senki sem emlékszik pontosan a másik nevére, sőt a meggyilkolt emberek többségét nem is keresik – fel sem merül az egyének hiánya (Kékesi 1996, 71).

Az elbeszélő alapvető állapotában *semmit sem csinál*, csak vásárol, majd elmeséli, hogy mit vásárolt, hogy milyen zenét hallgatott. Tévét néz, kokaint vág az American Express hitelkártyájával és rendületlenül kozmetikázza magát, majd oldalakat olvashatunk arról, hogy milyen arckrémeket használ. A zavaró jelenségek sora egyre nő, amikor kiderül, hogy ezeken kívül azért mással is foglalkozik: nőket ver ruhafogással, hajléktalanokat kínoz és öl meg, kollégákat gyilkol, nőket és férfiakat csonkít és főz meg, több nőt meg is erőszakol, majd fűrógéppel feldarabol stb. Ellis egy új és különleges eljárást alkalmaz: nem tesz különbséget az elbeszélői nyelvben. A gyilkosságokat is ugyanazon a szenvtelen hangon közli, mint a korábbi eseményeket, például a vacsoráját.

Félmeztelen vagyok, úgy tanulmányozom magam az X-kluzív kondicionálószalonnal öltözőjében a mosdókagylók fölötti tükörben. A karizmom duzzad, a gyomorfalamban feszesebb nem is lehetne, a mellem akár az acél, a hasfalamban kökemény, a szemem fehérje, mint a jég. Az öltözőszekrényemben három vagina hever, melyeket nemrégiben metsztem ki mindenféle nők testéből, akiket a múlt héten öltem meg. Kettő már meg is van mosva, a harmadik még nincs. Az egyikre hajcsattal kedves kis svájcisapkát tűztem, a kedven-cemre pedig kék szalagot (Hermés) kötöttem (Ellis 2016, 526).

Az elbeszélő számára tehát nincs semmiféle különbség a vásárlás és a mézszárlás között. És, hogy a felsoroltakon kívül mit csinál még az elbeszélő akkor, amikor épp nem gyilkol? Például a végtelenségig sorolja a márkaneveket, különös tekintettel az ásványvizek típusaira, vagy szinte már szaklapokba illő leírásokat ad kedvenc együtteseiről, énekeseiről. Fodor Péter és L. Varga Péter felveti annak a gondolatmenetnek a lehetőségét, mely szerint: „az azonos szintaktikai funkcióval bíró elemek halmozása, a személynevek és árucikkek leltárszerű felsorolása, a személyiség ismételtetésének és kicserélhetőségének tapasztalata Andy Warhol sorozatképeit is fölidézheti” (Fodor – L. Varga 2012, 122).

Az itt felsorolt zavaró jelenségek összessége kellett ahhoz, hogy ennek a regénynek a befogadása, a körülötte kialakult viták irodalomtörténeti szempontból is emlékeztetések maradjanak. Hiszen jól látható, hogy a fentebb említett (és a nem említett) kritikák többségében megfogalmazódott egy fontos alaptétel: nincs morális ítélethozatal, nincs sikeres nyomozás, nincs lelkiismeret-furdalás és nincs vége a gyilkolásnak sem. Az erőszak megtestesülését pedig nem egy külső – mint ahogy azt a *Nullánál is kevesebb* elbeszélője, Clay teszi –, adott esetben például egy nyomozó szemszögéből, hanem a gyilkoséból, belső nézőpontból mérjük fel. Ez a gyilkos azonban a befogadó számára szokatlan: nincs explicit módon kifejezett indítéka a gyilkosságokra. Az indíték mondhatni maga a gyilkolás. Továbbá, hogy a hatás még erősebb legyen, a laikus olvasó még ígéretet sem kap, de még csak nem is reménykedhet abban, hogy Pat Bateman befejezi a vérengzést.

„Én egy közveszélyes pszichopata vagyok.” Vagy mégsem?

A regény olvasójának egy idő után bizonyára feltűnik, hogy Bateman fokozottan érdeklődik a sorozatgyilkosok iránt. Ez az első olyan tulajdonsága, mellyel kitűnik a társai közül. Erre kiváló példa, amikor egy párbeszéd során a barátainak felemlíti Ed Geint és az ő álláspontját a nőkről, aki először elgondolta, milyen lehet rendesen megismerkedni egy nővel és beszélgetni vele, végül, hogy miként mutatna a feje egy pózna végén. A társai ezzel a közbeszólással nem tudtak mit kezdeni, zavarukban felnevettek (Ellis 2016, 134). Világosan kiderül a szöveg egészéből, hogy egyes bűnözők tevékenységével teljesen tisztában volt, többször hivatkozott rájuk, gyakran már példaképnek is tekintette őket. Így talán nem elhamarkodott az a kijelentés sem, hogy cselekedeteiben szerepe lehetett sorozatgyilkos és ámokfutó „elődjeinek”, melyek valós történelmi személyiségek, brutális gyilkosságaikat valóban elkövették. Ed Gein és Jeffrey Dahmer például szexuális és kannibalisztikus vágyait élte ki áldozatain, Gein ráadásul azok húsát és bőrét felhasználva különféle tárgyakat is készített. Patrick foglalkozott más sorozatgyilkosokkal is. Meghatározó volt számára például Ted Bundy, akinek a nevéhez harminc gyilkosság fűződik, aki ugyanúgy külsőre a megnyerő, intelligens oldalát mutatta, de áldozatai között szintén megtalálhatók nők és fiatal lányok, sőt még egy tizenkét éves is. Bundyt végül 1989-ben kivégezték, épp abban az évben, amikor Ellis megkezdte a regény írását. Nagy érdeklődéssel figyelte továbbá Charles Manson és David Berkowitz „pályafutását” is. A regény főszereplője egyszerre szolgál kriminológiai és filmtörténeti mintázatként, ugyanis a hasonlóság tagadhatatlan Bateman karaktere és a klasszikus slasher horrorok szadista elkövetői között (Fodor – L. Varga 2012, 109). A filmes médiumok tekintetében érdekes kérdés lehet, hogy *A texasi láncfűrész mészárlás*, vagy épp Freddy Krueger karaktere miért volt befogadhatóbb a közönség, a nagyrédemű számára. Ezek a filmek a műfaj abszolút klasszikusainak számítanak, ugyanúgy telítve vérengzéssel és erőszakkal. A válasz erre valószínűleg abban rejlik, hogy ezek az alkotások mind szolgálnak egyfajta indoklással, lélektani magyarázatokkal.

Ed Gein történelmi jelentőségű brutalitása azért sem elhanyagolható, mert az *Amerikai Psychón* túl más jelentős művek inspirációjaként is szolgált. Ő adta az ihletet például Buffalo Bill karakterének megformálásához is, *A bárányok hallgatnak* című regény és annak filmadaptációjához egyaránt. A Thomas Harris által írt regény 1988-ban jelent meg és nagysikerű klasszikussá vált, díjazott darab lett. A siker tovább halmozódott, amikor 1991-ben elkészült a filmes adaptációja is Jonathan Demme rendezésében: öt Oscar-díj, Golden Globe- és BAFTA-díjak, számos egyéb elismerés és jelölés. Ugyanebben az évben jelent meg az *Amerikai Psycho* is, amely – egy kis túlzással – szinte teljesen ellentétes fogadtatásban részesült. Ennek oka rendkívül egyszerű. *A bárányok hallgatnak* című könyv, illetve a film is esztétikai kategóriákban gondolja el és interpretálja a gyilkosságokat, a morális borzalmat. Azt a látszatot próbálja kelteni, mintha az áldozatok nem valódi emberek, hanem csak műalkotások lennének, amit az FBI-ügynöknek kell megfejteni. Az áldozatok tulajdonképpen térképként működnek a gyilkos megtalálásának folyamatában. Nagyon fontos, hogy bár a gyilkosságok legalább annyira kegyetlenek, mint

Ellis regényében, itt mindig a nyomozó szemszögéből látjuk az eseményeket, és mindig annak reményében, hogy a végén az elkövető elnyeri méltó büntetését. Ezzel szemben az *Amerikai Psycho* esetében az elbeszélés kizárólag a gyilkos szemszögéből zajlik, aki ugyanúgy kezeli az embereket, mint a fogyasztási cikkeket. Az Ellis által ábrázolt világ teljesen áttekinthetetlen mind számunkra, mind a gyilkos számára a regényben. A bűnre következő bűnhődés narratívája nem valósul meg. Nincs lehetőség a megváltásra és nincs lehetőség a bűnhődésre és a büntetésre sem ebben a világban – a per technikai okok miatt elmarad, ugyanis nincs, aki ítélkezzen felette, sem ő maga, sem senki más (Bán 1999, 575). A regényben nem alakul ki az a külső perspektíva, mely a bűnügyi történetekben (pl. *A bárányok hallgatnak*ban) a nyomozó munkája által jön létre, s amely nem pusztán a *mi történt*, de a *miért történt* kérdésre is válasszal tudna szolgálni (vö. Fodor – L. Varga 2012, 109). A regény olvasása alatt, illetve után okkal merül fel a kérdés: a főszereplő, Bateman ténylegesen elköveti-e agresszív cselekedeteit, vagy ez pusztán a képzeletének a szüleménye? Bán Zsófia szerint amennyiben az utóbbi lépne érvénybe, akkor az effajta értelmezés azonnal ártalmatlanná tenné a könyvet – tehát idealizálná azt. Felveti továbbá azt a tényt is, mely szerint a mű egyfajta szimulákrumként is működik, hiszen az a valóságnak egyenrangú része, megisméltése, ugyanis a könyv megírása önmagában is a könyvben leírt szörnyűségek sorozatába illik (Bán 2004, 8).

Julian Murphet teljes meggyőződéssel állítja, hogy Bateman tettei csupán a képzeletének a szüleményei (Murphet 2002, 48). Owen eltűnése szerinte nem lehet bizonyíték a gyilkosságra, hiszen több karakter is indokolatlanul köddé válik a regényben, gondoljunk csak Tim Price-ra. Nagy valószínűséggel egy megbízhatatlan elbeszélővel van dolgunk, hiszen csak tőle értesülünk arról, hogy lemészárolta Paul Owent, majd szintén tőle tudjuk meg, hogy találkozik vele az utcán. És arról sem fedezhetünk meg, hogy Bateman vallomását egy olyasvalaki próbálja meg cáfolni, aki egyáltalán nem nevezhető megbízható külső távlatnak, hiszen hogyan lehetne Harold Carnes állításának hinni, ha ő maga Davis Donaldsonnak véli Bateman-t? A regény befogadásánál tehát még annak a kérdésnek a megválaszolása is problémás, hogy vajon mi tekinthető a fiktív világban reálisan megtörténő eseménynek (Fodor – L. Varga 2012, 113). Az immanens világ egycsapásra megkérdőjeleződik, amikor a korábban meggyilkoltról kiderül, hogy életben van. H. Nagy Péter rávilágít arra, hogy a regény narratív szerkezetét nem pusztán „egy történet elbeszéléseként” kell értelmeznünk, és az alábbi megállapításra jut: „Paul Owen története felszámolódik, elbeszéléseiben létezik pusztán, melyek (jelen esetben) az eldöntetlenség alakzata mentén »rendeződnek«. Fontosabb lehet természetesen, hogy eme kontingenciát csakis az olvasó trópusa írhatja bele a regény szövetébe, hiszen az elbeszélésben nem reflektálódik e viszony” (H. Nagy 1999, 117). A valós és az imaginárius közti viszony egyre feszesebbé válik azáltal, hogy a fikcióképző aktus folyamatosan emeli át a márkák, szereplők, szórakozóhelyek és cégek neveit a külső kontextusból, azaz a tömegkultúrából. A főszereplő, Bateman által nézett filmek és a különböző műsorok pedig a szó szerinti átvételekről tanúskodnak. Ezzel együtt meg kell azonban jegyezni, hogy nem húzható éles határ a valós és a fiktív között a regényben, ugyanis a *Hajsza, Manhattan* című fejezet kivételével én-el-

beszélés működik. Sokkal inkább a kettő egymásba játszása történik (vö. Seress 2003, 116).

A kettős én megléte azért is problémás kérdés és azért sem jelenthető ki egyértelműen, mert Bateman tudatosan próbálja meg felhívni a társai figyelmét arra, hogy valami nincs rendben. Folyamatosan jelzéseket tesz a felszín alatti énjéről, amit azonban a körülötte lévő világ teljes mértékben figyelmen kívül hagy. A regényben már az első fejezetben bevallja, hogy kicsoda is ő valójában: „Ő egy nagyon helyes kisfiú, igaz-e, cucikám? – Nem éppen – motyogtam magamban – én egy közveszélyes pszichopata vagyok” (Ellis 2016, 34). Itt szintén jól látható az a már-már parodisztikus különbség, ahogyan a külvilág tekint Batemanre és ahogy Bateman tekint saját magára. Másik kiváló példa: amikor társai megkérdezik, hogy mihez van kedve, így válaszol: „Én a legszívesebben... péppé verném egy nő arcát egy téglával” (Ellis 2016, 445). Eszünkbe juthat még az a rész is, amikor tömeggyilkosnak öltözik egy halloween-buliban, de nem ő nyeri díjat, mert nem volt eredeti a jelmeze – holott mint a részből kiderül, nagyon is az volt (Ellis 2016, 468). Ezek a jelenetek tovább erősítik a regény ironikus olvasatát.

Érdekes és egyáltalán nem elhanyagolható tény, hogy Ellis egy jóval későbbi regényében, a *Holdparkban* az elbeszélő által hogyan nyilatkozik a vizsgált kérdéskörünkről és az *Amerikai Psychóról*. A könyvben egy ál-önéletrajzi narrátorral találkozunk, melyről részletesebben Fodor Péterék könyvének vonatkozó fejezetében olvashatunk (Fodor – L. Varga 2012, 193–205). Ellis (így hívják ugyanis az elbeszélőt) világos álláspontot fogalmaz meg, mellyel tulajdonképpen igazat ad Murphet korábbi feltételezéseinek és az imént említett téziseknek is:

Amellett Patrick Bateman nyilvánvalóan megbízhatatlan elbeszélő, és ha az ember ténylegesen elolvassa a könyvet, alighanem kételkedni fog benne, hogy ezek a bűncselekmények egyáltalán megtörténtek-e. Komoly célzások voltak arra, hogy csak Bateman agyában játszódtak le. [...] A társadalomról szólt meg az erkölcsökről és szokásokról, és nem nők feldarabolásáról. Hogyan olvashatta a könyvet bárki is úgy, hogy ezt nem látta? (Ellis 2008, 210–211)

Összességében viszont hiba lenne csakis kizárólag ezen kijelentésekre támaszkodni és Bateman fantáziavilágával magyarázni mindent, ezzel egyidejűleg pedig figyelmen kívül hagyni az erőszak ábrázolása által kialakult hatást. Ellisnek ugyanis elképesztően kifinomult módon sikerült az olvasót manipulálni az erőszak megjelenítésével. Az olvasónak az a reménye, mely szerint az agresszív cselekedetek, gyilkosságok csupán csak az elbeszélő képzeletében történtek meg, további bizonyíték a regény működésének hatékonyságára. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy ahogyan Patrick cselekedetei egyre brutálisabbak, mellette ugyanúgy egyre nevetségesebbek is. Innen nézve egyértelmű, hogy a regény megjelenésekor hangoztatott „szépirodalom megalázása” szóba sem jöhet – sokkal inkább a tömegkultúra eszközkészletének paródiájáról van szó (vö. Seress 2003, 118).

Megállapítható az is, hogy Ellis regényeiben a különböző médiumok által formált világ veszi át az emberi kapcsolatok helyét, melyek folyamatosan üresednek ki és szűnnek meg, a kommunikációra képtelen szereplők és elbeszélők pedig önkén-

telenül esnek áldozatául e kegyetlen és könyörtelen univerzumnak. Fontosnak tartom hangsúlyozni azt is, hogy a regények során fennáll az ironikus olvasat lehetősége, mely biztosítani tudja azt, hogy a szöveg távolságot tartson önmagától – ezért tud ennyire kiválóan működni a fogyasztói társadalom szatirikus kritikusaként, Bret Easton Ellisnek a szövegvilága. Arra azonban, hogy ezt mindenki megértse, csak e remekművek elolvasása (és újraolvasása) után adatik lehetőség.

Irodalom

- Abádi Nagy Zoltán (1994): *Az amerikai minimalista próza*. Budapest: Argumentum.
- Bán Zsófia (2004): Túl a minimalizmuson. Paradigmaváltás Bret Easton Ellis *Amerikai Psycho*jában. *Prae*, 2004/2, 5–11.
- Bán Zsófia (1999): Yuppikarusz bukása. In: Bret Easton Ellis: *Amerikai Psycho*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Berta Ádám (2009): Leértékelt árak a valóság polcán. *Prae*, 2009/2, 5–14.
- Deisler Szilvia (2009): Párhuzamos viszonyok. *Partitúra*, 2009/1, 113–140.
- Ellis, Bret Easton (2016): *Amerikai Psycho*. Ford. Bart István. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Ellis, Bret Easton (2008): *Holdpark*. Ford. M. Nagy Miklós. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Ellis, Bret Easton (2011): *Less Than Zero*. London: Picador.
- Ellis, Bret Easton (2010): *Nullánál is kevesebb*. Ford. M. Nagy Miklós. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Fodor Péter – L. Varga Péter (2012): *Az eltűnés könyvei. Bret Easton Ellis*. Budapest: Palimpszeszt – Prae.
- Freese, Peter (1990): Bret Easton Ellis, Less Than Zero: Entropy in the ‚MTV Novel‘? In: Reingard M. Nischik – Barbara Korte (szerk.): *Modes of Narrative*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 72–73. Elérhető: <https://www.enotes.com/topics/bret-easton-ellis/critical-essays>
- Gray, Paul (1985): Zombies Less Than Zero. *Time*, 1985. Elérhető: time.com/time/magazine/article/0,9171,958533,00.html
- Harris, Thomas (1991): *A bárányok hallgatnak*. Ford. Faludi Sándor. Budapest: Magvető.
- H. Nagy Péter (1999): Imaginárium I. In: Uő: *Kánonok interakciója*. Budapest: Fiatal Írók Szövetsége.
- Kékesi Kun Árpád: Az értelemhiány keresztútjai. *Literatura*, 1996/1, 61–73.
- Medgyes Tamás (2003): *Felszíniesség, ismétlés, intertextualitás: A kortárs amerikai próza olvasása*, Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. Elérhető: <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/75>
- M. Nagy Miklós (2001): *Mert megöltük az összes polipot. Az üresség perverzítése Bret Easton Ellis műveiben*. Elérhető: <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00044/polip.htm>
- Molnár Gábor Tamás (2005): *Világirodalom a modernség után*. Budapest: Hatágú Sip Alapítvány.

Murphet, Julian (2002): *Bret Easton Ellis's American Psycho: A Reader's Guide*. New York: Continuum contemporaries – Bloomsbury Academic.

Rosenblatt, Roger (1990): Snuff This Book! Will Bret Easton Ellis Get Away With Murder? *The New York Times Book Review*. Elérhető: <http://www.nytimes.com/1990/12/16/books/snuff-this-book-will-bret-easton-ellis-get-away-with-murder.html?pagewanted=all>

Sahlin, Nicki (1991): *But This Road Doesn't Go Anywhere. The Existential Dilemma in Less Than Zero*. Elérhető: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00111619.1991.9933817>

Sári B. László: *Az új irodalmi érzékenység: az Amerikai pszichó és a transzgresszív regény kialakulása*. Elérhető: <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2010/XIX.-evf.-2010.-majus/Az-uj-irodalmi-erzekenyseg-az-Amerikai-pszicho-es-a-transzgressziv-regeny-kialakulasa>

Schumacher, Michael (2003): Interjú Bret Easton Ellisszel. Ford. Sággy Miklós. *Helikon*, 1–2, 88–101.

Seress Ákos (2003): Identitás és brutalitás: a személyiség problémája az *Amerikai Psychó*-ban. *Iskolakultúra*, 2003/4, 115–118.

Stemler Miklós (2001): *New York-i éjszakák. Ellis-korpusz szilánkjai*. Elérhető: <http://magyar-irodalom.elte.hu/prae/pr/200106/28.html>

Steuer, Horst (1995): *Der Schein und das Nichts: Bret Easton Ellis' Roman Less Than Zero*. Essen: Die Blaue Eule.

Mese, disztópia vagy tanúságtétel?

Margaret Atwood *A szolgálólány meséje* című regényének műfaji vizsgálata

Mucha Dóra

Tale, Dystopia, or Testimony?

Genre Study of Margaret Atwood's novel, the Handmaid's Tale

Abstract

The aim of the study is to examine the genre of Margaret Atwood's work, *The Handmaid's Tale*, which I tried to approach from several points of view. In the genre analysis of the novel, it is compared to a dystopia, an antiutopia, and a tale. The former may be interesting in terms of world-construction and thematic elements, the latter in terms of the issue of reality content arising from mediation. I examine testimony as a possible genre, following through the elements of the genre in the traditional sense. The study concludes that *The Handmaid's Tale* is nothing more than Offred's testimony, which he records on audio tapes in order to preserve the terror of the Republic of Gilead for future generations.

Keywords: tale; dystopia; testimony; genre; Atwood; Canadian literature

Kulcsszavak: mese; disztópia; tanúságtétel; műfaj; Atwood; kanadai irodalom

Subject-Affiliation in New CEEOL: Language and Literature – Studies of Literature – Other Language Literature

DOI: 10.36007/eruedu.2021.1.072-080

Bevezetés

Margaret Atwood angolul alkotó kanadai író nő korunk egyik legismertebb, kétszeres Man Booker-díjas, Arthur C. Clarke-díjas szerzője nemcsak prózai alkotásaival és regényeivel, de költészetével is maradandót alkotott. Legismertebb alkotása *A szolgálólány meséje*, mely ugyan 1985-ben jelent meg először, mára számos adaptációt köthetünk hozzá a képregénytől kezdve a színpadi adaptációkon át egészen a filmesig. Nemzetközi népszerűsége viszont a 2017-es televíziós adaptáció megjelenése után tett szert, mely a Hulu forgalmazásában Bruce Millernek köszönhetően valósult meg. A regény iránti figyelmet és sikert csak növelte, hogy 2019-

ben megjelent a regény folytatása, a *Testamentumok*, melyet részben a sorozat is ihletett. Mára az eredeti regény olyan klasszikus disztópiákkal említhető együtt, mint George Orwell *1984* vagy Aldous Huxley *Szép új világ* című regénye.

Fredé történetének egyedi látásmódját az is adja, hogy az eseményeket egy igen korlátozott perspektívából ismerjük meg: egy homodiegetikus narrátortól, aki egyszerre szereplője és elszenvetője a történetnek. Úgy gondolom, hogy érdemes megvizsgálni, milyen műfaji sajátosságokkal rendelkezik a mű, milyen műfajok felőli olvasatból közelíthető meg. Például adhat egy további értelmezési réteget és sikot a regényben olvasottaknak az, ha tanúságtételként és nem disztópiaként olvassuk.

Hagyományosan *A szolgálólány meséjét* disztópiaként vagy antiutópiaként tartjuk számon, és minden bizonnyal ez szolgáltatja a legnyilvánvalóbb megközelítést. Ugyanakkor maga a szerző, még ha nem is tiltakozik emiatt a műfaji megjelölés miatt, mindenesetre kerüli, és inkább „ellenjóslatként” („antiprediction”) hivatkozik a regényre. Többször hangsúlyozza, hogy *A szolgálólány meséjét*, illetve minden más írását is valós történelmi események ihlették, és csak olyan eseményeket ír le, melyekre már volt példa a történelem során. Ő maga ezt a regény egyik axiómájának tekinti (Atwood 2020, 611). *A szolgálólány meséjével* kapcsolatban arról nyilatkozott, hogy az alkotási folyamat során nagy hatással volt rá a középkori puritanizmus, a puritán történetek, a korai puritán nők élete és mindennapjai (Peare 1990), illetve a könyv írásakor Nyugat-Berlinben tartózkodott, ezért a diktatúra közelsége is inspirálta Gileád világát (Atwood 2018, 7). A korok összemosása miatt már olvasható volt műfaji megjelölésként a „történelmi patchwork” is (Kovács 2019), de a címben megjelenő műfaji megjelölés is megállhatná a helyét, miszerint a regény egy mese. Ugyanakkor tekinthetjük még a regényt fiktív önéletrészletnek, memoárnak, visszaemlékezésnek, emlékiratnak, esetleg prófécianak, történelemkritikának, illetve, véleményem szerint, a regény leginkább egyfajta tanúságtételnek feleltethető meg. Mielőtt erre rátérnék, előbb azt tekintem át, hogy mely más műfaji definíciók vagy sajátosságok egyeztethetőek össze a szöveggel.

Műfaji szempontok

A szolgálólány meséjének világát és történetét tekintve beszélhetünk disztópiáról. A disztópia hagyományos értelemben véve egy olyan negatív jövőkép, mely a mi jelenünkből indul ki, azt veszi alapul, irodalmi megjelenése általában összeköthető egyfajta nevelési céllal a szerző részéről (lásd: ez lehet a legrosszabb, ami bekövetkezhet, megmutatom a borzalmakat). A disztópia alapja egy, a miénktől eltérő világ és társadalom bemutatása, ugyanakkor lényeges része és eszköztárának alapját is az adja, hogy emlékeztet a korábbi világra, összehasonlítja azzal. Atwood regényét gyakran feminista disztópiának nevezik, hiszen a legelementárisabb része a regénynek a nők besorolása és államosítása a reprodukciós képességeik alapján, illetve a testük feletti kontroll teljes elvesztése. A feminista disztópia egyik alapmotívuma a nők elnyomása, a nők feletti uralom, illetve a nők hatalma is egyben – mindkettő megjelenik a műben. A nők is hierarchikusan csoportokba vannak besorolva termékenységük és funkciójuk alapján, az alapján, hogy mennyire lehetnek

hasznosak az új köztársaság számára. (Találkozunk szolgálólányokkal, feleségekkel, mártákkal, nénikkel és nemnőkkel.)

Atwood számára Gileád megalkotásakor Orwell Óceániája volt a példa (Heggen 2020, 10), ezért hangsúlyos szerepet kap az elnyomó rendszer bemutatása a regényben. Ezt a mesterségesen kialakított társadalmi rendet, fundamentalista diktatúrát erővel tartják fent. A hatalom a parancsnokok kezében van, akik Gileádot irányítják, feleségeik kezében pedig az otthoni hatalom összpontosul, ugyanis a háztartást, a gileádi vezetők otthonát, az általuk alsórendűbbnek tartott nők alkotják: a márták, akik a konyháért és a tisztaságért felelnek, és a szolgálólányok, akik az utódnemzésről gondoskodnak a bibliai Ráhel és Bilha történetének alapján. A szolgálólányok is a feleséghez tartoznak, a feleség tulajdonának tekinthetők. „Bibliai precendensül Jákob és feleségei, Rákhel és Lea, illetve két szolgálólányuk története szolgál. Egy férfi, egy nő, tizenkét fiú – de a szolgálólányok nem tarthattak igényt fiaikra. Ők az illető feleségekhez tartoztak.” (Atwood 2017)

A regény kiindulópontján megismerkedünk Gileád Köztársasággal, egy valahol az Amerikai Egyesült Államok területén létrejött új állammal, melyet egy vallási fundamentalista csoport erőszakkal, puccsal hozott létre. Új államot, új társadalmi rendet hoztak létre, melynek középpontjában egy bibliai (félre)értelmezés áll, mellyel a környezetszennyezés és a szexuális betegségek miatt, a nők körében kialakult gyakori, már-már általánossá vált meddőséget, a globális populációcsökkenést próbálják megmagyarázni, illetve valahogy helyrehozni. Érdemes megjegyezni, hogy a vallási fundamentalisták szemszögéből a regény tekinthető utópiának is, hiszen az általuk áhított világrend megszilárdul (Heggen 2020, 5). Mivel megjelenik a regényben a környezetszennyezés, az ökológiai katasztrófa (ez magát a fundamentalista csoport létrejöttét is befolyásolja), a regényt szokás ökodisztópiának vagy környezeti disztópiának nevezni.

A szolgálólány meséje egy Fredé nevű nő története – nevét szolgálólányként attól a személytől, a parancsnoktól kapja, akinél szolgálatot tölt be. Fredé egyes szám első személyben meséli el nekünk történetét, több kazettán rögzítve azt, és mi ennek a hanganyagát olvashatjuk a regényben. Fredé elbeszéléséből megismerhetjük Gileádot és ezt az új rendet. Megtudjuk, hogy milyen volt Fredé korábbi élete, mely megfeleltethető egy teljesen átlagos XX. századi nő életének: volt férje, Luke, akinek sorsát elbeszélőnk nem ismeri, ugyanakkor nagy valószínűséggel kijelenthetjük, hogy halott, illetve volt egy kislánya, akit elszakítottak tőle és nem tud róla sokat. Mivel már született gyermeke, az állam szemében a termékenysége és a teste államkincs, így lesz szolgálólány. Fredét egy átnevelő központban képzik ki új pozíciójára, új feladatára, ahol az ún. nénik irányítanak. A nénik olyan fiatalabb vagy idősebb, általában már terméketlen nők, akik teljesen magukévá teszik Gileád Köztársaság eszméit és ideológiáját, így alkalmasak arra, hogy kellő agresszióval és rábeszélő képességgel kinevelhessék, vagy éppen megfélemlíthessék az átnevelő központokba érkező fiatal nőket. Az átnevelés szerves részét képezi a testi fenytetés, így érik el, hogy a szolgálólányok félelemből engedelmeskedjenek minden parancsuknak. A néniken kívül a diktatúrát a katonai erő tartja fenn, az őrzők, illetve a szemek, akik egyfajta titkos hírszerzők és besúgók szerepét töltik be. A mindennapi életük átritualizált, az identitásukat csak és kizárólag a társadalomban

betöltött funkciójuk határozza meg, a mindennapi tevékenységeiken át egészen az általuk viselt ruhák színéig.

A disztópia mellett a mese műfaja is felbukkan, hiszen rögtön a címben találkozhatunk a mese szóval. A mese egészen a mítoszokig vezethető vissza, alapmotívumokkal és egyszerű karakterekkel elbeszélte történet, olyan elbeszélés, melyet gyermekek vagy felnőttek tanítására szántak. A disztópiával kapcsolatban is elhangzott a tanító jelleg: a kettő közötti különbséget elsősorban az jelenti, hogy míg a disztópia társadalmi jelenségekről tanít és összetettebb folyamatokat ír le, addig a mesében ez egyszerűsítve, didaktikusabban, elnagyoltabban történik.

A mesék karakterei általában pasztikusak: vagy nagyon jók, vagy nagyon gonoszak, egy-egy emberi tulajdonságot személyesítenek meg, vagy társadalmi funkciók szerint működnek (az engedelmes feleség, az erős, dolgozó férj, az engedelmesebb katona, a lázadó lány, az elnyomott és az uralkodó, az igazságos és az igazságtalan). *A szolgálólány meséjével* kapcsolatban ugyanezek megállapíthatóak. Kijelenthetjük, hogy Atwood is ugyanezekkel az archetípussal dolgozik, a szereplők szintén az általános funkciókat töltik be – jó és gonosz harcol egymás ellen. Amennyiben a regény valóban mese, minden bizonnyal felnőtteknek szól, hiszen jóval direktebb, de összetettebb, mint egy gyerekeknek szánt mese.

A mesék általános jellemzője, hogy valami meglehetősen vázlatos, csodaszzerű, tehát valószerűtlen esemény történik bennük, de akárcsak a játékelméletben a szabályok elfogadásával és megkérdőjelezhetetlenségével, a mesében a valószerűtlen is elfogadhatóvá válik az olvasó számára. Így a mesével mint műfajjal együtt jár az a gondolat, hogy nem igaz, a valóságban nem történt meg, ezért nem kell, nem lehet komolyan venni. Maga a narrátor is eljátszik ezzel: „Szeretném hinni, hogy ez csak egy kitalált történet. Hinnem kell. Muszáj. Azoknak, akik el tudják hitetni magukkal, hogy mindez csak mese, jobb az esélyeik. Ugyanis, ha ez csupán csak kitaláció, akkor befolyásolhatom a végkifejletet. Akkor a mesének egyszer vége lesz, ami után a való élet következik. [...] Pedig ez nem mese, csak mesének tűnik, ahogy elmondom.” (Atwood 2018, 67)

Fredé története után olvashatjuk a *Történeti feljegyzések* című fejezetet, mely tovább bonyolítja a történetmesélés szituációját, megvilágítja a történetmesélés paradoxonát, illetve felveti a történet közvetítettségének problematikáját is. Ez az utolsó fejezet egy konferencia leírata körülbelül 150 évvel Gileád megszűnése után (Atwood 2018, 463), melynek keretein belül Gileádot tanulmányozzák, ahogy a szövegből kiderül, már sokadik alkalommal. A Gileádi Kutatótársaság konferenciájának témája, hogy mennyiben tekinthetőek autentikusnak, valóságosnak a szolgálólány által rögzített hanganyagok. Felmerül a kérdés, hogy igazat mond-e, és vajon kinek szól ez a hanganyag, illetve milyen céllal jött létre. A konferencián beszédet mondó Pieixoto professzor kutatása alapján annyi mondható csak el, hogy a kazetták valóságosak, ugyanakkor mivel nem lehet beazonosítani a narrátort, illetve semelyik általa leírt személyt, ezért megkérdőjelezhető a kazetták valóságtartalma. Továbbá az is az autentikusságuk ellen szól, hogy a kazetták hanganyagát nyilvánvalóan a történetek után rögzítették, ugyanakkor a narrátor végig jelen időben beszél. Pieixoto professzor kétségeit a narrátor is többször artikulálja: „Mondom, nem írom, mert nincs mivel írnom, hisz az írás úgyszólván tilos. Ám ha ez mese, még ha csak az én

fejemben létezik is, nyilván mesélem valakinek. Az ember nem mesél csak úgy magának.” (Atwood 2018, 67)

Mindezek fényében tehát kijelenthetjük, hogy a címben szereplő mese nem feltétlenül műfaji megjelölés, hanem a történet igazságtartalmának kétségbevonását jelölheti. Nemcsak a narrátor igazságba vetett hite kérdőjeleződik meg, miközben számba veszi a vele történeteket, de Pieixoto professzor és az utókor kétségeit is tükrözi a hanganyagon elhangzottakkal szemben, illetve annak leiratával szemben.

A mesénél sokkal kézenfekvőbb fiktív önéletrajznak vagy emlékiratnak tekinteni a regényt. Önéletírás is, hiszen Fredé személyes sorsa adja a történet vezérfonalát, és emlékirat is, hiszen főleg az őt körülvevő fontos személyeket, a vezető tisztséget betöltő parancsnokot és feleségét mutatja be, illetve a nevelőnőket. Ami ennek ellentmond, az a datálás hiánya, a pontos információk hiánya: a szöveg egyszer sem említi, milyen évben játszódik az események, illetve a személyek és helyek sincsenek jelölve és nem azonosíthatóak be.

Az önéletrajz és emlékirat törvényszerűen behozza a vallomásosságot, vallomás-szerűséget is, tehát esetleg tekinthetjük akár egyfajta vallomásnak is, melyben a narrátor számot ad eddigi életéről és megvallja minden gyengeségét és hibáját. Fredé nemcsak azt vallja be a történet során, hogy nem ellenkezett, nem lázadt eléggé otthon vagy az átnevelő központban, hanem visszaemlékezéseiből azt is megtudjuk, hogy a szeme előtt változott meg a világ, és végig tanúja volt Gileád Köztársaság kiépítésének. Vallomás, hiszen hallgatásával – legyen az a történetek elszenvedése közbeni hallgatás, vagy a kazetta felvételekor a valós nevek elhallgatása – és tulajdonképpeni cinkosságával részt vesz Gileád rendszerének megszilárdításában. Ahogy ő maga mondja: „Fekszem az ágyamon és fejben újból eljátszom az összes jelenetet, elismétlem mindazt, amit mondanom kellett vagy nem kellett volna, ahogy viselkednem kellett volna.” (Atwood 2018, 210)

Tanúságtétel

Mindezeket összevéve, úgy gondolom, hogy *A szolgálólány meséje* valójában tanúságtétel. A tanúságtétel műfaja vallásos eredetű: mélységesen személyes vallomás, mely kifejezetten az utókorak szól, emléket kíván állítani valamiről vagy valakiről, amiről szerzője úgy gondolja, nyomot érdemel a világban. Célja a bizonyágtétel, személyes történettel bizonyítani egy kollektív élményt, történelmi eseményt, az abszolútról szól (Ricoeur 1987, 273). Állásfoglalást feltételez a beszélő részéről, mely az ítélet szolgálatában áll. A tanúságtétel elköteleződést jelent a tanúságtevő részéről (Ricoeur 1987, 284). A tanúságtétel mindig az egyénre, az individuumra, a személyesre koncentrál, kerüli az általánost és az általánosítást. Mindig egy gondolat köré szerveződik, egy üzenetet szeretne a hallgatónak átadni. „Az életírással szemben a tanúságtételnek – noha ez sem nyújthat teljes képet [...] – határozott irányultsága van, hiszen a szöveget [...] konkrét céllal hozzák létre: a traumát akarják megközelíteni és feltárni.” (Márjánovics 2016, 433)

A bizonyágtétel, tanúságtétel alapvetően az egyén hitbéli fejlődését és előmenetelét hivatott elmondani a közönség számára. A regénnyel kapcsolatban felmerül

a kérdés, hogy hol jelenik meg ez a fajta vallásosság. Valóban, a regényben kevésbé érzékelhető, mint a sorozat feldolgozásban, de az irodalmi szövegben is tetten érhető, amikor a főhős próbálja értelmezni a megpróbáltatásait. A ráerőltetett vallásos életvitelben megkérdőjelezi saját hitét, saját istenhez fűződő viszonyát: „Bár tudnám, miben mesterkedsz! De akármilyen legyen, kérlek segíts, hogy átvészeljem! Habár lehet, hogy nem a Te műved.” (Atwood 2018, 305)

A tanúságtétellel kapcsolatban – ahogy Pieixoto professzornak az egész hanganyaggal kapcsolatban – mindig felmerül a hitelesség kérdése: igaz tanúságot hallunk vagy hamisat? A tanúságtételre önmagában azért van szükség, mert valami olyanról beszél a tanúságtevő, amit máshogy nem, csak saját hitelességével és becsületével tud alátámasztani. Derrida szerint a tanúságtétel is csak onnantól kezdve létezhet, „amikor a kétely lehetségessé válik, amikor már nincs sem természetes és érzéki észlelés, sem bizonyíték” (Derrida 1994, 170). Fredé kazettáival kapcsolatban is felmerül a hamis tanúzás kérdése a *Történeti feljegyzésekben*. Ugyanis ha nincs semmilyen bizonyítékunk, ha Pieixoto professzor nem tudja beazonosítani a személyeket, honnan is tudhatnánk, hogy amit hallunk a hanganyagon, az valós? Ricoeur állítása szerint a tanúságtétel „sokkal többet jelent a látott dolgok pusztá elbeszélésénél. A tanúság és a tiszta szív elkötelezettséget és a halálig való elkötelezettséget jelent. A tanúság része az igazság tragikus sorsának” (Ricoeur 1987, 284).

A tanúságtételt ugyan olykor lejegyzik, alapvetően azonban egy élőbeszédese műfaj, vagyis hallgatóságnak szánják, akárcsak Fredé a saját történetét. Performatív műfaj, ugyanakkor jellemzően mintázat alakít ki, hogy az átadni szándékozott üzenetet a hallgatóság jól megérthesse – a narrátor az érthetőség kedvéért újra-rendezi az emlékeit. Ezt érhetjük tetten Fredénél is: kronológiai sorrendben halad a gileádi történetvezetés, ugyanakkor, hogy megmagyarázza, hogyan alakult ki Gileád, olykor retrospektív, visszaemlékező epizódokat iktat be az elbeszélés során. Az ilyen visszaemlékezésekkor más-más időpontba és más-más személyhez és eseményhez ugrik vissza – Fredé ezen emlékei nem időrendi sorrendben olvashatóak. Az egyes szám első személyű elbeszélésen kívül ezek a visszatekintő részletek teszik személyesebbé a szöveget, ugyanakkor megmutatják azt is, hogyan változott meg Fredé személyisége. Fredé nemcsak a fundamentalista hatalom kiépítéséről tesz tanúságot, hanem saját egyéniségének elvesztéséről is, ahogy részévé válik ennek a társadalomnak. Felvesz olyan új szokásokat is, melyekre nem kényszerítik, személyisége és viselkedése alkalmazkodik az elnyomó hatalom elvárásainak megfelelően. Például: „Olykor hallgatózom a zárt ajtók előtt – ilyesmit azelőtt sose tettem volna.” (Atwood 2018, 21) Máskor saját szótlanságával kapcsolatban megjegyzi: „Egy szót sem szóltam. Lydia néni szerint legjobb, ha meg se mukkanunk, hacsak egyenes kérdést nem intéznek hozzánk.” (Atwood 2018, 28)

A tanúságtétel mint műfaj magyarázatot adhat arra, hogy miért hanganyagként rögzült a történet, míg a disztópia műfaja ezt önmagában nem magyarázná meg. Mivel a szöveg az élőbeszédet hivatott imitálni, érthetővé, sőt lényegessé is válik a néhol érzékelhető töredékesség, szakadozottság, a sok ismétlés. Mivel ezek az élőbeszéd szerves részét képezik, indokoltá válnak, illetve a bensőségesség érzését keltik, még személyesebbé téve ezzel a szöveget. Legtöbbször akkor fordul

elő ilyen a szövegben, amikor Fredé nem a cselekményt előre vivő eseménysort mond el, hanem saját gondolatait és érzéseit próbálja kifejezni. A leggyakoribb példa erre, amikor arra törekszik, hogy szavakba öntse saját testével, saját nőiségével, nőiségével való kapcsolatát. Erre is bőven hozható példa a regényből: „Belesüppedek a testembe, mint valami lápba, mocsárba, ahol csak én tudom a járást. Ingatag talaj, az én felségterületem. Én vagyok a föld is, amelyre a fületem tapasztom, hogy halljam a jövő híreit.” (Atwood 2018, 119)

Összegzés

2017-ben Margaret Atwood megjelentetett egy esszét *What The Handmaid's Tale Means in the Age of Trump*, vagyis *Mit jelent A szolgálólány meséje Trump korában* címmel a *The New York Times* online felületén. Ebben a szövegben a történettel kapcsolatos leggyakoribb kérdésekre és tévhitekre is válaszol, illetve ad pár támpontot a szövegek értelmezéséhez. *A szolgálólány meséjével* kapcsolatban a „literature of witness”, vagyis „a tanú irodalma” kifejezéssel él. „Offred records her story as best she can; then she hides it, trusting that it may be discovered later, by someone who is free to understand it and share it. This is an act of hope: Every recorded story implies a future reader. Robinson Crusoe keeps a journal. So did Samuel Pepys, in which he chronicled the Great Fire of London. So did many who lived during the Black Death, although their accounts often stop abruptly. So did Roméo Dallaire, who chronicled both the Rwandan genocide and the world's indifference to it. So did Anne Frank, hidden in her secret annex.” („Fredé a tőle telhető legjobban rögzíti történetét; aztán elrejt, bízva abban, hogy később felfedezheti valaki, aki szabadon megértheti és megoszthatja. Ez a remény cselekedete: Minden rögzített történet feltételezi a leendő olvasót. Robinson Crusoe naplót vezet. Ugyanigy tesz Samuel Pepys is, amelyben a londoni Nagy Tűzvész krónikáját írta le. Így tettek sokan mások is, akik a pestis idején éltek, bár beszámolóik gyakran hirtelen megszakadnak. Így tett Roméo Dallaire is, aki lejegyezte a ruandai népirtást és a világ nemtörődömségét is. És így tett Anne Frank is a hátsó traktusban.”) (Atwood 2017)

Atwood tehát maga is úgy értelmezi a művet, mint tanúságtételt: művét olyan irodalmi-történelmi írásokhoz hasonlítja, melyek valóságos eseményeket, valóságos traumákat rögzítettek. Olyan történelmi és irodalmi alakokat emel ki, akik egyedül, izoláltan voltak kénytelenek megbirkózni egy tragédiával, vagy éppen egy trauma feldolgozásával.

Még egy kérdés megválaszolatlan maradt a tanúságtétel és a vizsgált mű viszonyával kapcsolatban: kinek szól a tanúság? Arra következtethetünk, hogy egy olyan későbbi hallgatónak, aki már szabadon hallgathatja a történetét – bár ez esetben nem világos, hogy miért nem jelölt meg pontos időpontot és személyeket. Kézenfekvő lenne azt válaszolni, hogy az utókornak szól, mint egyfajta tanmese, de úgy vélem, az idézett esszéjében erre is utal Atwood. Elmondja, hogy Fredé történetének kétféle olvasója van: az egyiket annak a csoportnak a tagjai alkotják, akik a könyv végén, a konferencián beszélnek a szövegről, a másik pedig a valós olvasó.

„Ez a »valós« olvasó, a Kedves Olvasó, akinek minden író ír. És a Kedves Olvasókból lesznek az írók. Mi, írók, mind így kezdtük: olvasással. Hallottuk egy könyv hangját, amely hozzánk szólt.” (Atwood 2017)

Atwood válasza túlmutat a pátoszon: nemcsak azt mondja el, hogy a leendő írónemzedéknek szánta művét, melynek üzenete az, hogy a végsőkéig ki kell tartani, hanem saját univerzumára is visszautal, ahol a nőket a testüktől való teljes elidegenítés és a testük feletti joguk megfosztásán túl megfosztják a betűktől, a szavaktól és az olvasástól is. A szövegekben létezés, a nyelvi játék, az olvasás hiánya és privilégiuma állandóan visszatérő motívum a regényen belül. Utólagos, de tökéletes lekerekítése ez a regényen végigvezetett olvasásmotívumnak, Fredé túlélési stratégiájának, mely maga a nyelv. Ugyanis, ha már a világa és saját perspektívája szűkös, zárt, legalább a nyelv kinyithat számára egy másik világot (Bényei 2007, 81). Ahogy Fredé a nyelv, Atwood a regény által nyújt az olvasónak túlélési stratégiát, mutat irányt, hogyan lehet feldolgozni egy traumát.

Érdekes és izgalmas tény, hogy Atwood *A szolgálólány meséje* folytatásának a *Testamentumok* címet adta, amely szintén tekinthető tanúságtételének, pontosabban három másik karakter tanúságtételének. Míg az első kötet a legelnyomottabb társadalmi réteget mutatja be, a második kötet a rendszer kiszolgálóját, Lydia nénit szólaltatja meg, ezzel az új perspektívával és a többi új nézőponttal pedig újabb lehetőségünk nyílt behatóbban megismerni a Gileádvizumot. (*Gileadverse: A Gileád és univerzum* szavak összetétele. Atwood *A szolgálólány meséjének, a Testamentumok* és a Hulu-sorozat által létrejött multiverzumára utal így a szakirodalom. Ezt a hármat a szerző is egy világgént, egymást kiegészítő egységként kezeli.)

Irodalom

Bényei Tamás (2007): Női antiutópia, *Műút*, 2007/2, 81–85.

Derrida, Jacques (1994): Ki az anya? Születés, természet, nemzet. Ford. Boros János. *Jelenkor*, 1994/2.

Atwood, Margaret (2017): What The Handmaid's Tale Means in the Age of Trump, *The New Yorker Times online*, 2017. március 10.

Atwood, Margaret (2018): *A szolgálólány meséje*. Ford. Mohácsi Enikő. Budapest: Jelenkor Kiadó.

Atwood, Margaret (2020): *Testamentumok*. Ford. Csonka Ágnes. Budapest: Jelenkor kiadó.

Heggen, Tore Sefland (2020): *The Dystopian Testimony In Margaret Atwood's The Handmaid's Tale and The Testaments*. Bergen: University of Bergen.

Kovács Krisztián (2019): Sötét jövő vagy jelenvalóság? Teológiai megjegyzések Margaret Atwood *A szolgálólány meséje* című megjegyzéséhez. *Sárospatai Füzetek*, 2019/3. Elérhető: <https://litera.hu/irodalom/konyvajanelo/kovacs-krisztian-sotet-jovo-vagy-jelenvalosag.html>

Márjánovics Diána (2016): Transztextualitás és identitás. In: Szávai Dorottya és Z. Varga Zoltán (szerk.): *Műfaj és komparatiztika*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Peare, Gerald (1990): The Handmaid's Tale, if puritans ruled..., *Los Angeles Times*, 1990. március. Elérhető: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1990-03-04-ca-2834-story.html>

Ricoeur, Paul (1987): A tanúság hermeneutikája. In: Fabiny Tibor (szerk.): *Ikonológia és műértelmezés 3. A hermeneutika elmélete 1*. Szöveggyűjtemény. Szeged: JATE Press.

A horogkereszt árnyékában I.

Horváth László Imre: *Lett este és lett reggel* vs.
Trenka Csaba Gábor: *Egyenlítői Magyar Afrika*

Baka L. Patrik

In the Shadow of the Swastika I.

Abstract

The study focuses on the comparative analysis of the respective novels, *Lett este és lett reggel* (by László Horváth) and *Egyenlítői Magyar Afrika* (by Csaba Gábor Trenka). The chosen works are assessed while taking allohistorical classic literary textual horizons into account and analyzing their world building methods with a particular focus on their political and societal aspects, and how they relate to real world historical examples. The study, due to its size, is divided into two parts – the continuation will be available in the next issue of this journal.

Keywords: alternate history; allohistorical categories; historic analogies; contemporary references; national socialist ideology

Kulcsszavak: alternatív történelem; allohistorikus klasszisok; történelmi analógiák; kortárs áthallások; nemzetiszocialista ideológia

Subject-Affiliation in New CEEOL: Language and Literature – Studies of Literature – Hungarian Literature

DOI: 10.36007/eruedu.2021.1.081-094

„– Hol születettél?
– Otthon, Magyarországon. És te?
– Itthon, Hungarovillben. Afrikában.
Összeneveltünk.”
(Lajtai Gábor és Pallag László;
Trenka Csaba Gábor:
Egyenlítői Magyar Afrika; 90)

Az alternatív történelem talán legismertebb kutatója, Gavriel D. Rosenfeld szerint a történelmi emlékezet minden nép esetében megrajzolja azokat a legmarkánsabbnak tételezhető töréspontokat, amelyek az adott nemzet szempontjából a

leginkább választaknak számítottak, s másként alakulásuk radikálisan eltérő jövőt eredményezett volna. Van azonban egy olyan világtörténelmi mozzanat, ami úgy fest, közel minden náció esetében dobogós – ha nem rögtön az első – helyen áll. Éppúgy a Rosenfeld primér kutatási területének számító amerikai alternatív történelmi regény esetében (Rosenfeld 2007), ahogy a magyar allohistorizmusnál (a jelen dolgozatban elemzett műveken túl ismert példái: Trenka 2013, 2017; Gáspár 2010; Green 2002; Thompson 2013), de a világ összes kontrafaktuális opusát összegyűjteni kívánó Uchronia.net adatbázisa szerint is¹ ez az esemény nem más, mint a második világháború, pontosabban annak eltérő végkimenetele: a Harmadik Birodalom győzelme.

Trenka Csaba Gábor *Egyenlítői Magyar Afrika* (Trenka 2010) és Horváth László Imre *Lett este és lett reggel* (Horváth 2014) című regényeikben éppúgy ezt a kardinalis múlthasadást választják alternatív univerzumuk kiindulópontjául, s megoldásaikban egymáshoz nagyon hasonló, a vizsgálat tárgyához közeledve mégis markánsan eltérő műveket alkotnak. Világépítésükben spekulatív fikciót, lélektaniségük és nyelvük tekintetében pedig szépirodalmat, újabb remek példákat kínálva a kettő együttállására.

Jelen dolgozat a jelzett kereteből adódóan komparatív tanulmány lesz, s a vizsgált opusok hasonlóságaira legalább annyira odafigyel majd, mint a különbözőségeikre is. A munkát terjedelmi okokból két részre bontjuk; a folytatás a folyóirat következő számában lesz olvasható. A dolgozat alább következő, első szakaszában az allohistorizmus klasszisai felől nyitunk horizontokat a választott művekre, majd alternatív világépítésük fonákjait vizsgáljuk, nagy odafigyelést fordítva a politikai és társadalmi világszerűsége – azaz az áthallásokra – és a valós történelemhez fűződő analógiákra. Az elemzés interdiszciplináris és szövegcentrikus lesz, de részletesen kitérünk a zsáner és médiumközi kommunikációra is.

Allohistorikus klasszisok

Az alábbiakban a vizsgált regények tipizálását végezzük el *Az alternatív történelem műfaja* (Baka 2020, 139–142) című dolgozatunk szempontrendszer szerint, amely felől a zsáner megannyi alkotása górcső alá vehető.

Mind Trenka, mind pedig Horváth regénye *historikus kontrafaktum*nak számít, tehát a mi világunk történelmét írja át egy meghatározó – ráadásul azonos – történelmi töréspont másként alakulásából bontva ki narratíváját és univerzumát. Innen nézve evidencia, hogy a múlthasadást megelőző események tökéletesen egybeesnek a mi világunk történelmével, kvázi azonos hivatkozási alapként szolgálnak a művek karakterei számára, mint a mi számunkra is. Fontos továbbá, hogy a kibontakozó alternatív univerzumok minden jelensége a mi világunkat jellemző realitás felől is igazolható, tehát nem tartalmaznak semmiféle természetfeletti, varázslatos elemet – pusztán *különös allohistorizmus*nak számítanak.

A fenti vonatkozások egyértelművé teszik, hogy Karen Hellekson történelmi

¹ A Hitler kulcsszó 156 összegyűjtött tételnél szerepel, kétszer annyiszor, mint a Napóleon. A vonatkozó listát lásd: Uchronia, Hitler (kulcsszó) = <http://uchronia.net/bib.cgi/search.html?id=hitler>

szervezőelvek szerinti osztályozása értelmében mindkét mű a logikus ok-okozatisággal jellemezhető *genetikus modellt* működteti, a múlthasadást kigeneráló véletlennel fűszerezve, ami pedig mindenekelőtt az *entrópiikus modell* sajátja (Hellekson 2001, 2–3). Fontos azonban megjegyezni, hogy a *Lett este és lett reggel* elbeszélő ideológusa, Klaus Arme épp a másik két helleksoni modell szerint magyarázza a világmindenség szerveződését, amikor a történelmi összefüggések céljáról értekezik – *teleologikus modell* –, és determinista hitvallását igazolva a végső eseményeket állítja előtérbe – *eszkatologikus modell*. Arme sötét munkássága azonban csak egy szélsőséges ideológiát utólagosan alátámasztani kívánó elméletet eredményez, ami a regényvilágban sem nyer igazolást. Trenka művében egészen más a helyzet, hiszen mint látni fogjuk, ő jószerével egybemontirozza a náci tevékenységét az „ideát” megismert Szovjetunió működésével, jószerével ugyanazokat az eredményeket – s ami még fontosabb –, eseményeket generálva ki, univerzumának működése szempontjából azt érzékeltetve, hogy az egyes történelmi mozzanatok így is, úgy is végbementek volna, bármelyik ideológia kerül is ki győztesen a világháborúból. Mintha a történelemnek célja volna – *teleologikus modell* –, és sorsszerűen szerveződne – *eszkatologikus modell*. Az *Egyenlítői Magyar Afrika* tehát, úgy tűnik, képes egybemontirozni mindazt, amit Karen Hellekson elkülöníthetőnek, sőt osztályozási szempontnak vél.

A dolgozatunk bevezetőjében hivatkozott Rosenfeld elsősorban három vizsgálati horizont felől véli megközelíthetőnek az egyes uchróniákat. Az egyik jószerével az, amit a bevezetőnk első bekezdésében tárgyaltunk, hogy *milyen pozíciót foglal el a választott nexuspont a regényt író szerzők nemzeti történelmében*. A második világháború másként alakulása egyértelműen a legkedveltebb témának számít a magyar alternatív történelmi kánonon belül, melynek legalább az egyharmadát, de szigorúbban vonva meg a zsáner kereteit, majdnem a felét ezek a regények jelentik. A második világégés kétségkívül a magyar történelem egyik sarokköve – ahogy az egész világé is –, Trenka és Horváth a magyar nemzetnek azonban teljesen más jelentőséget tulajdonítanak regényeikben. Előbbi magyar hősök horizontjából bontakoztatja ki narratíváját, magyar földön, részleges magyar revízióval, sőt a magyar gyarmatosítás lehetőségével kecsegtetve, igaz, végül recesszióba bukva. A *Lett este és lett reggel* esetében viszont a magyarság marginális, sőt a náci ideológia számára idővel egyenesen megoldandó problémává válik. A könyv nem szerepeltet magyar hősokeket, s alig akad néhány bekezdés, amely magyar vonatkozásokkal bírna, ezzel is érzékeltetve nemzetünk jelentéktelenségét univerzumában. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a trenkai magyar állam bármilyen komolyabb jelentőséggel bírna az alternatív világpolitika színpadán.

Rosenfeld másik két szempontja esetünkben egymásból bomlik ki és egymás felől lesz magyarázható, a két regénynél azonban más-más módon. A *Lett este és lett reggel* egyértelműen *disztópia*, mely pozíciót csak erősíti, hogy mind a magyar, mind Európa bármely más nációja, sőt a győztes németység szempontjából is az, még ha a világ átfőrdésére felesküdt ideológiai gépezet maradéktalanul el is éri általa a célját. Barcsi Tamás disztópiákról értekező munkája (Barcsi 2011) értelmében Horváth univerzuma egy *totális elnyomáson alapuló félelemrendszer*, amely egy szélsőséges politikai eszmeiségen, a nemzetiszocializmuson és

annak fajelméletén alapul. A műben olvasható naplóbejegyzések viszont a jelenig terjednek, a Gestapo pedig mindinkább használni kezdi az internetes totális ellenőrzés adta lehetőségeket is, a Barcsi által *variáció*nak nevezett disztópiatípussá alakulva át, amely az ideológiaalapú megfélemlítést a technikai manipulációval vegyíti, ezáltal Orwell 1984-ének Nagy Testvérét idézve meg. Az alternatív világban a magyarságnak semmiféle haszna nem származik a náci győzelemből, sőt maga is áldozatává válik a horogkeresztes gépezetnek, ilyenformán a regény visszatükrözi azt a kortárs, humánus világlátást, miszerint a nemzetiszocialisták győzelme egy sötét, örült jelent eredményezett volna – ez a válasz arra a rosenfeldi kérdésre, hogy *miként viszonyul az alternatív világ a szerző korának illetve országának történelemszemléletéhez?*

Trenka esetében nem ilyen egyértelmű a döntés, hiszen az *Egyenlítői Magyar Afrika* világa se nem jobb, sem pedig rosszabb annál, amilyen a mi univerzumunk huszadik századának második fele volt. Egy bipoláris világ, ahol a szabadság áll szemben a korlátoltsággal. A náci természetesen elkövetik a számlájukra írható bűnöket, de Hitler lemondásával és a birodalom konszolidálásával nem folytatják az ideológia által megkövetelt tisztogatást. Sőt, a kortárs radikális jobboldal nacionalizmusa számára még jobbnak is tűnhet a trenkai univerzum, elvégre a magyarság nagyobb ráhatással bír a világra – vagy egyszerűbben fogalmazva, nagyobb államtesttel rendelkezik. Az afrikai őslakosok mindennapjai persze semmivel nem válnak ezáltal jobbá; számukra voltaképpen mindegy, hogy a brit, francia, belga és portugál gyarmatosítók helyét magyarok, románok, német-szlovákok és németek veszik át, elvégre mindkét szövetségi csoport a maga nemében arisztokratikus fölényrel viszonyul hozzájuk, az évtizedek alatt éledező helyi nacionalizmus pedig úgyis menthetetlenül léket üt az idegen, s egyre gyengülő adminisztráción. Az *Egyenlítői Magyar Afrika* világa tehát más, mint a miénk, és mégis ugyanaz, s csak nemzeti nézőpont kérdése, hogy jobbnak, netalán rosszabbnak tűnik, hiszen ami az egyik oldalon (magyar) nyereség, az a másikon (francia) veszteség, a harmadik felől nézve pedig érdektelen változás.

Az alternatív Harmadik Birodalom történelmi megítélését esetünkben a Szovjetunióra vonatkozó értelmezéseink felől kell szemlélni, előbbi ugyanis „odaát” az utóbbi helyét veszi át, és nem önmaga démoni tébolyát nevelgeti tovább. A kommunista diktatúra negyvennégy évének negatívumai esetünkben a Náci Birodalom negatívumai, nem rosszabbak, de nem is jobbak annál; az alternatív trenkai világ tehát csak annyira disztópia, amennyire a mi kelet-európai múltunk is az.

A *különös historikus uchróniák* esetében nagyobb figyelmet lehet fordítani a nexuspont sajátosságaira is. A kellő precizitással kidolgozott kontrafaktumokról elmondható, hogy a múlthasadás nem *divergencia*² (Rosenfeld 2007, 151) vagy *neuralgikus pont* (H. Nagy 2009, 26), hanem e kettő, mint közelkép és nagytotál viszonyul egymáshoz. A *divergenciapont* alatt bármiféle, mindennapinak mondható eseményt érthetünk, ami a történelem menetének alakulására első ránézésre kisebb ráhatással bír, ám olyan dominóeffektust indít el, melynek sokadik mozzana-

2 Noha a magyar szakirodalom átvette a Szélpál Livia fordításában szereplő *divergáló pont* formát, szerencsésebbnek tűnik a *divergenciapont* használata, mivel nem maga a pont divergál. Az észrevétel Mekis D. Jánostól származik.

ta a világtörténelem tekintetében már radikális változást, *neuralgikus pontot* eredményez. Az *Egyenlítői Magyar Afrika divergenciapontja* az, hogy a vízválasztónak bizonyult sztálingrádi csatát nem Paulus tábornok, hanem Ernst Rommel vezényli, tehát kvázi az ő kinevezése a töréspont. A *Lett este és lett reggel* szinte ugyanezt játssza meg: Horváthnál a Hitlerhez végletekig hű – másként szólva, a Führerétől eltérő, önálló döntésre nem hajlamos – Paulus halálos autóbalesetet szenved, a helyére pedig a franciák fölött győzedelmeskedő Erich von Manstein kerül. Rommel Trenkánál megnyeri, Manstein Horváthnál pedig a parancs ellenére elkerüli a sztálingrádi csatát, ami mindkét esetben ugyanazt a hosszú távú eredményt, *neuralgikus pontot* hozza magával: a nácik legyőzik a Szovjetuniót és megnyerik a világháborút.³

A múlthasadás jellege mindkét mű esetében *politikai*, hiszen egy hadászati eredmény változtatja meg a világtörténelem alakulását, ami hamar radikális társadalmi átalakulásokat hoz magával.

Erősségüket tekintve a két allohistorikus mű nem rendelkezik azonos tulajdonságokkal, amíg a *Lett este és lett reggel* ugyanis *keményvonalas* – másként *hard* –, addig az *Egyenlítői Magyar Afrika kerettelenebb* – azaz *soft* – uchrónia. A kettő különbségét jószerével az határozza meg, hogy milyen mennyiségben és mennyire pontosan használnak olyan történelmi szegmenseket – eseményeket, szereplőket, s akár utóbbiak jellemjegyeit –, amelyekből uchronikus jellegük adódik. Amíg tehát Horváth László Imre egyenesen halmozza ezeket a vonatkozásokat, addig Trenka Csaba Gábor inkább csak érzékelteti őket, és hátteret rajzol velük hétköznapiabbnak, ha úgy tetszik, a Horváthéhoz képest emberközelibbnek számító narratívájához. A történetnek az allohistorikus világ ilyenformán csupán díszletét adja, ám ennek a dekorációnak igen mesterien kidolgozott minden apró íve, színe és repedése. Ahogy Takács Gábor fogalmaz: „alternatív történelem, de az egész csak háttérül szolgál ahhoz, hogy a szerző elmondhassa, milyen is legbelül az ember, és hogy mi is az, ami igazán fontos az életben. A könyvben szereplő világ kínosan hasonlít a miénkre, minden baklövése a mi baklövésünk, minden nevetséges mozzanata minket tesz nevetségessé, bűnei a mi bűneink” (Takács 2009).

A parahistóriák mindezen felül osztályozhatók annak tekintetében is, hogy a történet hősei milyen társadalmi rétegbe tartoznak, másként szólva, saját életükön és mozgásukon túl bírnak-e bármilyen vezetői ráhatással a világpolitika s vele a világtörténelem alakulására. A mű *karakterhorizontja* továbbá azt is meghatározza, hogy az egyes regények elsősorban mely társadalmi osztály mindennapjait és közegét teszik érzékletesen átélhetővé. Horváth világa ebben az értelemben *arisztokratikus* – *alakító* – allohistoria, hiszen főhőse és annak ismerősei is mindenekelőtt a vezető társadalmi rétegből kerülnek ki – „a kiváltságos Klaus által bejárt út mentén olyan részletességgel és alaposággal rajzolódik ki az alternatív múlt, ahogy az alulnézetet választó írók regényeiben sosem” (Zelei 2015, 78) –, míg Trenka regénye sokkal inkább *népinek* mondható, karakterei, még a bizonyos politikai pályát befutó főhőse is csak sodródnak az árral, *elszenvedik* a politikai hullámveréseket.

³ Ezen a ponton érdemes hivatkozni Everett sokvilág-elméletére, hiszen az egymáshoz relatíve közel álló trenkai és horváthi megoldások remekül érzékeltetik, hogy a mindennapok mozzanataiban is ott rejlik megannyi potenciális lehetőség milyen nagyszámú variánst eredményezhet, ha csak egyetlen apró szegmensüket módosítjuk is.

Abból adódóan, hogy a *Lett este és lett reggel* naplóként, a trenkai regény pedig memoárként szerveződik, mindkét mű egyszerre fókuszál az alternatív idővonal *múltjára* és *jelenére* is, igaz, a mindennapjaink idejéhez közelebb eső *jelen* taglására aránylag jóval kevesebb tér jut, mint a *múltéra*.

Összegzésként tehát elmondható, hogy mind Horváth, mind pedig Trenka regénye *különös historikus* alternatív történelem, s amíg az előbbi a bevettnek mondható *genetikus* és *entrópikus* rendezőelv szerint szerveződik, addig az utóbbi a *teleologikus* és *eszkatologikus modellektet* is dinamizálja. Magyar szempontból mindkettő meghatározó, a mainstream történelemszemlélethez, illetve annak félelmeihez igazodó *politikai* múlthasadást választ – *divergencia-* és *neuralgikus pontja* értelmében is –, hiszen a sztálingrádi csata és a második világháború másként alakulása hazánk alternatív történelmére is nagyarányban kihat. A *Lett este és lett reggel* egyértelműen *disztópia*, az *Egyenlítői Magyar Afrika* azonban *neutrális* kontrafaktum. Erőssége szerint az előbbi *hard*, karakterhorizontja értelmében pedig *arisztokratikus*, utóbbi azonban *soft* és *népi*, cselekményük pedig inkább a *múltban*, de részben a *jelenben* is játszódik.

Világépítés, áthallások, ideológia

Ha a második világháború sorsfordulóiról kérdeznénk egy történészt, a sztálingrádi csata vitathatatlanul dobogós helyen végezne, már csak azért is, mert a névadónak éppúgy presztízskérdés volt a város megtartása, ahogy az ostromlónak is szimbolikus értékkel bírt volna a bevétele – ezek a vonatkozások kétségkívül nagyban hozzájárultak ahhoz is, hogy a világegés egyik legnagyobb véráldozattal járó ütközetévé váljon (Harmat 2015). Egy alternatív történelmet író szerzőnek innen nézve adja magát, hogy ez a pont vagy kontrafaktuma alappillére legyen, vagy pedig annak felfüggesztése legyen számára megkerülhetetlen. A sztálingrádi ütközet azonban csak az alternatív világok leágazásának gócpontja. Lássuk, mivé és milyenné lett volna a világ, ha Rommel vagy Manstein veszi át Paulus helyét... két történész végzettségű alternatív történetíró tollából.

Az *Egyenlítői Magyar Afrika* szerint Hitlernek a győztes háborút követően sikerült konszolidálnia hatalmát, s az az Afrika, mely a világegés alatt is jórészt a szövetségesek gyarmata volt, immár a tengelyhatalmak és pribékjeik martalékává vált. Magyarországnak ilyenformán az ősi kontinens Egyenlítő által érintett, nyugati partvidékén, a mai Nigéria és Kamerun térségében juttattak területeket, „Német-Algériától” délre, az egykori Francia Egyenlítői-Afrika térségében, mely utóbbi a trenkai névadásban is szerepet tölthetett be. A gyarmat fővárosa Hungarovill, jellegzetesen magyar (Szt. István tér, Európai negyed, Óváros, s ide tartoznak az olyan helyi magyar átnevezések is, mint a Fekete-hegy vagy a Mária-öböl, s a Banántrösztöz vagy a Tisza Játék és Fegyvergyárhoz hasonló cégnevek), és – számunkra – kevésbé jellegzetes (Hitler sugárút, Szálasi körút) út-, utca- és városrésznevekkel.

A történelmi „örökségtől” azonban nem lehet maradéktalanul elszakadni, hiszen az ugyancsak gyarmatosító románokkal például rendre meg-megújuló határkonfliktusok követik egymást. Ilyen az az ironikusan összefoglalt '67-es eset is, amikor:

[A] szőrös rómaiak [...] [m]ár megint elfoglaltak a Niger mellett néhány ültetvényt tőlünk, azon az alapon, hogy az a Daciából érkezett római legionáriusoké volt Vespasianus császár idején (Trenka 2010, 54, 53).

A történelmi visszaemlékezések sosem esetlegesen, hanem valami fontos, de mindennapi mozzanat apropóján bontakoznak ki. Ilyen például az 1967. december 17-ei dátum, Hitler halála, amikor is a propagandát erőteljesen kiaknázó emlékfilm a Führer életének és a birodalom történetének számos sarkalatos eseményét eleve-níti fel, például a „hihetetlenül véres” 1941–43-as oroszországi hadjáratot, amely a kommunista, szláv „hordák” bukásával végződött, ám a nagyarányú veszteségek fényében Hitler felhagyott a további terjeszkedéssel. 1947-ben fegyverszünetet, később pedig békét kötött az angolszászokkal. A Führer hatalomból való visszavonulása 1954-re datálható, amikortól a hivatalos információk szerint a fasizmus elméleti továbbgondolása kötötte le az energiáit, de mint a főhős, Lajtai Gábor nagyapjától megtudjuk, inkább volt érte felelős az első agyvérzése. Hitler visszavonulását követően a hatalmat annak helyettese, Walter Eicker öröklí, aki a mi univerzumunkban ismeretlen figura, „odaát” azonban az ő nevéhez fűződik az internálótáborok fokozatos felszámolása, az életben maradt zsidók Palesztinába történő kitelepítése – ahol azok aztán az arabokkal szövetségben (sic!) hajtanak végre terrorista akciókat a gyarmatosítókkal szemben –, a Gestapo befolyásának csökkentése, illetve annak a tárgyalássorozatnak a megkezdése, melynek fő terméke az angolszász-német atomfegyverek számának korlátozása volt. A világpolitika persze hullámmozott, a várva várt enyhülést pedig folyton derékba törte valami sikertelen mozzanat, például „Német-szlovákia” tengelyhatalmak általi megszállása vagy Dél-Franciaország csatlakozása az Angolszász Védelmi Közösséghez.

Utoljára 1965-ben láthatta szeretett vezérét a nép, a szokásos berlini díszszemlén. Legendás bajusza megőszült, fehér haját hosszúra növesztette. Biborszinű keleti tógában állt az emelvényen, az új birodalmi divat szerint. Beszédet már nem mondott... (Trenka 2010, 53).

Az idézet hangsúlyozza az önkényuralmi rendszerek külsőségek iránti vonzódását, esetünkben például a római hagyományt – melyen a birodalom szimbolikája legalább annyira alapult, mint az északi mitológián – felújító náci divatot. Trenka regénye azonban nem fordít különösebb figyelmet az okkultizmusból táplálkozó ideológiák harcára vagy evolúciójára, ahogy azt Horváth műve teszi, ellenben egy igazán sajátos eljárással él. Valahányszor feltűnik egy-egy sarkalatos alternatív történelmi esemény az Egyenlítői Magyar Afrika világában, az mindig egybeesik azokkal a történelmi mozzanatokkal, amelyek a mi világunk szovjet érdekszférába tartozó Kelet-Európájának múltbéli sarokköveit adják, legyen szó magyar vonatkozásban az ’56-os forradalomról, a „Német-szlovákiában” éledező emberarcú „nemzetiszocializmusról” és annak ’68 augusztus végén történt leveréséről, vagy akár a rendszerváltásról és a parlamentáris demokrácia bevezetéséről, amely „odaát” értelemszerűen nem Gorbacsov, de Heidrich – a mi világunkban Eickerhez ha-

sonlóan ismeretlen karakter, nem összetévesztendő a Cseh–Morva Protektorátus véreskezű helytartójával, Reinhardt Heydrichel – nevéhez fűződik, idejét tekintve ugyanakkor. Az '56-os forradalom után a mi világunkban hatalomra került Kádár helyét Trenkánál Németh Árpád tölti be, aki éppúgy ambivalens figuraként, a „gulyáskommunizmushoz” hasonló rendszert megteremtve állt az ország élén; a következő szakasz néhány terminus felcserélése után mindkettejük jellemzéseként felfogható:

Nem tudom, hogy Németh Árpád egy buta demokrata volt-e, aki kényszerűségből fasisztát játszott, vagy vérbeli fasiszta, aki a hatalom megtartása érdekében néha liberális pózban tetszelgett. A hazaárulást, aminek hatalmát köszönhette, nem menti egyik változat sem. Még vicc is született az ő, és vele egyetemben egész Magyarország mélységes skizofréniájáról: mást mond Árpád, és mást a Német (Trenka 2010, 168).

A fekete és vörös tömb egybeesését az idő előrehaladtával mind markánsabb gazdasági recessziójuk éppúgy továbberősíti, ahogy a propagandagépezetük,⁴ cenzúrájuk, a politikai fősodortól eltérő véleményű rétegek háttérbeszorításáért tett törekvéseik, a magtól távolabb eső territóriumairól való kihátrálásuk vagy kivertésük, és a hatalmat egymástól megöröklő, azonos generációhoz tartozó vezetőik – „ideát” olyan pártfőtthkarak mint Andropov és Csernyenko, „odaát” pedig olyan Fűhrerek mint Ribbentrop vagy Ernst Raffe – gyors halálozási rátája, s az ebből fogant groteszk vicchagyomány is.⁵ Az egyre erősödő háttérbeszorulást jól szimbolizálják az Afganisztánban elesett német katonák sírkövei, melyek eleinte még kőből, aztán fából, végül azonban már csak gallyakból összedrótózott tákolmányok voltak; a keleti államban trenka Harmadik Birodalma éppolyan értelmetlennek bizonyult háborút vívott, mint „ideát” a Szovjetunió, s a két konfliktus időszak is egybeesik. A magyar gyarmaton az elvtárs helyett a testvér terminust használják, az általunk ismert KISZ (Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség) helyét a FISZ (Magyar Fasiszta Ifjúsági Szövetség) veszi át, az MSZMP-ét (Magyar Szocialista Munkáspárt) az MSZFMP (Magyar Szociálfasiszta Munkáspárt), ám a Szabad Európa Rádió tevékenysége ugyanarra irányul. A Vezér halálakor sugárzott film néhány képsor erejéig a legyőzött szovjet rendszer borzalmaira hívja fel a figyelmet, kihangsúlyozva, hogy Hitler „sírt”, amikor megmutatták neki a kommunista haláltáborok hullahegyeit. Az alternatív világban a Végső megoldás jószerével a rendszerváltásig államtitok marad, s csak a sztálini terror gulágjainak borzalmi számítanak történelmi ténynek. Az áthallás itt is zavarba ejtő, hiszen „ideát” a vörösök voltak azok, akik alig győzték hangoztatni a nemzetiszocialisták rémtetteit, amelyektől ők maguk szabadították meg a világot. Továbbá nem hiábavaló megjegyezni azt sem, hogy a mi sikunkon

4 „Az olvasókönyvünkben az van, hogy Hitler nagyon szerette a gyerekeket meg a népet, és állandóan csak rájuk gondolt” (Trenka 2010, 60). 1953-ig a mi világunk történelemkönyvei is bővelkedtek hasonlóan mély szentenciákban.

5 „A 60-as évek gyarmati magyar szociálfasiszmusa tehát egyfajta látszatkonjunktúrát él meg, miközben az egész rendszer alapvetően nagyon beteg. Egy párhuzamos univerzum alternatív történelmének ideológiai árcai mentén álldogálva itt is elmondható, hogy míg a Nyugat haldoklik, a »mi rendszerünk« – Hofival szólva – eleve halva született” (Horváth 2014).

az USA és a Szovjetunió alkotta pólusok⁶ mindössze egyetlen dologban voltak egy szintre hozhatók, az pedig az atomprogram; a bolygó elpusztításában mindketten azonos hangsúllyal vehettek volna részt, rugalmasság, kultúra s fejlődés terén viszont igen távol álltak egymástól. Nincs ez másként Trenka univerzumában sem – a világegés utáni időszakot a hidegháború fagyos szele járja át:

A németeknek elég atombombájuk van ahhoz, hogy az USA ne merjen megtámadni bennünket [...]. Az amerikaiaknak meg ahhoz van elég bombájuk, hogy a németek ne merjék megtámadni őket. És ez összesen éppen annyi, hogy bármikor, akár véletlenül is, kirobbanthatják a lábunk alól a bolygót (Trenka 2010, 102).

Trenka érvelése egyszerű: nincs az a gátakkal és korlátokkal terhes diktatúra, amely versenyképes párja lehetne egy szabad demokráciának. És miként is volna ez jobban ábrázolható, mintsem egy „igazi Super Riffle” szenzációnak számító megjelenésével, amit a főhős, állítása szerint egy évtizeden át nem volt hajlandó semmi másra lecserélni. Gyalai Zsófia remek összegzésével szólva: „Az Egyenlítői Magyar Afrika minden fikciójával együtt is szívfájdítóan realiztikus összefoglalása a magyarság XX. századi történelmének, és azt a nyugtalanító gondolatot ébreszti az emberben, hogy bárhogya is alakult volna a világegések kora és az utána következő pár évtized, nekünk sosem lett volna fenékig tejfel az élet” (Gyalai 2012). A Trenka-mű a rendszerváltásig vezető úttal, s a kelet-európai közegre rászakadt szabadságérzéssel szembesít, a '60-as években született generáció által megélt tapasztalatoknak állítva alternatív görbe tükröt, minek folytán lélektani korlenyomatként is forgatható (Mezei 2010).

Az Egyenlítői Magyar Afrika világában bár a központi hatalmak győztesek voltak, balkáni szövetségeseik, illetve Magyarország és a Trenkánál „Német-szlovákiaként” emlegetett Szlovákia érdekei végig egymással szemben álltak, háborús érdemeiket pedig mindahányan a világegést követő osztozkodásra gyűjtögették; nem volt ez másként „ideát” sem. Kiderül azonban, hogy Hitler ráhatása révén kényszerbéke fogant a Kárpát-medencében, a magyar revizionisták viszont éppúgy elégedetlenek vele, mint minden más környékbeli náció. Ugyancsak Lajtai nagyapjától tudjuk meg, hogy Erdélynek is csupán egy része – a második bécsi döntés értelmében Észak-Erdély – került vissza Magyarországhoz, az ő szülővárosa például nem, s az idősödő férfi kifejti, évtizedek után is „ölni tudna azért a földért”. Főhősünkben ez a gondolat egy másikkal, a túlfűtött nacionalizmus működéséből levont tapasztalattal vegyül⁷, miszerint nincs az az elnyomó társadalom, amely biztonságban érezhetné magát az elnyomottak földjén:

6 Csak a regény legvégén jelenik meg opcióként a többpólusú világ potenciális kialakulása Kína emlegetésével, melyet „odaát” elkerült a kommunista ideológia.

7 A faji, nemi, nemzeti vagy szexuális irányultságú diszkrimináció, az elrugaskodott nacionalista mellveregetés, illetve az álkultúrfőlény hangsúlyozása mindig számíthat elbeszélőnk rendszerbontó kritikájára – „Fölöttébb utáltam olyasmibe belekeverni a zsidókat, a hottentottákat és a sárkányrepülőket, amihez valójában semmi közük” (Trenka 2010, 168) –, ahogy az Országház csúcsán ékeskedő trikólór nyilaskereszt, a Győzelem Napjává keresztelt, összevont nemzeti ünnep, azaz március idusának patetikussága is, de éppúgy határozott véleménye van a vörös színtől irtózó Szalasiék azon ötletéről, hogy talán jobb lett volna fekete-fehér-zöldre cserélni a nemzeti trikólórt. Mindez azt mutatja, hogy Lajtai Gábor mindenekelőtt humanista és realista gondolkodású elbeszélő.

[M]i lesz, ha egyszer a négerék is úgy érzik majd, hogy ölni tudnának, mondjuk, azért a földért, ahol Hungarovill épült[?] [...] Rendben, a magyar harangok szavát értem. De akkor mit jelent a román harangok hangja? És a néger harci doboké? És az angol, meg a német, meg a francia harangoké? Nem is szólva a kínai csatagongokról meg az amazóniai indiánok lábszárcsont kopogóiról? Attól félek, Hemingway egy jó szándékú, csendes barom, mert soha nem értünk, hanem ellenünk szólnak a harangok (Trenka 2010, 97).

Feketék és feketék viszonyát tekintve az az időszak, ami a mi világunk amerikai polgárjogi mozgalmával, vagy talán még inkább a Dél-afrikai Köztársaság apartheid politikájával fémjelezhető, a magyar gyarmaton is hasonló jegyeket ölt, a tapasztalat pedig az, hogy alapvetően a fehérek által működtetett szegregáció tehető felelőssége a gyarmati feketék nacionalizmusának fokozatos felerősödéséért is.

A hetvenes években a hungarovilli bennszülötteknek már legalább a fele magyar keresztnevet viselt. Nevettünk, ha találkoztunk egy-egy ébenfekete bőrű Emesével, Csabával és Árpáddal [...]. A négerék soha nem értették, miért nem mehettek be a zárt éttermekbe és mozikba, miért nem szállhatnak fel a fehér autóbuszokra, amikor pedig a nevük már magyarrá tette őket (Trenka 2010, 124).

A kelet-európai államok alternatív gyarmatszerzése apropóján feltétlenül szükséges tennünk egy „ideátra” vonatkozó kitérőt. Zeidler Miklós *Honvéd áll a Kili-mandzsárón? Egy különös beadvány a Külügyminisztérium irattárában* (Zeidler 2014) című tanulmánya igen egyedi horizont felől közelít rá a Magyar Országos Levéltár anyagára, főként pedig az 1920-30-as években a Külügyminisztériumhoz eljuttatott különböző tárgyú, töredékes, javarészt laikusok által írt levelek alkotta 57. csomóra. Ennek egy igen izgalmas darabját képezik Pósa Endre tervezetei, melyekben nyolc közép-európai állam számára hozna létre – Trenka művéhez hasonlóan – gyarmatokat Afrikában, elsősorban az azok túlnépesedéséből adódó problémák, illetve a köztük húzódó feszes viszony meg- és feloldására. Pósa úgyszólván a lakosság-lecsapolásban látja a kiutat. Felosztása szerint „Magyarországé lett volna egész Tanganyika – és talán Zanzibár és Pemba szigete is, bár ez nem derül ki egyértelműen [...]. A Pósa által mellékelt térképen a pán-közép-európai unió [az említett nyolc közép-európai állam idealizált szövetségi rendszere] számára kijelölendő zóna észak-déli irányban mintegy 2800 km, kelet-nyugati irányban jó 1000 km kiterjedésű, a teljes terület tehát közel 3 millió km². Az elképzelt »Magyar Kelet-Afrika« – az 1920 óta brit igazgatás alatt álló Tanganyika mandátumterület középső része – észak-déli irányban kb. 350 km, kelet-nyugati irányban bő 1000 km kiterjedésű volt, összesen tehát közel 400 ezer km², az anyaország területének négyszerese” (Zeidler 2014, 351). A Trenka-, illetve a Pósa-változat közti legszámottevőbb különbséget a magyar gyarmat Afrikában történő nyugati (Trenka) és keleti (Pósa) elhelyezése adja. És persze az, hogy amíg az előbbi a második világégs eredményeként tünteti fel azt, addig az utóbbi elképzelése igencsak idealizált, ugyanis a gyarmati rendezést csupáncsak a már említett túlnépesedés apropóján követné el, egy pillanatig sem számolva az érintett hatalmak ellenállásával, lévén

tervét logikusnak és indokoltnak értékeli. Ahogy azt Zeidler is megjegyzi, az sem bizonyos persze, hogy Pósa tervezetei valaha is eljutottak Kánya Kálmán külügyminiszterhez, „[a]z azonban tény, hogy Pósa levelére ismeretlen kéz felírta: »ad circulandum« és »Pol. oszt. (szórakoztatásul)« – s talán épp a külügyminiszter volt az, aki ilyen ajánlással köröztette a küldeményt közeli kollégái között. Kánya szarkazmusát és vitriolos iróniáját ismerve ezt nemcsak lehetségesnek, hanem egyenesen valószínűnek tartjuk [...]. Mindenesetre tény, hogy Kánya sem a »Pán-Közép-Európa« eszmét, sem a kelet-afrikai magyar gyarmatosítás koncepcióját nem építette be külpolitikájába” (Zeidler 2014, 353).

Zeidler Miklós tanulmányában Pósa tervezetét egy hasonló ihletésű szöveggel rokonítja, mégpedig Paikert Alajos *Germán-Turán Államszövetség* című felvetésével, melyet a szerző egyenesen gróf Tisza István miniszterelnökhöz juttatott el 1915 nyarán. Mint azt Zeidler írja: „Ennek az Európa és Ázsia nagy részére kiterjedő konföderációnak (?) a keretében – a remélt háborús győzelem esetén – Magyarország területeket szerzett volna Dalmáciában, Bosznia-Hercegovinában és Szerbiában (esetleg Romániában és Besszarábiában is), Albánia élére pedig magyar fejedelem került volna, s nem maradt volna el a gyarmati terjeszkedés sem: Észak-Afrikában Barka (az ókori Cirenaica), Kelet-Afrikában Szomália, Nyugat-Afrikában pedig Francia-Kongó északi része lett volna magyar külbirtok” (Zeidler 2014, 353). Látható tehát, a magyar államiság akár tengereken és óceánokon is átívelő kiterjesztése nem csupán az írói fantáziát ihlette meg.

A *Lett este és lett reggel* első naplóbejegyzése 1942. június 13-án, Friedrich Paulus halála után íródik, akinek helyére Erich von Manstein kerül. Az ekkori feljegyzések még maradéktalanul megfelelnek a mi világuk történelmének, majd a dominóeffektus révén a két idősik mind távolabb kerül egymástól. Horváth innen nézve hasonlóan jár el, mint az Andrew Roberts szerkesztette *Mi lett volna, ha...?* (Roberts 2006) című kötet történész szerzői, akik nagy odafigyeléssel, sokszor alig észrevehetően szövik bele a történelembe az alternatív történelmet. A könyv szovjet bukásra is koncentrálnak fejezetét Simon Sebag Montefiore jegyzi, melynek címe *...Sztálin elmenekül Moszkvából 1941-ben?* (Montefiore 2006). Az önreflexiókkal és áthallásokkal is nagyarányban operáló írás felvázolja az emlegetett időszak hadászati helyzetét s azt a Moszkvát, amelyet csak Sztálin jelenléte, és az abból eredeztetett rettegő morál védhetett volna meg a náciktól. A *gazda* azonban Montefiore esszéjében távozott, minek okán a védelem is összeomlott, Zsukov pedig kénytelen volt a városon túlra vonulni. A dolgozat ezt követően egy, az általa is előszeretettel működtetett kirakatperben itéli halálra Sztálint.

Horváth világában éppúgy sor kerül egy tábornoki összeesküvésre, de már Sztálingrád eleste után, a kommunista fővezér pedig egy kettétört mutatópálcával a szemében fejezi be földi pályafutását. Manstein a Lett este és lett reggel univerzumában megkerüli Sztálingrádot, és szétveri a Volgán túl gyülekező négy orosz hadsereget, eldöntve a háború kimenetelét. Az oroszok az Urálon túlra szorulnak – az attól nyugatra eső területek pedig a német Lebensraum, azaz az élettér részévé válnak –, a békediktátum értelmében átadva teljes hadiiparukat, és megszakítva minden diplomáciai kapcsolatukat az USA-val. Ezt követően folyamatosan elesik Málta, Gibraltár, majd sikerül felszámolni a Lebensraum mocsaraiban egyesült,

Fjodorov és Kolpak vezette hatalmas orosz partizánhadseregeket is, Arme révén Caesar alesi csatánál kivitelezett stratégiáját alkalmazva. Itt jegyezzük meg, hogy az élettér kitérítése jelen esetben nem pusztán a szláv lakosság elűzésével vagy lemészárlásával, s a németység betelepítésével jár, hanem a „tipikus germán természeti környezet, növényvilág elterjesztésével” is, jól stilizálva egy olyan folyamatot, amit valamely szélsőséges szemlélet hozhatna magával, ha kiapadhatatlan forrásokkal rendelkezne.

Trenkánál csak az alternatív hidegháború szele járja át a világot, Horváth azonban nem riad vissza az atomtól: az USA végső kétségbeesésében mind az öt töltet ledobja a náci Európára, de így sem sikerül megtörnie a birodalmat, sőt csak azt éri el, hogy a legnagyobb kárt szenvedett franciák a nácik elkötelezettjeivé válnak. A támadássorozatban Berlin is elpusztul, a főváros bukása után a pragmatikus vas-kabátosok azonban hozzáfognak a Germánia nevű világfőváros építéséhez, Albert Speer ismert tervei szerint – utóbbi polisz a címadója G. L. Thompson-regénynek is (Thompson 2013). Hitler halálos fenyegetéseinek gyümölcseként végül a horogkeresztes nukleáris rakéták is elkészülnek. Talán itt érdemes megjegyezni, hogy mindkét elemzett univerzumban kiemelten fontos a Holdra szállás körüli űrverseny, ami az *Egyenlítői Magyar Afrikával* ellentétben Horváthnál a nácik dicsőségét hozza el.

Hitler halála után a Führeri pozíció a *Lett este és lett reggel* világában szimbolikus státusszá válik, a második vezérré kinevezett Fegelein esetlenségével felerősítve, a birodalom irányítását pedig a náci elitet csoportosító Szindikátus, egyfajta birodalmi nagytanács veszi át. Az USA időközben megosztottá válik, kettészakad, ahol a Dél, radikális történelmi hagyományait felelevenítve átveszi a náci fajelméletet, munkatáborokat létesít a fekete rabszolgák és a politikai foglyok számára, s a Harmadik Birodalom jóváhagyásával offenzív politikát folytat mind Mexikó és Kuba ellen; lassanként nemzetiszocialista világ alakul. Ehhez hozzájárul, hogy a harmadik Führer William Patrik Hitler lesz, aki félig angolként lehetővé teszi a két nép egyesülését. Az ő uralmát követően pedig már nyitott az út az Arme-ház végső fölemelkedése előtt. Erich Arme egyfajta tévésztárként, az új Siegfriedként látatja magát, aki a holdbázisról megindított, kiterjedt és bénító támadása révén Caesar módjára rohanja le saját Galliáját, Észak-Amerikát. Számára talán már nyitott az új világok és a halhatatlanság felé is.

A regény egyik legmarkánsabb világépítési eleme az újabb dimenziókkal ellátott auschwitz koncentrációs tábor, amely a végső megoldás után mindig újabb és újabb foglyokkal, főként szlávokkal telítődött. Amikor Klaus Arme meglátogatja, hárommillió (sic!) lélekszámmal bír, és az áltatás ördögi szintjének kifejeződéséként Reményvárosnak nevezik. Mivel a vizitre csak a regény derekán kerül sor, a befogadó számára sokkolóan hat, amikor megtudja: az Arme-dinasztia tulajdonképpen magánbirodalmáról beszélünk, mely ilyenformán az ingyenes rabszolgamunkán alapul. Reményváros a náci ipar egyik legfontosabb központja, a gyárakon túl pedig éppúgy részét képezik az alkalmazottak szépséges lakóparkjai, mint a spártai nevelést felelevenítő SS Reichkinder kaszárnyái – utóbbiak lakói a markáns germán népességnövekedést megcélzó, „ideát” is elindított Lebensborn program államnak adományozott gyerekeiből kerültek ki (Németh 2006) – a „Vadászterülettel”, ahol

időnként lemészárolhattak néhány rabszolgát, vagy a Donortábor elnevezésű szektor, amely a náci elit tagjai számára alkalmas, a szükséges szervátültetéshez bármikor használható egyének lakóhelye. A komplexumot Arme egyik ellenszónoka Európa rákjaként, s nem a jövőt megalapozó terhessegeként azonosítja, Mengele ott helyet kapó laboratóriumai kapcsán pedig megjegyzi: ha különböző fajokról lehetne beszélni, úgy a kísérleteknek semmilyen hasznuk nem volna a germánok számára. Mengele ugyanis már ekkor az ember tökéletesítését célzó kísérleteket folytat, melyek a náci múlt tanulmányunk következő részében kifejtésre kerülő „kutatásán” túl a birodalom markáns célját adják. Ennek egyik mellékterméke a nem árja népek különböző módokon való kiirtása: a lengyelek mellett a regény igazán szűk magyar vonatkozásai közül a legmarkánsabb az, amikor Himmlernek hála olyan, betegségmegelőző oltásként reklámozott vakcinát fecskendeznek a két ország minden lakosának vérébe, ami sterilizálja a népet (sic!). Ennyiben voltaképpen le is zárul az alternatív univerzumban elképzelhető magyar „jövő”. De a célul kitűzött náci faji fejlődés a szöveget jelentő Arme-napló utolsó bejegyzésekor csak egy rémisztő ambivalenciáig jut el: külsőségeiben hibátlan, atlétikus, szőke és kék szemű árja, ám lelketlen vad, ami számára idegen bármiféle emberi érzelem, s ami úgy veti meg a gyengeséget, hogy vele a gyengédség mibenlétét is elfelejti.

Irodalom

Baka L. Patrik (2020): Az alternatív történelem műfajai. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2020/3, 129–150.

Barcsi Tamás (2011): Spekúliációk a szabadságról – Negatív utópiák. In: Keserű József – H. Nagy Péter (szerk.): *Kontrafaktumok. Spekulatív fikció és irodalom*. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kara, 49–75.

Everett, Hugh III. [é.n.]: *The Many-Worlds Interpretation of Quantum Mechanics – The Theory of the Universal Wave Function* (doktori disszertáció) = <http://www.pbs.org/wgbh/nova/manyworlds/pdf/dissertation.pdf>

Gáspár László [L. G. Gaspar] (2010): *Mi, I. Adolf*. Budapest: Fapadoskönyv.hu.

Green, W. Hamilton [Galántai Zoltán] (2002): *A negyedik birodalom*. Budapest: Valhalla Páholy.

Gyalai Zsófia (2012): *Trenka Csaba Gábor: Egyenlítői Magyar Afrika*. Sci Art = <https://sciarf.eu/hu/2012-07-16-0807/37/trenka-csaba-gabor-egyenlitoi-magyar-afrika>

H. Nagy Péter (2009): *Imaginárium IX*. SF: A képzelet mesterei. Opus, 2009/2, 23–32.

Harmat Árpád Péter (2015): *A sztálingrádi csata, a történelem legnagyobb ütközete*. Történelem cikkek = <http://tortenelemcikkek.hu/node/154>

Hellekson, Karen (2001): *The Alternate History: Refiguring Historical Time*. Ohio – London: The Kent State University Press.

Horváth Krisztián (2014): *Egyenlítői Magyar Afrika*. Nyelv és Tudomány = <https://m.nyest.hu/hirek/egyenlitoi-magyar-afrika>

- Horváth László Imre (2014): *Lett este és lett reggel*. Budapest: Magvető.
- Mezei Attila (2010): *Trenka Csaba Gábor: Egyenlítői Magyar Afrika*. Ekultura = <http://www.ekultura.hu/olvasnivalo/o/cikk/2010-04-15+00%3A00%3A00/trenka-csaba-gabor-egyenlitoi-magyar-afrika>
- Montefiore, Simon Sebag (2006): ...Sztálin elmenekül Moszkvából 1941-ben? In: Andrew Roberts (szerk.): *Mi lett volna, ha...? [fejezetek a meg nem történt világtörténelemből]*. Budapest: Corvina, 125–142.
- Németh István (2006): *Lebensborn*. Az Életforrás egyesület. Rubicon, 2006/10, 25–27.
- Roberts, Andrew (szerk.) (2006): *Mi lett volna, ha...? [fejezetek a meg nem történt világtörténelemből]*. Budapest: Corvina.
- Rosenfeld, Gavriel D. (2007): *Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha?” Elmélkedések az alternatív történetírás szerepéről*. Ford. Szélpál Livia. Aetas, 2007/1, 147–160.
- Takács Gábor [Acélpatkány] (2009): *Egyenlítői Magyar Afrika*. Fiction Kult = <http://fiction-kult.hu/cikk/egyenlitoi-magyar-afrika-295>
- Thompson, G. L. [Gráczér László] (2013): *Germánia*. Budapest: Kossuth.
- Trenka Csaba Gábor (2010): *Egyenlítői Magyar Afrika*. Budapest: Agave Könyvek.
- Trenka Csaba Gábor (2013): *Place Rimbaud*. Budapest: Syllabux.
- Trenka Csaba Gábor (2017): *La Grande Image*. Budapest: Syllabux.
- Uchronia (online alternatív történelmi gyűjtőforum) = <http://uchronia.net/bib.cgi/search.html?id=hitler>
- Zeidler Miklós (2014): Honvéd áll a Kilimandzsárón? Egy különös beadvány a Külügyminisztérium irattárában. In: *Manhercz Orsolya (szerk.): Historia critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történelmi Intézetéből*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 343–356.
- Zelei Dávid (2015): *Részletek a Faust család naplójából*. Horváth László Imre: Lett este és lett reggel. Opus, 2015/2, 73–79.

Vkročiť či nevkročiť do raja?

(niekoľko nástrah, návodov a námetov pre dnešných
i budúcich učiteľov – v pozadí románu Petra Andrušku
Nevkročíš do raja)

Patrik Šenkár

To enter or not the paradise?

Several Pitfalls, Instructions and Suggestions for Current and Future Teachers – in the Background of Peter Andruška's Novel Nevkročíš do raja [You Will Not Enter the Paradise]

Abstract

The contribution points to the importance of continuous development of society and literature. These two attributes are, of course, interconnected. The social macro-space (region, state) and microspace (especially in school) are characterized from a cultural point of view. The diversity of Slovak literature in the field of school themes is presented by parallels and confrontations with the novel of Peter Andruška. The novel is interpreted in detail, based on motifs that were characteristic for the difficult period in the history of Czechoslovakia (1967 – 1968). This actually combines the individual and with the social, past with present, but always stays valid. It points to various intricacies in the life of a small town, specifically of various human characters. In the background of the prototext, the spirit of this special period is evident, while the meta-text captures the strange and the unique – even for today's interesting coordinates of complex (living, moral, working, private) being in our state half a century ago.

Keywords: novel; Peter Andruška; school; society; interpretation

Kľúčové slová: román; Peter Andruška; škola; spoločnosť; interpretácia

Subject-Affiliation in New CEEOL: Language and Literature – Studies of Literature – Slovakian Literature

DOI: 10.36007/eruedu.2021.1.095-109

„... túto svoju knižku pokladám za dobrú a verím, že možno ešte príde jej čas, veď moje rozprávanie je o tom, ako sa zneužili nádeje ľudí, ktorí si zaslúžili lepší život. Je to večná téma, hoci nevelmi zaujíma tých, ktorí chcú vládnuť, naopak je im protivná, keďže nie je vodou na ich mlyn.

Platilo to včera a nie je to inak ani dnes“

Andruška 2015, 79

„Čas letí / jak vtáci nedozierní. / 1904 – / na rok ten zabudol som / jak na svoj dáždňik čierny / v Café Union“ – čítame verše (Báseň) z prvej básnickej zbierky (Nedeľa, 1927) národného umelca Laca Novomeského (1904 – 1976). Lyrický subjekt v nich spomína na svoj rok narodenia, na známu (tzv. ľudovú) kaviareň na Štúrovej ulici (neďaleko Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, ktorú básnik navštevoval už počas svojich štúdií), na neúprosne plynúci čas, na ono prežité. V našich mysliach sa pritom vďačne i nevďačne, chtiac-nechtiac rozširuje, pulzuje, vyjavuje minulosť: oná tisícoraká a farebná sieť dní a nocí, plnej tvorivej práce básnika, prozaika, literárneho vedca.

Konkretizáciou úsilia sú – v prípade prozaika – črty, humoresky, romanetá, poviedky, novely, romány... A spomienky – hlboko ukryté v textoch autora a v zážitkoch čitateľa (či metatextoch interpreta). Títo traja ‚aktéri‘ literárnej komunikácie môžu mať (samozrejme, v rôznej miere) dosah aj na to, aby (literárna) minulosť ‚neodletela‘, aby sa na onen čierny dáždňik ‚nezabudlo‘ a aby sa priam ‚zhmotnil‘ verš (z básne Nedeľa z totožnej zbierky Laca Novomeského): „Dobré je niekedy navštíviť minulosť“.

Tieto básnikove sentencie sa hmýrili aj v našich myšlienkach v pozadí (azda až neúnavného) predsavzatia: poukázať občas na také knihy (už azda) z literárneho antikvariátu, ktoré aj v dnešnej kmitavej dobe môžu zaujať, veď zostali živé a majú čo povedať vnímavému čitateľovi. (Pozri motto nášho príspevku.) S týmto úmyslom a v pozadí týchto myšlienok sme siahli po rozsiahlom (až 520-stranovom) románe Petra Andrušku, narodeného 17. júla 1943 v Trnenci nad Váhom, ktorý vyšiel presne pred 35 rokmi s názvom *Nevkročíš do raja* (1986) v renomovanej edícii *Nová próza* vo vydavateľstve *Slovenský spisovateľ* (edičné poradové číslo 138). Tematicky sa táto kniha viaže k školskému prostrediu.

Škola – ako to vo svete vedia od čias Jana Amosa Komenského (1592 – 1670) a ako sme vedno s tým uzrozumení my na Slovensku aj od čias premiéry dnes už kultového filmu Jaroslava Žáka (1906 – 1960) – je základ života. Dennodenne je s ňou (až viacrozmerne) spojená aj literatúra: žiak číta, vďaka čomu sa v ideálnom prípade stáva diskurzívnym čitateľom. Vytvorí si tak vlastný názor na okolitý svet, oboznamuje sa s dobami, charaktermi, prístupmi, riešeniami. Dostáva skúsenosti, ktoré mu postupne vytvárajú osobnosť.

Tak ako vo svetovej literatúre, aj v Československu vznikli diela, ktoré sa venujú tejto problematike. Pars pro toto spomeňme aspoň niektoré (najmä z obdobia, v ktorom vyšla aj kniha Petra Andrušku, ktorá tvorí chrbtovú kosť nášho príspevku): Ján Beňo (1933) *So synom* (1978), Ján Lenčo (1933 – 2012) *Rozpomätávanie* (1978), Nora Baráthová (1944) *Najlepšia trieda* (1983), Stanislav Štepka (1944) *Čierna ovca* (dráma z roku 1983, ktorá je vlastne správou o peknom a škaredom dni v malej vidieckej zborovni), Jozef Špaček (1950) *Neúplný rozvrh hodín* (1986).

Knihy Jána Beňu *So synom* (1978), ktorá (taktiež ako Andruškov román) vyšla vo vydavateľstve *Slovenský spisovateľ* v rámci edície *Nová próza*, hovorí o radoostiach a trápeniach mladého učiteľa, ktorý začína žiť a pracovať. Sám sa stará o malého syna a zároveň hľadá pre neho matku. Knihu charakterizuje zaujímavý dej, bohatý na udalosti v súkromnom i spoločenskom živote hlavného hrdinu a ostatných postáv. Opisujú sa naliehavé problémy mladého človeka, ktorý sa pri ich riešení nevyhne ani omylom.

Netradičným prístupom k téme školy sa vyznačuje román Jána Lenča Rozpačtávanie (1978), ktorý je tematizáciou bezprostredných skúseností, akosi mozaikou spomienok učiteľa slovenčiny a dejepisu. Odohráva sa v roku 1970 v priebehu výročnej klasifikačnej konferencie – pre hlavného hrdinu poslednej, pretože zo školy odchádza. Vo svojej mysli sa pokúša zostaviť rôzny obraz okolia a kolegov, využívajúc pritom chronologický životný príbeh, príhovor k dotyčnému, charakteristiku vlastnými slovami, využitie prvej, druhej aj tretej osoby, lúboštné vyznanie, nenadväzujúce asociácie a útržky spomienok.

Sviežo napísaný román Nory Baráthovej Najlepšia trieda (1983) približuje súčasný život gymnazistov, ale načiera aj do minulosti z pohľadu nezvyčajných povinností a trestov študentov dávnych čias. Sú v ňom uvádzané aj príťažlivé momenty študentského života (brigády, lyžiarsky výcvik, školský ples, originálne diskotéky, prvé lásky). Rozprávač stojí na strane svojich mladých hrdinov, vyzdvihuje ich zmysel pre spravodlivosť a nadšenie, s akými sa priam hrnú do nie vždy ľahkého života.

Jozef Špaček vo svojej próze Neúplný rozvrh hodín (1986), ktorý vyšiel v rámci edície Nová próza v Slovenskom spisovateli, si zvolil formu mozaikového rozprávania, v ktorom sa niekoľko príbehov, anekdot, menších žánrových obrázkov či podôb lásky spája okolo hlavného protagonistu – najprv študenta, potom stredoškolského učiteľa.

Všetky tieto prózy majú, pochopiteľne, rozdielne obsahové a formálne atribúty autorskej poetiky a idiolektu než text Petra Andrušku. Majú však aj niečo spoločné s jeho prózou, čomu sa väčšina prozaikov obsahovo a formálne azda ani nemôže vyhnúť: témou sa viažu ku škole, je v nich dôležitá postava mladého učiteľa (v jednom prípade taktiež slovenčiny a dejepisu), opisujú súčasnosť v pozadí radostí a starostí (pre rozprávača i čitateľa sympatického) učiteľa, majú celkom zaujímavý dej, sú bohaté na udalosti v súkromnom i spoločenskom živote hlavného hrdinu, týkajú sa až bezprostredných skúseností mladého človeka, ktorý sa pri ich riešení nevyhne ani omylom, mladý učiteľ v škole si vo svojej mysli zostaví rôzny obraz kolegov v pozadí mozaikovitej fabuly.

Väčšina týchto diel vyšla v edícii Nová próza vo vydavateľstve Slovenský spisovateľ. Začiatok tejto edície je datovaný od roku 1973, keď sa začalo s ešte koncepcnejším vydávaním pôvodnej tvorby. V rámci nej sa objavili takmer všetci významní slovenskí autori danej doby. V období jej vyše dvadsaťročného trvania (1973 – 1995) vyšlo až 240 titulov (okrem kníh mimo edície).¹

1 Hlavným vonkajším znakom edície bolo dôkladné a vkusné výtvarné spracovanie obálky. Dané obdobie edície rámčujú knihy Jozefa Kota (1936) Horúčka (1973; edičné poradové číslo 1; novela, taktiež zachytávajúca obdobie roku 1968 ako Andruškov román) a Alty Vášovej (1939) Osudia (1995; edičné poradové číslo 240; zbierka poviedok, taktiež o zmiešaných pocitoch človeka v kolotoči súčasného života ako Andruškov román).

V rámci tejto edície Petrovi Andruškovi vyšlo (okrem diela Nevkročis do raja) ešte osem prozaických titulov: Hodiny s kukučkou (1974; edičné poradové číslo 2), Horúce letá (1977; edičné poradové číslo 40), Hrádze (1979; edičné poradové číslo 58), Villon na návšteve (1983; edičné poradové číslo 103), Lepší ľudia (1985; edičné poradové číslo 127), Dievča z osobitnej školy (1989; edičné poradové číslo 196), Nočná jazda (1990; edičné poradové číslo 201), Meritov prípad (1993; edičné poradové číslo 223). Peter Andruška je tak najvydávanejším autorom (vedno s Rudolfom Slobodom po deväť samostatných titulov) v rámci edície Nová próza vo vydavateľstve Slovenský spisovateľ. Počet jeho výtlačkov dosiahol počet 46 000 (!).

Román *Nevkročíš do raja*, za ktorého rukopis jej autor v roku 1984 získal 3. cenu v literárnej súťaži Slovenského literárneho fondu k 40. výročiu Slovenského národného povstania a pôvodne mala názov *Sieť na zelené vtáky*, sa tematicky viaže ku školskému prostrediu. Motívy školy však (tak či onak) môžeme objaviť aj v autorových prózach *Zaspievaj, chvíľa* (1974), *Nepoviem nikomu* (1978) či *Dievča z osobitnej školy* (1989). Samozrejme, komplexné spracovanie témy je v každej knihe iné, špecifické, vytvárajúc tak mozaikovitý kolorit autorského chápania časopriestoru. Môžeme však vo všeobecnosti (aj v pozadí spomínaných „školských“ próz) uviesť, že Peter Andruška svojou prozaickou tvorbou permanentne dokazuje, že „... je prívržencom akčnej, vecne jasnej realistickej poetiky. Pričom práve v prácach tematicky orientovaných na súčasnosť mu ide predovšetkým o vyslovovanie myšlienково závažných podnetov. Román *Nevkročíš do raja* je pokračovaním tejto jeho poetologickej tendencie“ (Čúzy 1987, 118). Námetovým základom diela je život v jednej základnej škole na južnom Slovensku v pozadí diskurzívnej analýzy spoločensky zložitého obdobia formovania obrodného procesu počas Pražskej jari. Jeho časovo ohraničený dej sa začína tesne pred začatím školského roku 1967/1968 a končí sa rozchodom učiteľov na prázdniny po jeho skončení. Tento román bol azda prvým výrazným slovom slovenského prozaika, týkajúci sa umeleckej analýzy pre Československo veľmi spletitého obdobia konca šesťdesiatych rokov. Aj dnes sú pritom zaujímavé myšlienky Petra Andrušku, ktoré sa venujú dobovému kultúrnemu ovzdušiu: „*Keď som vydal román *Nevkročíš do raja* (´86), ohlasy boli všelijaké. Niektorým ‚čitateľom‘ sa nepáčilo, že som si trúfol písať o prvej polovici roku ´68, iným klalo oči, ako píšem o tom osudovom roku, ktorý natrvalo poznačil moju generáciu. V hojnom počte a primerane podráždene, ba dotknuto sa ohlásili aj ‚prototypy‘ niektorých postáv [...] Námetník ministra kultúry Pavel Koyš mi jedného dňa zavolať a povedal mi, že si prečítal moju knižku, že sa o nej rozprávali na nejakej recepcii alebo inom podobnom podujatí a on všetkým prítomným odporúčal, aby si knižku prečítali tiež...“ (Andruška 2016, 31).*

V samotnom prototexte je evidentné úsilie o výraznejšie naznačenie priam netradičnej atmosféry školského roku; do druhého plánu sa dostávajú spletité osudy

Ako určitú zaujímavosť pre zaniietených záujemcov uvedme menšiu štatistiku. V rámci edície *Nová próza* viacerým autorom vyšlo niekoľko titulov: po 9 titulov – P. Andruška, R. Sloboda (dvom autorom); po 8 titulov – J. Beňo (jednému autorovi); po 7 titulov – I. Habaj, J. Johanides, P. Karvaš, M. Krno, H. Zelinová (piatim autorom); 6 titulov – E. Dzvonič, M. Ferko, A. Chudoba, L. Ťažký (štyrom autorom); po 5 titulov – A. Baláž, I. Hudec (dvom autorom); po 4 tituly – P. Kováčik, J. Lenčo, J. Puškáš, V. Šíkula, M. Zelinka (piatim autorom); po 3 tituly – L. Ballek, L. Hagara, P. Jaroš, K. Jarunková, J. Jonáš, L. Jurik, V. F. Šíkula, P. Štelinger, J. Tallo, J. Tužinský (desiatim autorom); po 2 tituly – J. Balco, A. Bednár, V. Bednár, J. Bodenek, J. Bodnárová, M. Bútorá, M. Čeretková-Gállová, E. Farkašová, J. Gavalcová, P. Glocko, P. Hruz, A. Hykisch, M. Chudík, I. Izakovič, J. Kot, D. Kraus, J. Mlčochová, J. Papp, J. Patarák, J. Špaček, V. Švenková, J. Váh, A. Vášová (dvadsiatim trom autorom); po 1 titul – N. Baráthová, L. Beňo, F. Cádra, D. Dušek, P. Dvořák, H. Dvořáková, L. Feldek, M. Feldek, O. Feldeková, A. Ferko, M. Figuli, E. Gašparová, Š. Gráf, J. Gregorec, V. Handzová, M. Herko, P. Holka, K. Horák, J. Hrušovský, M. Janoušek, P. Juščák, I. Kolenič, D. Kováč, D. Kužel, K. Lazarová, R. Lichnerová, J. Malina, A. Marec, D. Michalka, D. Mikolaj, Š. Moravčík, G. Murín, I. Otčenáš, J. Poničan, S. Rakús, N. Rappensbergerová, O. Rácz, G. Rothmayerová, P. Sabolová, P. Sever, I. Stadtrucker P. Ševčovič, N. Tanská, B. Tinák, P. Valček, P. Valo, P. Vilikovský, V. Vrbková, M. Zimková (štyridsiatim deviatim autorom).

jednotlivcov, ktorí sa v danej situácii často nevedia orientovať. Autorovi sa pritom podarilo udržať relatívne komplikovanú fabulačnú líniu – podoprenú spleť komponentovanou myšlienkovou ‚čiarou‘ – v jednej rovine. Rozprávanie tak má v celom texte priamočiaru atmosféru, rytmus i dynamiku s bohatým fabulačným základom a množstvom psychologických portrétov jednotlivcov. Jeho význam je pre vnímavého čitateľa aj vo zvládnutej evokácii spoločensko-politickej atmosféry uvádzaného obdobia. Niektoré pasáže „...vznievajú v podaní autora tak, ako keby bol v čase písania románu sledoval dokumentárny film z obdobia po 17. novembri 1989 o zrušení totality a budovaní demokracie. Ako keby bol predstihol novú spoločenskú situáciu“ (Ferko 1991, 29-30).

Ústrednou postavou je mladý začínajúci učiteľ slovenčiny a dejepisu Marek Kresan, ktorý do školy prichádza plný ideálov a chuti do práce. V prvom pláne dominuje jeho aktivita a úsilie presadiť sa v pedagogickom kolektíve najmä svojou prácou. Druhoplánovo sa však aj vďaka retrospektívnym epizódam vytvára súkromný rozmer postavy. V tomto aspekte je identifikovateľná myšlienkovú závažná etická línia autorského úsilia. Okolo Marekovej postavy však Andruška zoskupil aj celú plejádu rôznych protagonistov, do ktorých species pro genere zakomponoval svoje autorské myšlienkové poslanstvo. Postupom času, tak ako sa mu darilo prehlbovať charakter postáv, je evidentné, že epická situácia sa stáva zložitejšou: zdanlivo progresívne myšlienky postáv často podporujú až egoistické zábery jednotlivcov, čo v školskom mikrokolektíve vyúsťuje do akéhosi zmätku. Je pritom zaujímavé uviesť aj myšlienky samotného autora prototextu, ktoré, prirodzene, opäť dokresľujú chronotop: „*Motivovali ma práve udalosti na našej škole v šesťdesiatom ôsmom roku. Kniha mala aspoň podľa mňa značný ohlas, i keď vlastne už o nič nešlo (vyšla v roku 1986 – všimli ste si: o roku 1968). Čitateľov však, myslím si, nezaujímala literárna hodnota, ale skôr väzby na konkrétne skutky a osoby. Východiskom knižky boli udalosti, ktorých účastníkom som bol i ja vedno s mojimi rovnako naivnými kolegami*“ (Andruška 2015, 76), pričom „... našli sa čitateľa, ktorí mi vyčítali, že som ich využil ako literárne postavy, iní mi zasa zazlievali, že o nich som nepísal. Dokonca našiel sa vraj čitateľ, ktorý si z knižky povypisoval všetky literárne postavy a pripisoval k nim mená jestvujúcich, konkrétnych osôb, ktoré sa podľa neho za tými postavami skrývali“ (Andruška 2018a, 156).

Marek Kresan prichádza na svoje prvé pracovisko s vysnívanými, apriórne utvorenými ideálmi, no čoskoro sa presvedčí, že škola nie je rajom, ba ani vhodným miestom pre sebarealizáciu mladého človeka. Učiteľský zbor (aspoň zdanlivo) zastupuje a nahrádza celospoločenské (racionálne) dianie. V tomto virvare sa postupne odhaľujú pravé charaktery, často osoby bez morálnych zásad a etických zábran. Marek sa však nepoddáva emóciám či intrigám, ale prikláňa sa na stranu vlastného osobnostného pokroku, pričom odoláva všetkým nástrahám relatívneho zneužitia. Včas postrehne nedostatky, pričom sa en bloc stáva nositeľom ideového posolania románu. Vďaka jemu text nadobúda zmysel a jasné kontúry. Práve v ňom autor vykreslil typ, ktorému vlastne nejde o kariéru a osobný prospech. V tomto momente pritom môžeme identifikovať akési autorské stotožnenie sa so základnou ideou, postavou, ‚zdravou‘ časťou kolektívu, bazálnou myšlienkou, sujetom, východiskom či súradnicami bežných dní v škole a mimo nej: „*Nepatrím k zbabelcom,*

ktorí prezliekajú kabát, len čo vietor zaduje z inej strany. Nestarám sa o strany, dbám však o svedomie, a nie inak to bolo aj s rokom 1968. Dlho som sa nestaral, čo sa to deje v našej čs. republike, a keď mi konečne došlo, bolo takmer rozhodnuté [...] Asi takéto bolo moje autorské východisko pri písaní knižky Nevkročíš do raja. Túto knižku som písal, a to viem presne, osemnásť rokov, ináč povedané dospela do zrelého veku. Veľa drobností v nej je vymyslených, mnohé sa ‚naozaj stalo‘. V tom roku šesťdesiatom ôsmom sme aj my na našej základnej škole demokratizovali, chceli sme odvolať nedemokratické vedenie školy...“ (Andruška 2018b, 27-28; Peter Andruška v období Pražskej jari bol učiteľom v Základnej deväťročnej škole v Šali – pozn. P. Š.). V románovom plynutí zážitkov hlavného hrdinu po poznávaco-dokumentárnej stránke je všetko v norme; sily sú rozložené, konflikty sa riešia v prospech pokroku; hlúposť, zlomyseľnosť a nespravodlivosť sa trestajú. Počas celého románu sa Marek ukazuje ako akýsi búrlivý aktér doby, o ktorej sa t. č. hovorilo, že je obdobím pokusov o demokratickú spoločnosť. Ide mu však najmä o slobodné vyjadrenie názoru, samozrejme, v prospech vecí. Andruškovo rozprávanie v podobe akéhosi textu-seriálu (označenie Ivana Sulíka) je disciplinované. Existuje pritom moment, pre ktorý je významný označiť za hlavnú historicko-dokumentárnu poznávaciu súčasť jeho románu „... profilovať vlastné svedomie a postoje v období narastania krízovej situácie vo vývine celej spoločnosti. Andruška veľmi pedantne vtlačá do piatich sto-viek románových strán doslova všetko, viditeľne sa chce vypísať, chce vydať zo seba čo najväčší objem zážitkov, vnemov, zápletok, dojmov, pocitov, prejavov, postojov i dramatizovaných krátkodobých kríz, ktorými náš z tuhého dreva vykresaný Kresan prechádza ako náročnou slalomovou traťou“ (Sulík 1986, 5).

Peter Andruška sa vo svojom diele usiloval o vytvorenie obsiahlejšej formy politicko-psychologického románu. Je to dielo s pôdorysom a chronotopom románovej kroniky s tendenciou k súladu historického času a konkrétne-historických udalostí v živote človeka (učiteľa). Tvori akési „... veľké plátno rozpačitého roku 1968, ktoré svoju generáciu, alebo aspoň jej vnímavejšiu časť, pripravilo o všetky ilúzie o tom, že človek sa vie povzniesť nad vlastnú sebeckosť...“ (Andruška 2015, 74). Na základe toho v sérii rozprávačsky zovretých, dynamicky usporiadaných, dejovo gradovaných kapitol sa týždeň po týždni zachytáva školský rok a prelínajú sa intímne problémy všedného života so spoločensko-politickým dianím. Osobný príbeh hlavného hrdinu však obsahuje v sebe posolstvo a sprostredkúva súhrn poznania o ceste inteligentného človeka vystaveného tlaku doby. Marek je hlbavým mladým mužom s poctivým prístupom k životu. Jeho kriticky naladený um si však všimá aj nedostatky mikrosociálnosti, ktoré sťažujú (napríklad) prácu učiteľa. Výraznou črtou diela je tak akýsi zmes súkromných či pracovných (školských) vecí s politickými momentmi a súvislosťami. Počas tohto obdobia v učiteľskom zbore dochádza ku kryštalizácii medziľudských vzťahov a spoločenských postojov. Vzťahy a nálady sa v (priam opozičnom, nejednotnom) kolektíve zauzľujú; prebieha zákulisný boj v pozadí vlastných záujmov. Naoko sa tak súdržný kolektív rozpadáva; Marek zúctuje sám so sebou, pričom prekonáva až akúsi duševnú katarziu. Peter Andruška týmto autorským postupom „... uviedol vo svojom románe do súladu individuálny ľudský osud s atmosférou čias, preťal protagonistov mikrosvet

odleskom gravitačných i odstredivých síl dejinného procesu. Ukázal, že komplikácie, rozháranosť, zlyhanie, vykoľajenie vo sfére osobnej sa neraz reflektuje i vo sfére občiansko-politickej, premieta sa do spoločenských postojov a konaní a komplikuje človeku jeho životné cesty, mravné vedomie; životný príbeh Mareka Kresana svedčí o tom, že vzťahy človek a etika, človek a politika sú spojenými nádobami“ (Mikulášek 1987, 15).

Andruška zachytáva mravný vývoj mladého človeka: proces jeho sebauvedomenia, ľudského či svetonázorového dozrievania, ku ktorému sebakriticky dospieva cez rozpornosť a vnútorné kolízie. Cesta z okresného mesta domov v závere diela – pešo, bosky, plná vnútorného sebakritického rozjímania – je finálnym motívom, ktorý predznamenáva protagonistovu neodvratnú vnútornú premenu. Autor mu tak priam pomohol k pochopeniu svojich ‚omylov‘, k sebaepochopeniu, sebauvedomeniu: ako žiť a konať, ako zostať sám sebou, nestratiť svoju tvár a svedomie. Nemožno pritom tvorivej aktivite Petra Andrušku uprieť románovú aktualizáciu a prostredníctvom nej úprimný zápas o priestor a formu kritiky. Recepčná výstavba textu stojí v službe jeho morálnej persuázie o sympatickom, múdrom, prezieravom a čestnom – teda priam ideálnom Marekovi Kresanovi. Jeho idealizácia a pritom dezidealizácia ostatných učiteľov tak vytvára živý priestor protikladov. Autor je dobrý pozorovateľ, znalec prostredia a detailov, rozohrávač epizód a minipríbehov, v zajatí ktorých sa suverénne pohybuje a rád ich komentuje. Nevkročíš do raja tak predstavuje „... zážitkový román s úsilím zobrazit' dynamizmus rušnej doby s uprednostnením úlohy rozprávača. Je to zároveň román dobových morálnych vzťahov a postojov živých ľudí...“ (Liba 1987, 81).

Český spisovateľ a básnik Ivo Odehnal (1936) sa vyjadril, že v románe autor „... verne zachytil atmosféru a že vo svojej próze vychádza z autopsie“ (Mikulášek 1987, 19). Popri tom osobný priateľ Petra Andrušku, spisovateľ Jindřich Uher (1932 – 1998) vo svojom liste autorovi uvádza nasledovné hodnotenie: „*Sám pre seba som si tvoju prózu nazval ‚románom-komentárom‘ [...] Presvedčivo si vystihol ovzdušie doby [...] Páči sa mi sarkazmus, s ktorým odhaľuješ charaktery [...] Páči sa mi lakonickosť [...] Strhávaš čitateľa všade tam, kde postavy konajú [...] Všetko má svoje opodstatnenie, všetko je premyslene začlenené do celku [...] tvoja kniha je vlastne románom súčasným...“ (Mikulášek 1987, 20). Popri tom v Romboide bola publikovaná správa, že: „*Bratislavskí literárni kritici a autori sa každoročne schádzajú na diskusii so zástupcami Juhomoravskej odbočky Zväzu českých spisovateľov. Na programe tohtoročného bratislavského pracovného stretnutia dňa 18. novembra (1986, utorok – poznámka P. Š.) boli najnovšie romány. O próze Petra Andrušku Nevkročíš do raja referoval Miroslav Mikulášek [...] Diskusiu viedol Libor Kněžek“ (kol. 1987, 158; kladný názor na román pritom vyslovil aj brniansky autor Miroslav Zahradka, nar. 1931; o plánovanom /ne-/ocenení textu vydavateľskou cenou Slovenského spisovateľa či o rôznych ‚žičlivcoch‘ bližšie pozri: Andruška 2016, 67-68).**

Rámcom príbehu je opis života v okresnom meste neďaleko Bratislavy a Karpát. Hlavnému hrdinovi sa začne meniť život (odchod z dediny a príchod do mesta). Tento proces autor postupne kontúruje rôznymi jemnými náznakmi retrospektívnych návratov do detských čias. Príbeh sa tak odohráva medzi panelákmi nového sídlis-

ka. Alúzia na detstvo a pohodu rodičovského domu je však silná; postava niekdajšej matky-krajčírky idealizovaná. Sny o lesníctve sa postupne menia na realitu učiteľa. Marekove myšlienky o vlastnom povolani sú idealistické v pozadí možnosti pocitu voľnosti a dostatočnej sebarealizácie. Je však zaujímavé, že už v prvej pracovnej chvíli pociťuje akýsi závan sledovania. Okolie však v ňom objavuje dobráka, ktorý si uvedomuje, že čím ťažšia je cesta k úspechu, tým je ten sladší. V texte sa druhoplánovo identifikuje údel začiatočníka v pozadí vznešenej myšlienky o ľudskej rovnosti. Marek modeluje podobu svojej budúcej učiteľskej povesti: netuži po pozérstve a oficiálnych vzťahoch, zato pozorne počúva, uvažuje a dešifruje zmysel slov. Hneď v prvý deň vyučovania sa ukáže ako pravý demokrat: dovoľí šiestakom, aby si sadli tak, ako chcú – podľa starých kamarátstiev. Deťom tým dokladuje svoju pozitívne orientovanú povahu. Podporuje v nich individualitu, aktivitu, objavovanie krás všedného života. Teší sa zo žiackych iniciatív a úspechov. Čitateľ sa pritom dozvedá aj o jeho priam vrodenej úcte k nadriadeným. V texte sa postupne konfrontuje teória a prax, pričom sa mladícke nadšenie, pochopiteľne, stretáva s určitými mantinelmi. Priestor pre individuálnu iniciatívu sa postupne zužuje; dôležitý je kolektív s jasnými pravidlami. Práve ten dáva Marekovi najavo zaužívané pravidlá hry. Uvedomuje si tak vnútorný systém školy, pričom sa mu v mysli relatívne rýchlo konkretizuje, že „... *meradlom jeho učiteľskej práce nebudú dosahované výchovno-vyučovacie výsledky, rozhodujúce bude to, ako sa zapíše do povedomia svojich kolegov, ako sa zorientuje a ku ktorej skupine sa pridá*“ (Andruška 1986, 21-22). Pod povrchom učiteľského kolektívu sa zmocňuje tieseň, akási nechúť, zlosť, neznášanlivosť. Prvý konflikt Mareka – o post pionierskeho vedúceho s panovačnou zástupkyňou – je kompenzovaný dočasnou idylou v jeho súkromnom živote s mladou partnerkou. Kriticky sa stavia k učiteľom-karieristom, ktorí by si za biednu korunu dali vráť do kolena. Skrývané napätie prináša do duše hlavného hrdinu určitú depresiu; z etického hľadiska je však dôležité, že sa nevzdáva a do školského raja vkročí s vystretou chrbticou a čistým svedomím. Postupne si však uvedomuje aj vážnosť niektorých pedagogických problémov. Celkovo si buduje svoju ľudskú tvár: je vďačný skúsenejšiemu kolegovi, avšak kritizuje panovačnosť, egoizmus a sebeckosť niektorých starších nadriadených. Marekove prvotné emócie, ktoré ho doženú k určitému dočasnému regresu, sú taktiež pochopiteľné. Postupne prechádza krstom drobných konfliktov, pri ktorých sa prejavuje ako zásadový mladý muž. Pre vnímavého čitateľa je to diachrónny proces fyzického a psychického dozrievania. Učiteľský zbor sa pritom opisuje ako akýsi včelí úľ, v ktorom sa nič neutají: čo vie jeden, vedia všetci, pričom vždy sa nájde niekto s väzbami na vyššie štruktúry. Postupne sa teda otvára otázka (ne)plnenia si morálnych záväzkov, manipulovania s ľuďmi, ohovárania, osočovania. Uvádza sa záporná postava inšpektora, ktorá je horšia ako najstrašnejšia živelná pohroma: kritizuje sa jeho slabosť, priam neodbornosť a fakt, že sa zbavuje ľudí, ktorí mu začínajú vstupovať do svedomia.

Určitým vyvrcholením sujetu je prvá klasifikačná porada, počas ktorej sa opäť dostáva do popredia Marekova empatickosť. Jeho zásadovosť je však podopretá odbornosťou a akousi imúnosťou voči psychickým útokom niektorých zlomyseľných kolegov. Autor minuciózne zachytáva duševné detaily (až malichernosti) učiteľov: často sú to stroje na výchovu a vyučovanie bez vlastných názorov, ktorí len

registrujú, slušne počúvajú, vykonávajú povely a osamote sa zlostia. Riaditeľ permanentne dostáva svoje pseudopochvaly či minioslavu svojho životného jubilea. Autor pritom opisuje lokajské výjavy, ktorým chýba dôstojnosť. Počas nepovinne povinnej oslavy sa zdanlivo rozplývajú problémy, zanechávajú nenávisť a nepriateľstvá – pod hladinou to však vrije. Praktické hľadisko sa kontaminuje taktickým, pričom bystré oči priam röntgenujú tváre. V kuloároch sa však objavuje dôležitá zmienka o pražských študentských udalostiach z konca októbra 1967. Je to obdobie, v ktorom v Československu začína narastať reálny či fiktívny uvedomovací proces. Autorovi pritom nešlo o detailné vystihnutie filozofie týchto prelomových rokov: skôr sa usiloval o zachytenie toho, ako sa dobové praktiky prenášali do každodenného života ľudí v škole i v celom meste. Marek je pritom spokojným svedkom dejov, správa sa prirodzene, až nechápavo k tým, ktorí sa nevedia lokalizovať medzi priamkou riaditeľa a okresných orgánov. Celým románom sa vie jeho úsilie o vydávanie školského časopisu (Ranné vtáča) a vlastných textov v okresných novinách (Učiteľský hlas). Spomína sa vynikajúci vysokoškolský učiteľ (doktor Kopál), ktorý pre Mareka znamená pevnú ľudskú autoritu. Aj z toho dôvodu sa rozhodne publikovať v spomínanom periodiku svoj text o prvom stretnutí učiteľov s predstaviteľmi miestnej školskej správy. Konfrontuje sa tým lokálny problém školy so závažnými slovami z celoštátneho zjazdu spisovateľov. Aj v tomto prípade sa objavuje priamosť hlavného hrdinu a jeho elementárny odpor voči neprirodzene pokorným a poslušným robotom. Jeho ontogenéza je však popretkávaná určitými odbočkami (občasnou pijatikou, nevyrovnanými vzťahmi so ženami popri manželke a podobne). Opis procesu vzniku a prípravy školského časopisu značne poukazuje aj na charakter obdobia: čokoľvek podniknúť bez vedomia vedenia školy je neprípustné a samostatne pracovať so žiakmi nezodpovedné. O modernosti Marekovho mladického prístupu svedčia aj bitnické texty v školskom časopise, ktoré si vyberajú samotní žiaci. Na druhej strane „... vo svojej detskej naivite si asi naozaj myslia, že svet je ohromné miesto, a možno tušia aj to, že ani s tou radostnou mladosťou to nie je také jednoduché, pretože, každá generácia má aj svoje prehry“ (Andruška 1986, 66). Z čitateľského hľadiska sú zaujímavé postrehy učiteľov o Rannom vtáčati: niektorí sú škodoradostní, iní fandia tejto osožnej veci. (Čo to tam v tom časopise uverejňujete – nahé ženské či štátne tajomstvá?) Všetko sa však urovná až po súhlase školského inšpektora pre danú záležitosť... Učiteľský kolektív základnej deväťročnej školy v nížinnom meste Topolná je teda náladové, vrtošivé. Uvedomuje si svoje špeciálne mestské postavenie, častý konflikt medzi funkciou a odbornosťou. Unanimisticky sa kritizujú kádre, ktoré si za roky prečítali niekoľko predpisov, dialkovo vyštudovali a teraz žiadajú, aby sa pred nimi každý triasol. V texte sa však koniec koncov zdôrazňuje potreba racionálnych zákonitostí (reorganizácia školského systému v roku 1960) a prirodzených ľudských atribútov. V tomto prostredí (a v tejto dobe) je dôležitá diplomacia (aby človek vydržal v tej džungli), nakoľko „... lepšie je držať ústa a žiť bez problémov ako prehovoriť, mať pripomienky, kritizovať a riskovať, že namiesto nápravy pribudnú nové problémy“ (Andruška 1986, 78-79). Spomínaná svedomitosť sa však môže vypomstiť, veď zlomyseľní sa obujú aj do pseudopráv. Popri tom sa neustále spomína aj dobová tlač, ktorá už musí písať pravdu (aj keď často v inotajoch). V texte sa objavu-

je aj priam nežiaduci element – kaplán; opisuje sa jeho vzťah ku škole, ľuďom, náboženstvu. Dobová politika sa tak vkráda do školy; v súradniciach náboženstva sa pritom redukuje na možné nepríjemnosti učiteľov z dôvodu ich účasti na polnočnej omši. Marek však dostáva rozumy najmä od svojho otca, ktorý je – aj vďaka životnej skúsenosti – prívržencom neutrálnych istôt (pekne uč, netáraj do vetra, nepolitizuj, nestaraj sa o nič, nevystrekuj rožky, sed' na zadku). Rôznorodé ľudské prostredie autor prirovnáva k okolitej prírode: opisuje škodlivosť veľkej továrne Chempo na umelé hnojivá, vďaka ktorej sa v okolí zvyšuje výskyt alergických ochorení.

Čitateľsky zaujímavý je Marekov postoj k riaditeľovi: najprv si ho váži, potom má predtuchy (spomínaného) zlého znamenia, neskôr ho uznáva ako silnú osobnosť, napokon sa o neho bojí. Nenechá sa vťahnuť do jeho postupného osočovania. Zmysel bytia nachádza v práci všedných dní. Vo svojom vnútri pritom kritizuje nespravodlivých učiteľov, ba identifikuje aj ich omyly. Sám sa charakterizuje ako akýsi novodobý Don Quijote. Postupne si uvedomuje, že ani najlepší kamaráti mu v núdzi nepomôžu, a tak sa vkráda do symbolického oblúku histórie a literatúry, kde sa uchováva ľudský osud a pamäť duše. Sústreďuje sa na prácu v škole, pričom identifikuje, ako pod pokojným povrchom malomestského života môžu v ľuďoch narastať problémy a (často až mylné) predstavy najrôznejšieho druhu. Svoju nespokojnosť vyjadruje tým, že až do konca svojej učiteľskej kariéry chce zostať jedným z nevyvolených.

Nový rok 1968 sa v celom kraji oslavoval veľkolepo (Komárňania privítali nový rok v novej vinári). Priniesol však aj nejednotnosť a rozpory v štáte i v škole. Autor ich však opisuje ako akési maličkosti, ktoré sa vzájomnou komunikáciou dajú vyriešiť. Výrazným motívom v texte je vznik opozičnej skupiny v škole z dôvodu zosadenia vedenia. (Uvedomme si, že sa píše rok 1968 – v pozadí štátneho zriadenia a politického odmäku.) Prízvukuje sa pritom večný rozpor medzi úsilím vládnúť a nemožnosťou realizovať svoje túžby vďaka lámaniu osobnosti. Je to doba, keď si spoločnosť (aj vďaka Marekovej publicistike) širšie uvedomuje problémy školstva. V tomto aspekte sa v texte hovorí „... o tvorivosti ako o základnej ľudskej vlastnosti, ako o spôsobe, prostredníctvom ktorého môže človek vyjsť z ulity svojho súkromia a zasiahnuť aj do diania širšieho, povedzme spoločenského“ (Andruška 1986, 157-158). Aj z toho dôvodu učiteľ musí byť na výške doby, držať sa svojich zásad a mať jasné stanovisko k vývoju spoločenskej situácie. V škole to však môže značiť určité redukovanie osobných možností, veď „... ak nie si medzi obľúbencami a nezaujímaš ani neutrálne stanoviská k problémom školy a máš vlastný názor na veci, musíš byť opozičník. Člen učiteľského zboru s kritickými pripomienkami. Potenciálny nepriateľ“ (Andruška 1986, 164-165). V Marekovom vedomí je však dôležitá vlastná iniciatíva a rozvoj učiteľských schopností, ktoré sa neustále musia formulovať. Je to chronotop virvaru krúžkov, dozorov, vyučovania, hospitácií, mimoškolských činností, inšpekcií, zástupcov, riaditeľa, protekcií, odmien, nespravodlivostí a rôzneho metra na ľudí. Právě ľudské charaktery sa však aj v týchto spoločných situáciách jednotného času a priestoru dôsledne vykryštalizujú (pije sa iba za peniaze ROH, zväčšovák sa požičiava pre súkromné potreby zástupkyne a podobne). V texte je ale zaujímavý určitý obrat: zmena postojov voči svojim patrónom zo strany niektorých učiteľov. Aj to však svedčí o ľudskom charaktere

a (možno aj) nemeniteľnosti historického kolobehu...

Mimoriadne efektívny je psychologický aspekt učiteľského zboru v pozadí dynamickej doby Pražskej jari. Tento minikolos ľudských individualít a úsilí autor opisuje ako pripravenú skupinu na diskusiu. Nadriadení pritom nevelmi konajú, o spoločenských daniach v štáte informujú iba s určitým filtrom, pričom učitelia celoplošne opäť mlčia ako poslušní vykonávatelia úloh. Vyzdvihujú sa reálne či domnelé chyby minulosti, ktoré sa špirálovite dostávajú aj do súčasného každodenného pracovného života školy. Autor kritizuje odkazový systém vyšších orgánov, teda absenciu priamej komunikácie. V Marekovej hlave sa tak stretávajú a kumulujú úvahy politické, školské a mladomanželské. Ako reprezentant mladých si uvedomuje výnimočnosť čias v pozadí prudkých zmien potrebného komplexného dozrievania. Občania štátu a (pars pro toto) kolektív školy sa dožadujú nevyhnutnej slobody, ved' : „*Učiteľ pracuje na takom poste, pôsobí na takom zodpovednom mieste, že musí vždy zaujať správne stanovisko, musí sa vzdelávať, orientovať sa v každej situácii, aby pomáhal v orientácii iným, svojim žiakom a neraz veru aj rodičom...*“ (Andruška 1986, 187). Nastáva akési prechodné obdobie prízvukovania toho, čo ľudí spája a nie toho, čo ich rozdeľuje. Ilúzie o čistom štíte a upratanom stole sú však nereálne; hovoriť pravdu je ako chodiť po žeravých uhlíkoch. Dostať širší priestor však znamená vyjsť na výslnie ako s kožou na trh. Konkretizácie kolektívnych skúseností redukovujú povinnosť vysloviť pravdu väčšiny. V správaní hlavného hrdinu sa dá, pochopiteľne, identifikovať určité lavírovanie. (Ako možno veriť predsedovi ROH, ktorý vlastné víno predáva na školskej oslave?) Nastoľuje sa pritom otázka dôležitosti historickej pravdy v dimenziách širších súvislostí. Do výchovno-vzdelávacieho procesu sa tak zamontuje aj neľahká téma vyučovania náboženstva na úkor výchovy k vlastenectvu. Riaditeľov monológ je plný kliše a akéhosi odmietania delenia sa pri politickom koryte. Na druhej strane je však v danom prostredí relatívna otázka svedomia, dôvery, spravodlivosti a pracovnej morálky. Nie je neprirodzené, že sa v Marekovi vzkriesila myšlienka publicity, pričom pochopil, že každý človek je priam povinný (najmä v takomto búrlivom období) zúčastňovať sa na zorganizovaní spoločných vecí. Samozrejme, premena v škole je neodmysliteľne spätá aj s celospoločenskými súvislosťami.

Ako sme to už spomínali, v texte je zreteľný Marekov postupný psychický vývin. Pozoruje situáciu, pri ktorej sa mnohí hrabú do strany len preto, aby to kamsi dotiahli a mali zabezpečené vplyvné a výnosné pozície. Aj z toho dôvodu často „... *cíti nepokoj. Chýba mu pocit, že kolektív, v ktorom žije a pracuje, ťahá za jeden koniec. Nechápe, ako je možné, že ľudia, ktorí na jeseň s nadšením oslavovali riaditeľa, sa od neho zrazu – vari po zmene vonkajších pomerov – bez mihnutia oka odvracajú*“ (Andruška 1986, 226). Autor tak opisuje dobu i spoločnosť, v ktorej čosi vrie a akýsi vnútorný pohyb zasahuje do každodenného života jednotlivca. Je to priam interregnum, počas ktorého sa veľa vecí spochybňuje a nové istoty ešte nie sú. Preto je dôležité pravidelne pozorne čítať, a tak sa starať o mozog a dušu. Zdôrazňuje sa však aj určitá trpkosť znášania životnej reality, ktorá stojí v prirodzenej opozícii voči dobovým reáliám. Nové politické ovzdušie prináša revoltu (chceme sa učiť podrobne o Masarykovi, výučba náboženstva má byť v škole a nie v kostole). Je preto potrebné ťahať za jeden koniec aj v národnostne zmieša-

ných regiónoch štátu. Ako príklad sa v texte uvádza obrana republiky, ktorá sa masovo a manifestačne udiala vo Važníkoch (september 1938, Trnovec nad Váhom, desaťtisícové zhromaždenie Slovákov a Maďarov, robotníkov a sedliakov za spoločné dôstojné žitie v jednotnej Československej republike – pozn. P. Š.). Aj v tomto prípade je evidentný symbol spoločného kroku za život, krajinu, vlasť, zem. V týchto mesiacoch sa teda politika stala vecou verejnou, ku ktorej aj pracujúca inteligencia mala zaujať jasné stanovisko. Na druhej strane je evidentné, že v časoch veľkých politických zmien veci nebývajú jednoznačné. Dôležitá je však dôvera a informovanosť (abdikácia prezidenta republiky). Treba odhaliť tých, ktorí sa ukrývajú za masu, ale myslia len na seba. Marek však čiastočne kritizuje tieto časy, keď si ľudia nevážia nič. V tomto momente vidíme jeho vycibrený zmysel pre spravodlivosť. V štáte i v škole tak stoja proti sebe dva svety: ono staré a nové – plný obáv a útokov. Ako dramatická kríza či vyvrcholenie je aj symbolický moment pritlačenia riaditeľa k múru. Dobový politický a spoločenský kolorit vykresľuje v škole debata o akčnom programe strany (internacionalizmus, kolektívne vedenie, kritika zdola). Zo širšie chápaného aspektu je to obdobie určitých opätovných agitácií, pričom mladí ľudia „... *tiahnu juhom štátu a oživujú slovenskú myšlienku, prispievajú k rozmachu obrody kultúrneho života, stanujú pri Váhu za hrádzou, zajtra budú mať na námestí míting a zasa potiahnu ďalej na Dunajskú Stredu, Čalovo, Komárno. Z dedinky do dedinky, z mestečka do mestečka*“ (Andruška 1986, 278). Dobovo príznačný je aj motív, pri ktorom sa inšpektorovi nepáči prítomnosť učiteľov na akcii, kde rečnil kaplán. Schôdza Klubu priateľov Matice slovenskej je koreňom oživenia národného hnutia (v opozícii platného dobového internacionalizmu) a rozvírením politicko-kultúrneho života Topoľnej. Ľudia sú však ako dav opatrní, v prúde udalostí volia vyčkávaciu taktiku. V pozadí toho je pre každého vnímateľného čitateľa jasné, že „... *čosi nehrá, neklape vo vzájomných vzťahoch, musia to vedieť všetci, a predsa nikto nič nepovie otvorene, priamo, každý si všetko necháva v zálohe, aby to potom v príhodnej chvíli mohol využiť*“ (Andruška 1986, 283). Dôležitým momentom a akýmsi prirodzeným vyústením úsilí učiteľov je napísanie rezolúcie za nové spôsoby a vedenie. Autor túto priam konšpiračnú a revolučne naladenú mladú spoločnosť opisuje celkom prirodzene. (V pozadí ďalších dobových udalostí dnes ťažko hodnotiť ich správanie. Jedno je však isté: revolučnosť mladých je prítomná v každej dobe, úsilie o reálne zlepšenie stavu príznačné.) Autor tak stojí na strane spoločného hlasu a cesty, za spoločným záujmom v prospech školy. Vyzdvihuje sa pritom aj otázka človečenstva, samozrejme, prednosť má kolektívny záujem. Nastáva obdobie, v ktorom sa každému slovu pripisuje význam, za každým vyjadrením sa čosi hľadá. Mladí si plne uvedomujú špecifickosť situácie a možnosti: „*My sa nebojíme. Držíme spolu. To je najhlavnejšie. Vystúpili sme ako kolektív. Jednotlivca by zošrotovali. Proti kolektívu si nedovolia. Aj keby sme nič nevyriešili, aj to je voľačo, že sme na problémy upozornili. Že sme našli odvahu*“ (Andruška 1986, 325). V texte sa spomína aj príprava federatívneho usporiadania štátu a rehabilitačných konaní. Je to vlastne tzv. obrodňný proces v politickom, spoločenskom a školskom priestore; doba pracovného zblíženia sa človeka s človekom, učiteľov, vedúcich činiteľov, žiakov. Popísané papiere nahradia dôverné osobné kontakty medzi vyučujúcim a jeho zverencami. Aj z toho dôvodu je aktuálne a dôležité,

aby sa škola prestala robotizovať. Samozrejme, aj v zborovni sa nájdú až prehnaní skeptici, ba renegáti, ktorí priam bažia, aby druhým pristrihli krídla rozletu. Výmena ideí je podľa nich len obyčajnou výmenou stráží, nakoľko: „*Každý je nahraditeľný. Človeku musí ísť v prvom rade o seba. Využiť príležitosť. Až potom možno hovoriť o vyšších záujmoch. Ideálnej spoločnosti sa nedočkáš. Len raz tu bol raj. Vieš, ako dopadol. Ohnivým mečom dal všemohúci hnať svoje nedokonalé výtvyry. Raj už nebude. Aj boh zmúdreľ*“ (Andruška 1986, 348). Ľahší a krajší život je determinovaný zmenou v mysliach mladých ľudí. Realita však musí priniesť určité ústupky až popálenie si prstov – v pozadí uvedomenia si správnej generálnej línie. Doba prináša poznanie, pričom dobrý úmysel odstrániť chyby vyúsťuje do obyčajného boja o riaditeľské koryto. Svedčí to o zmene (či stálosti) progresu či regresu...?

V texte sa dávajú do kontrastu etické zásady a fyzická sila. Tá je zamorená neviditeľnou panamou známostí a vplyvov. V pozadí tohto atribútu sa, prirodzene, kontaminuje aj čistá duša ľudí z majerov (pohlť ich nová fabrika na výrobu umelých hnojív v Topolnej). Autor opisuje duševnú čistotu týchto osadníkov, ktorí dodnes strážia svoje okolie. Kriticky sa vyslovujú na adresu mladých, ktorí priam zutekajú pred povinnosťami a nechávajú majere postupne hynúť: „*Majer dožíva. Inde sa investuje, bližšie k mestu sa stavajú nové maštale. Tieto tu boli vynikajúce, pevné stavby. Istý čas ešte budú, potom zaniknú. O toto tu nemá nikto záujem. Majere, to je starý svet*“ (Andruška 1986, 373). Aj v tomto motíve vidíme často až nereálny boj človeka s neodvratným osudom. V myslí Mareka Kresana sa pritom starší ľudia chápu ako čistejší a čestnejší aj vďaka svojim životným skúsenostiam. V centre ich života bola práca, ktorá aj pre neho znamená tvorivý obsah existencie. Priamočiarosť je jeho predsavzatím, a preto nechápe, ako môže byť niekto zradcom a rozvracačom (ako napríklad autor anonymného listu). V tejto neľahkej spoločenskej situácii sa rozširuje ľahostajnosť, duševná vzdialenosť medzi ľuďmi, všade sa kritizuje a kričí o výmene kádrov. V pozadí týchto daností dospieva k názoru, že v porovnaní s obyvateľmi majerov sú ľudia v činziakoch akýsi čudáci. V jeho postojoch a konaniach (a najmä v duševných prerodoch) sa život chápe ako boj počas žičlivej doby pre odvážlivcov. Obdobie rokov 1967 – 1968 bola doba, keď sa žili iné časy, menil sa význam slov, iné boli postoje a radikalizovala sa aj opozícia. Na druhej strane sa vynára čitateľská otázka, či je osožné ono výnimočné, ktoré vybočuje z radu...

Centrálnu úlohu informovanosti učiteľov si berú na plecía noviny bez cenzúry. V pozadí toho: „*Hlas zdola má dnes veľkú váhu, dôležitú funkciu. Povedal by som, rozhodujúcu. Páni hore veľmi dobre vedia, akoby to s nimi dopadlo, keby ignorovali hlas ľudu! Dnes sa buduje na podpore spoločnosti. Pravá demokracia*“ (Andruška 1986, 454). Je teda potrebné veriť masovokomunikačným prostriedkom ako jediným hodnoverným zdrojom dobového vývoja situácie v štáte. Autor pritom opisuje priam informačný hlad ľudí, keď sa zaručené správy širili od vrát k vrátam, od domu k domu, od ucha k uchu. Zdôrazňuje sa však potreba celoplošného zlepšenia situácie – teda akýsi pokrok, z ktorého bude mať úžitok čo najviac ľudí a nie len zopár vyvolených. Koniec koncov však, azda až prirodzene, dobový revolučný duch doznieva, politika sa vykryštalizuje, spoločnosť sa normalizuje... Veci sa opäť začínajú riešiť inde... Život však musí ísť ďalej. Nové obdobie

prináša, samozrejme, nové sklamaná, vnútorné otázky pre seba i ostatných, nevy-slovené túžby sa racionalizujú. Marek necíti satisfakciu a uspokojenie, chápe, že sa pri kritike a pri jej dôsledkoch aj všemožne ublížilo. Identifikáciou motívu ľútosti autor poukazuje aj na zložitost jeho osobnosti. Veľmi ho mrzelo, že tí, ktorí kriti-zovali, tiež nemali čisté ruky: na jednej strane osočovali, na druhej ďalej prisluhova-li a pripravovali si lepšie posty a tým aj hlbšie koryto. Vidíme tu určitú paralelu so stratenými ideálmi, ktoré sa vstrebávajú pod kožu človeka-pedagóga (skrivené charaktery kolegov aj vďaka dobe) i človeka-manžela (nešťastie pri predčasnom pôrode mŕtveho dieťaťa). V pozadí toho je potrebné urobiť všetko preto, aby sa čo najviac zachovala ľudskosť: riadiť sa vonkajšími i vnútornými pravidlami a neuhýbať sa pred povinnosťami a zodpovednosťou. Hlavný hrdina príbehu zažil rušné obdo-bie školského roka. Kulminovalo to vtedy v štáte, v meste, v pracovnom kolektíve i v rodinnom prostredí. Získal skúsenosti – neraz trpké a horké. Najdôležitejšie je však, že rástol psychicky ako človek, učiteľ i manžel. Význam komplexného pok-roku je už na pleciach objektívno-subjektívnych hodnotiteľov budúcnosti, ktorí sa azda k danému textu i obdobiu postavia komplexne. Nič nie je čierne či biele. Ani raj nie je ideálny. Ani peklo nie je márnivé. V pozadí toho je dôležité si uvedomiť, že: *„Zrýchlený príbeh udalostí, ktorého sme svedkami v našej spoločnosti, má svoje hlbšie korene a neskôr sa iste nájde čas zodpovedne posúdiť, prečo v rámci obrodného procesu muselo a mohlo dôjsť a dochádzalo ku krajnostiam, ktoré, a zasa si to povedzme úprimne, vrhajú tieň na ušľachtilé úsilie...“* (Andruška 1986, 469).

Román tak celkovo vedie čitateľa k premýšľaniu o živote, nabáda ho nepripustiť, aby s ním zmietali emócie a vášne. Vypovedá o nevyhnutnosti pre človeka triezvo nazeráť a vnímať svet, zodpovedne zvážiť videné, konfrontovať životnú skúsenosť s ideami, ktoré vyznáva a ktorých sa spoločnosť, ku ktorej patrí, dovoľáva. Hovo-ří o tom, že človek by mal za všetkých okolností myslieť vlastnou (a nie cudzou) hlavou, nakoľko: *„Človek je na večnosť odsúdený žiť normálne, ťažko, zložito, bolestne! Bojovať! Nie cupitať do raja! Nič také nie je! Nebude“* (Andruška 1986, 349).

Peter Andruška tak kladie aj pre našu ‚novomiléniovú‘ súčasnosť naliehavé otáz-ky, ktoré nezmizli s prúdom času, o ktorých v protiklade rozpráva, ale ktoré sú dnes možno ešte naliehavejšie ako vtedy. Sumarizujúc opäť zdôraznime, že dielo sa vyznačuje dynamickou kompozíciou s homofónnou osnovou; v akomsi kinema-tografickom slede a trende sa striedajú kapitoly, v ktorých sa dejové momenty pre-línajú s neraz lyricky exponovanými i myšlienkovy nasýtenými portrétnymi kresbami či charakterotvornými zábermi. Vytvára sa tak kolobeh, jednota, celok. Text núti diskurzívneho čitateľa premýšľať, nastavuje zrkadlo aj dnešnej dobe. Sám autor sa pritom vyjadril: *„Mal som zámer napísať knihu o ľudskej serióznosti, o tom, ako sa zachovávajú ľudia v istej situácii – seriózne alebo neseriózne“* (Mikulášek 1987, 21). Peter Andruška to urobil. (Aj) v tom je hodnota jeho výpovede nepopierateľná a trvale platná.

Literatúra

Andruška, Peter (2018a): *Láskyplné „vyprávienky“ o knihách 1*. Komárno: Vydavateľstvo KT.

Andruška, Peter (2015): *Mal to byť príbeh*. Komárno: Vydavateľstvo KT.

Andruška, Peter (1986): *Nevkročíš do raja*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.

Andruška, Peter (2016): *Rezkým krokom: postrehy, spomienky, meditácie, klebety*. Šaľa: A-klub.

Andruška, Peter (2018b): *Rozlúčky a iné šibalstvá (dodatky k pamätiam)*. Komárno: Vydavateľstvo KT.

Čúzy, Ladislav (1987): Výrazné slovo. *Slovenské pohľady*, roč. 103, č. 1, s. 116-119.

Ferko, Peter (1991): Peter Andruška – Nevkročíš do raja. In *Smietka v oku*. Trebišov: Okresná knižnica Trebišov, s. 27-30.

kol. autorov (1987): Kritická diskusia o L. Štěpánovi a P. Andruškovi. *Romboid*, roč. 22, č. 2, s. 158.

Liba, Peter (1987): Aktualizácia ako problém románu. *Romboid*, roč. 22, č. 4, s. 79-82.

Mikulášek, Miroslav (1987): Kritici z Brna a Bratislavy diskutujú o P. Andruškovi a L. Štěpánovi. *Romboid*, roč. 22, č. 8, s. 13-21.

Sulík, Ivan (1986): Nevkročíš do raja, čiže seriál. *Nové slovo*, roč. 28, č. 43, s. 5.

Šenkár, Patrik (ed., 2013): *Literárna tvorba Petra Andrušku (výber z literárnokritických ohlasov)*. Šaľa: A-klub.

Propsz Eszter: *Zum Studium der ungarndeutschen Literatur*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2015. (Ungarndeutsches Archiv 14)

Márkus Éva

Propsz Eszter könyve egyetemi jegyzet, tankönyv, egyben munkafüzet a nemzeti-ségi német szakos egyetemisták számára, akik érdeklődnek a magyarországi németek irodalma iránt, és behatóbban szeretnék megérteni a kisebbségi irodalmat mint irodalmi és társadalmi jelenséget. A kötet az 1973 utáni magyarországi német irodalomból mutat szemelvényeket köznyelvi német nyelven, német nyelvjárásban és magyar nyelven. Az irodalmi részletek mellett olyan szemelvényeket is megjelentet a szerző, melyek az adott kor társadalmi, politikai, kulturális életét is megvilágítják. Ezek nélkül a kisebbségi irodalom nehezen értelmezhető. Az olvasónak, egyetemi hallgatónak változatos feladatokon keresztül kínál részletes kalandozást egy olyan irodalomban, mely a magyarországi németek számára az identitásépítés fontos eleme. Az olvasó felfejtheti a forma és a jelentésépítés összefüggéseit az irodalomban, az irodalmi szöveg tartalmi és nyelvi-retorikai sajátosságait. Ha szemináriumi óra keretében használják, az írásbeli feladatok megoldása után kisebbségi irodalmi portfólió is készülhet a feladatok nyomán, melybe az írott szövegek mellett akár fotók, képzőművészeti alkotások vagy hangfelvételek is kerülhetnek.

A 160 oldalas, fekete-fehér könyv többségében német nyelvű, de magyar nyelvű szemelvényeket is tartalmaz. Öt fejezet, a 15–19. fejezet viszont magyarul szól az olvasóhoz. Ezek olyan magyar nyelvű prózai műveket, illetve egy egyfelvonásost dolgoznak fel, melyek a magyarországi németek életét, történetét, identitáskérdéseit, traumáit dolgozzák fel (Elmer István és Balogh Robert jegyzik ezeket az alkotásokat).

A könyv 24 fejezetből áll. A mű együtt értelmezhető és használandó a szerző *Zur interdiskursiven Konstruktion ungarndeutscher Identität in der ungarndeutschen Gegenwartsliteratur* című, tudományos kutatási eredményeket bemutató munkájával, mely Würzburgban jelent meg 2007-ben. Ehhez vetette papírra a szerző, aki maga is egyetemi oktató, 15 év felsőoktatási tapasztalattal a magyarországi német irodalom területén, a jelen könyvismertetésben tárgyalt jegyzetet, melyet kutatási eredményei is formáltak. Az olvasó irodalmi kompetenciájának fejlesztését is célul tűzi ki, de egyebek mellett fejleszti az irodalmi és a tudományos szövegek feldolgozásának képességét, és elvezet a saját tudományos munka megalkotásának képességéhez (esszé, referátum, házi dolgozat, projektmunka, szakdolgozat stb.). Az irodalomtudomány alapvető munkamódszereit is elsajátíthatja az olvasó, gyakorlatot szerezhet klasszikus és korszerű munkamódszerekben: megtanulja a könyvtár, az internetes adatbankok használatát stb. A 23. fejezet kimondottan önálló munkára ösztönzi az olvasót, változatos témákat kínálva a kutatásra és az eredmények kifejtésére – akár szakdolgozat formájában is.

Az irodalmi szemelvények szerzői között találunk az idősebb, a közép- és a fiatalabb generációhoz tartozókat, már elhunyt és még élő szerzők műveit, népköltést, magyar és német nyelvű részleteket. A magyarországi németek irodalmában a ma-

gyar nyelvű szerzők jelenlétét a feldolgozott téma indokolja: jó példa erre Balogh Robert *Schvab evangéliom* című munkája, melyből rögtön az első fejezetben, a 12. oldalon találunk részletet, de a 16. fejezet teljességében erről a műről szól. A német nyelvjárási szemelvényekre példa a 3. fejezet Márnai versei (29–30. old.). A nyelv a 14. fejezetben önmagában is megjelenik témaként. Mi tekinthető a magyarországi német irodalom nyelvének: a német köznyelv, a német nyelvjárás vagy a magyar nyelv? Esetleg mindhárom?

Magyar nyelvű szemelvényeket találunk például a 23. oldalon, a 2. fejezetben, ahol a szerző történelmi műből idéz, Tilkovszky Loránt *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században* című munkájából, ami az 1960-as évek történelmi, társadalmi, nemzetiségpolitikai háttérét segít a mai hallgatóknak rekonstruálni. Kertész Imre *Sorstalanság* című regényének viszont a német fordításából olvashatunk részletet.

A nem irodalmi szemelvények közé tartozik például a 17. oldalon, a 2. fejezetben idézett *Greift zur Feder* című 1973. évi irodalmi pályázat teljes eredeti szövegének leközlése, ami annak idején a *Neue Zeitung* című lapban jelent meg, és ami fontos mérföldkő volt a második világháború utáni magyarországi német kisebbségi irodalom alakulásában, vagy a 3. fejezetben közölt 1969. évi tudósítás a magyarországi németek szervezetének tanácskozásáról, vagy említhetők a 6. fejezet szemelvényei (pl. részlet Aczél György beszédéből).

A megoldásra, illetve feldolgozásra felkínált feladatok módszertani sokszínűségét példázza, hogy találunk a könyvben kreatívírási feladatokat, szóbokor-típusú asszociatív feladatokat, hozzárendelős feladatokat, mindmap típusú feladatokat, diagramkészítést, regény identitásképeinek elkészítését, montázs, kollázs, rajzok, fényképek, élőkép készítését, nagyon sok motiváló lehetőséget a szóbeli közös megvitatásra a szemináriumi csoportban, jegyzetelési technikát, szövegfeldolgozást, szövegértést fejlesztő feladatokat. Jellemző, érdekes példaként említhető a 4. fejezet utolsó feladata, amelyben az olvasónak a hársfa szimbolikáját kell felkutatnia, ehhez a szerző szimbólumszótárak használatát javasolja, majd az eredményeket a könyvben tárgyalt Erika Áts *Die Linde* című verses művére kell vonatkoztatnia (42. old.). Filmajánlásokat is talál az olvasó, a 7. fejezetben például, amelyek segítségével komplexebb képet alkothat az 1970-es, 1980-as évek Magyarorszájáról, a 11. fejezetben pedig a rendszerváltás éveiről.

Az olvasó és az oktató dolgát némileg nehezíti, hogy nem minden fejezetben talál vonatkozó szemelvényt, ilyenkor a feldolgozandó irodalmi művet csak könyvtárból tudják megszerezni. Az oldalak kialakítása, a tördelés néhol szintén nehézséget okoz: például az írásos feladatok számára fenntartott előre vonalazott sorok nem mindig olvasóbarát formában jelennek meg. Sokszor olyan kicsi a sorok közötti távolság, hogy nehéz oda jegyzetelni. A szemelvények betűmérete is több helyütt túl kicsi.

A fejezetek alapvetően időrendi sorrendet követnek, a kezdetektől a jelen felé haladva. Ezt az időbeli logikát csak néha törlik meg olyan fejezetek, amelyek például egy jellemző szimbólumot – mint a 8. fejezet a kert és a fa szimbólumát – járják körbe, vagy a 14. fejezet, amely a magyarországi német irodalom nyelvi kér-

déseit boncolgatja, olvasóit vitára invitálva. A 21. fejezet már a *Jövő* címet viseli, és a magyarországi németek és irodalmuk jövőjét, jövőképét tematizálja – mások mellett Robert Becker, Alfred Manz és Koloman Brenner versein keresztül.

Összességében egy olyan művet tart a kezében az olvasó, amely összetetten mutatja be a magyarországi németek kisebbségi irodalmát, a legtágabb politikai, közéleti, kulturális hátteret is felvillantva, sok-sok tevékenykedtető, összefüggések keresésére és önálló felfedezésre invitáló szóbeli és írásbeli feladattal. A könyv olyan egyetemistáknak ajánlható, akik germanisztika szakon tanulnak, vagy német nemzetiségi szakon, és alapvetően irodalmi érdeklődésűek. A könyv forgatásához kiváló német nyelvtudás szükségeltetik, de az öt magyar nyelvű fejezet okán a magyar nyelvtudás is elengedhetetlen.

Németh Csilla: *Líra – Test – Képek*. Dunaszerdahely: NAP Kiadó, 2020.
152 p. ISBN: 97-80-8104-090-0

H. Nagy Péter

Németh Csilla *Líra – Test – Képek* című könyve több szempontú vállalkozás a technikai médiumok és az irodalom/művészet kapcsolatrendszerének feltérképezéséről. (A munka a Selye János Egyetem Magyar nyelv és irodalom doktori programjában készült.) Az elméleti mintázat jól körülhatárolható, olykor különböző előfeltevésekre támaszkodó, de egymással érintkező felületekből áll össze, miközben fogas kérdésekkel szembesíti az olvasót. A gondolatmenet mindvégig tudatosítja a technikai médiumok megjelenésével bekövetkező kulturális változásokat, legfontosabb előfeltevése abban áll, hogy a technikai médiumok a fizikaira vonatkoznak, míg az írás a szimbolikusra korlátozódik. „Ha viszont az a helyzet – fogalmazta meg pontosan Sybille Krämer *Friedrich Kittler – az időtengely-manipuláció kultúrtechnikái* című tanulmányában –, hogy az írás médiumai a szimbolikusokat, a technikai médiumok azonban a valóságot teszik rögzíthetővé és feldolgozhatóvá, akkor azt, hogy egy médium micsoda, többé nem írhatjuk le olyan terminusokkal, melyek előképét szemiotikai folyamatok adják. Csakhogy ez a helyzet, amikor olyan kérdéseket fogalmazunk meg, mint például a médium és az üzenet viszonyát firtató kérdés; az efféle kérdésselvetések még mindig a jelölő és a jelölt jelelméleti terminusainak elkötelezettek.” (*Prae* 2014/4, 163)

A könyv talán legnagyobb kihívása abban ragadható meg, hogy képes-e következetesen érvényesíteni ezt a szempontot. Mindez egyáltalán nem kis feladat, és van egy további elméleti következménye is. A médiakonvergencia esetében látható ugyanis, hogy a közelmúltban olyan jelenségek csatolódtak össze a meglévő digitális szupermédiummal, amelyek nem médiumok, vagy ha azok, akkor nem tartható a régebbi médiafogalom. Éppen ezért az a kérdés viszont, hogy mi egy médium, kinyílik a médiaelméleten túlra is, sőt odáig is el lehetne menni, hogy a médiumot viszonyfogalomként határozzuk meg, mely mindig csak egy csatolási rendszeren belül, vagy valamilyen hálózatban érvényes, nem pedig előre adott entitás. A könyv mindenekelőtt Friedrich Kittler médiumfogalmával operál (jelek tárolására, átvitelére és feldolgozására szolgáló adatkezelési kultúrtechnika), és megmarad azoknál a sztereotípiáknál vagy kérdéseknél, melyekre a Kittler-recepció egy jelentős része épül. A könyv sok részletet érint és dolgoz fel ezzel kapcsolatban, viszont nem tárgyal olyanokat, melyek a hivatkozott összefüggésnél jóval kifejtettebbek vagy más szempontból esetleg érdekesek lehetnek volna, például Kittler műelemzéseit, melyeket a líráról szóló részekhez lehetett volna felhasználni. (Ez nem feltétlenül baj, a kontextusépítés szabályai ezt lehetővé teszik.)

Fentebb – a fizikai és a szimbolikus mentén – utaltam egy csapdahelyzetre, melyet nagyon nehéz elkerülni. Irodalomról, művészetről lévén szó nem könnyű olyan elemzési stratégiát kidolgozni, amely eltekint a jelölő és a jelölt viszonyától, illetve nem hivatkozik az értelemre. A Hajas Tiborról, a Juhász R. Józsefről és a Németh Zoltánról szóló fejezetekben (lényegében ez a három életmű jelöli ki a könyv témacentrumait) a szövegek körülhatárolásakor megfigyelhető, hogy a szerző igen sok

olyan mozzanatot idéz fel az adott korpuszok fogadtatásából, mely előfeltételezi a szóban forgó jelenségeket. Hajas kapcsán például a megközelítés részét képezi valamilyen előzetes pozícióban lévő szakrális értelem közvetítése, mely a jelölt pozíciójában lenne. Bár több ehhez hasonló pont akad a gondolatmenetben, a szerző érdeklődése elsősorban a médiumhasználatra és a médiumok működésére irányul, így számos ponton sikerül elkerülnie a transzcendáló olvasatot. A könyv legsikerültebb részei éppen azok, ahol az értelemképződés feltételrendszere válik világossá, anélkül, hogy bármilyen értelmet is előfeltételeznénk, vagy célként tételeznénk. Ugyanígy ezek a mozzanatok tanúskodnak arról is, hogy a szerzőnek sikerült elsajátítania a kittleri gondolkodásmód előfeltevéseit (például az irodalom híradástechnikai jellege jól kidomborodik az alkalmazás során).

Egy másik fogas kérdés a könyvben test és médium viszonyára vonatkozik. Kittler a testet kizárja a médiumok közül (pl. azért, mert nem nyerhető belőle vissza információ), míg a performerek legtöbbje, így Hajas is, a testet médiumként értelmezi. A Hajas-szlogen – véleményem szerint – úgy is érthető, hogy a test azért „a legmegbízhatóbb médium”, mert a többi megbízhatatlan. Így ahhoz a képlethez jutunk, hogy a művész rá van utalva egy vagy több megbízhatatlan médium használatára, vagyis a küldött jelek nem alakíthatók át egyértelmű üzenetté. Másrészt a test kódolása és anyagi hordozóként való felhasználása valóban elvezethet a technikailag mechanizált testhez, de ebben az esetben számolni kell azzal a jelenséggel, ami éppen a testetlenítéshez vezet, és visszamutat a technikai médiumok előtti médiumhasználatra. Ugyanakkor az újabb testelméletek közül néhány a testet médiumnak tekinti, mint például N. Kathrine Hayles, aki szerint egy ún. kibernetikai mozzanat következtében a test alkalmassá válik az információ feldolgozására, tárolására és továbbítására. (Az információ ebben a megközelítésben anyagtalan mintázat.)

Mivel Hayles a kémia felől tekint bizonyos folyamatokra, tovább is mehetünk. Ha a testet nem tekintjük egységesnek, azzal szembesülhetünk, hogy több archíválási és jelátalakítási rendszerrel is rendelkezik (pl. agy, immunrendszer, DNS), ily módon maga is képes ellátni mediális funkciókat. Mindenesetre a könyvben felvázolt Kittler–Hajas-ellentétet nem feltétlenül kell visszatérni, máshonnan nézve a paradoxon feloldható. Vagy egyszerűbben úgy is fogalmazhatunk, hogy a kittleri médiumfogalommal a Hajas-állítás nincs összhangban, de nem is kell összeegyeztetni azzal, mert más médiakritériumoknak viszont megfelelhet. (Ha pedig abból indulunk ki, hogy az adott performanszban a test milyen médiumot helyettesít vagy szimulál, akkor a kérdés átalakítható a médiumcsatolás irányába. Mindez a fent jelzett viszonyfogalom mellett szólhat.)

A könyv továbbá hozzáférhetővé teszi, hogy milyen dilemmákkal szembesül az, aki – komolyan véve Kittler szavait – ténylegesen az adatfeldolgozó gépek történetének részeként kísérel meg irodalomtörténetet írni. Az eredmény valószínűleg nem a szó szoros értelmében vett irodalom története lesz pusztán (a monomediális munkáknak egy ideje minimális a hatékonysága), hanem egy olyan technika- és információ-történet, amelyben az irodalom a technikai (és ipari) közegek részeként, azok függvényében jelenik meg. Mindez arra készítheti a jövő irodalomtörténeteseit, hogy ne csak nyelvi közlésként vagy szöveggént képzeljék el tárgyukat, és

ne csak az írással foglalkozzanak. Ugyanis minden irodalmi alkotás elhelyezhető a kultúrtechnikai médiumok összefonódó rendszerében. A könyv innen nézve feltétlenül célba talál.

Szerzőink / Authors

PaedDr. Baka L. Patrik, PhD.

Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: bakap@ujs.sk

Mgr. Bencze Dávid

Eszterházy Károly Egyetem
Történettudományi Doktori Iskola
H - 3300 Eger
Eszterházy tér 1.
e-mail: david.benczeur@gmail.com

Mgr. Engel Enikő

Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Történelem Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: engele@ujs.sk

H. Nagy Péter, PhD.

Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: nagyp@ujs.sk

Mgr. Molnár Bálint

Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: molnarb@ujs.sk

Dr. habil Márkus Éva, PhD.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Tanító- és Óvóképző Kar
Idegen Nyelvi és Irodalmi Tanszék
H-1126 Budapest
Kiss János altb. u. 40.
markus.eva@tok.elte.hu

Mucha Dóra

Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: muchad@ujs.sk

doc. PaedDr. Šenkár Patrik, PhD.

Univerzita J. Selyeho v Komárne
Pedagogická fakulta
Katedra slovenského jazyka a literatúry
Bratislavská cesta 3322
SK-945 01 Komárno
e-mail: senkarp@ujs.sk

2018 májusa (13. évfolyam 1. szám) óta az *Eruditio – Educatio* mint Open Access Journal elérhető és kereshető cím, szerző és tudományterület alapján a *Central and Eastern European Online Library* (CEEOL) nemzetközi adatbázisban [<https://www.ceeol.com/>].

Since January 2018 (Vol. 13, Issue No. 1) the *Eruditio – Educatio* is accessible as an Open Access Journal, and it can be browsed by title, by author and by scientific subject in the *Central and Eastern European Online Library* (CEEOL) at [<https://www.ceeol.com/>].

Od mája 2018 (13. ročník, 1. číslo) *Eruditio – Educatio* je registrovaný a databázovaný ako Open Access Journal v medzinárodnej databáze *Central and Eastern European Online Library* (CEEOL) [<https://www.ceeol.com/>].

Szerkesztői és szerzői jogi tudnivalók / Editorial and Copyright Policy / Redakčné postupy a autorské práva

Az *Eruditio – Educatio* csak magas tudományos színvonalú kéziratokat fogad el és közöl, aminek biztosítéka az, hogy a tudományos szerkesztőbizottság a tanulmányokat meghatározott kritériumok szerint értékeli.

Only manuscripts with high standards of scientific quality are published in *Eruditio – Educatio*. This is ensured by subjecting each paper to a strict assessment procedure by members of the Academic Editorial Board.

Eruditio – Educatio publikuje len rukopisy vysokej vedeckej kvality, ktorá je zabezpečená striktnými evalvačnými postupmi členov Vedeckej redakčnej rady, ktorí hodnotia rukopisy podľa dopredu určených kritérií.

A szám anyagát lektorálták / Reviewers

H. Nagy Péter, PhD.

Mgr. Hegedűs Orsolya, PhD.

Dr. habil. Keserű József, PhD.

L. Varga Péter, PhD.

Dr. habil. Simon Attila, PhD.

Dr. habil. Szarka László, CSc.

Dr. Sándor János Tóth, PhD.

Dr. habil. Vajda Barnabás, PhD.

A folyóirat szerkesztői fenntartják a jogot, hogy a benyújtott kéziratot elutasítsák, ha az nem illik a folyóirat profiljába. A szerző azáltal, hogy kéziratát benyújtja az Eruditio – Educatiónak, elfogadja, hogy a szerzői jogok az *Eruditio – Educatio* tudományos szerkesztőbizottságát illetik, így a kézirat másodlagos publikálásához az Eruditio – Educatio szerkesztőségét képviselő főszerkesztő írásos engedélye szükséges. A további szerkesztői és szerzői jogi tudnivalók megtalálhatók az Eruditio – Educatio honlapján: <http://e-eruditio.ujs.sk>

The editors have the right to reject any manuscripts without justification if it does not fit into the policy of EE. By submitting a paper to the *Eruditio – Educatio*, the Author acknowledges that the copyright of his/her paper thereafter belongs to the Editorial Board of the Eruditio – Educatio. Any further publishing of the paper requires a prior written consent of the Editorial Board of the Eruditio – Educatio, represented by the Editor-in-Chief. Further details on the Editorial and Copyright Policy of Eruditio – Educatio are at <http://e-eruditio.ujs.sk>

Redaktori si vyhradzuju právo nezvereniť rukopis ktorý nezapadá do vedeckého profilu časopisu *Eruditio – Educatio*. Autor rukopisu si zoberie na vedomie, že poslaním príspevku do redakcie Eruditio – Educatio autorské práva rukopisu prejdú na vedeckú edičnú radu Eruditio – Educatio, t. j. k dodatočnej publikácii rukopisu je potrebný písomný súhlas šéfredaktora Eruditio – Educatio. Podrobnejšie informácie ohľadne autorských práv a redakčných postupov sú dostupné na webovej stránke časopisu: <http://e-eruditio.ujs.sk>

Eruditio – Educatio • A Selye János Egyetem Tanárképző Kara tudományos folyóirata
• Megjelenik évente négy alkalommal • Kiadja a Selye János Egyetem Tanárképző Kara (Komárom) • IČO 37 961 632 • A szerkesztőség címe: Pedagógická fakulta Univerzity J. Selyeho, Bratislavská 3322, SK-945 01 Komárno, P.O.Box 54 • Tel.: +421-35-3260-829
• E-mail: nagyp@uj.s.sk • Szerkesztőségi munkatárs: Mgr. Ing. Nagy Beáta • Borító és nyomdai előkészítés: Téglás Attila – TAMM • Nyomta: Grafis Media, s.r.o. Gesztenyefa sor 4525/1A, 929 01 Dunaszerdahely • ISSN 1336-8893 • EV 2179/08 • 2021. március
<http://e-eruditio.uj.s.sk>

Példányszám: 100 • A kiadvány nem árusítható

Eruditio – Educatio • Research Journal of the Faculty of Education, J. Selye University in Komárno • Published 4 times a year • Published by the Faculty of Education, J. Selye University (Komárno) • Reg. no. 37 961 632 • Editorial adress: Pedagógická fakulta Univerzity J. Selyeho, Bratislavská 3322, SK-945 01 Komárno, P.O.Box 54 • Tel.: +421-35-3260-829 • E-mail: nagyp@uj.s.sk • Editorial assistant: Mgr. Ing. Beáta Nagy • Cover design and preparation for printing: Attila Téglás – TAMM • Printed by Grafis Media, s.r.o. Gesztenyefa sor 4525/1A, 929 01 Dunaszerdahely • ISSN 1336-8893 • EV 2179/08 • March 2021
<http://e-eruditio.uj.s.sk>

Number of copies: 100 • Periodical not for sale

Eruditio – Educatio • Vedecký časopis Pedagogickej fakulty Univerzity J. Selyeho v Komárne • vychádza 4x ročne • Vydáva Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho (Komárno) • IČO 37 961 632 • Adresa redakcie: Pedagógická fakulta Univerzity J. Selyeho, Bratislavská 3322, SK-945 01 Komárno, P.O.Box 54 • Tel.: +421-35-3260-829 • E-mail: nagyp@uj.s.sk • Redakčná asistentka: Mgr. Ing. Beata Nagyova • Obal a tlačiarenská príprava: Attila Téglás – TAMM • Tlač: Grafis Media, s.r.o. Gaštanový rad 4525/1A, 92901 Dunajská Streda • ISSN 1336-8893 • EV 2179/08 • Marec 2020
<http://e-eruditio.uj.s.sk>

Náklad: 100 ks • Periodikum je nepredajné